ISSN 2707-5249 (Online)
ISSN 1682-3540 (Print)
https://doi.org/10.15407/ukrmova

Українська мова

1(93) 2025

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

Українська мова

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1(93) 2025

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Заступник головного редактора Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар Оксана ЯЦЕВСЬКА

Ніна ГОРГОЛЮК
Василь ҐРЕЩУК
Світлана ГРИЦЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА
Андрій КОЛЕСНИКОВ
Мирослава МАМИЧ
Людмила МАРЧУК
Марина НАВАЛЬНА
Світлана СОКОЛОВА
Микола СТЕПАНЕНКО
Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Марія ЧІЖМАРОВА
Світлана ШАБАТ-САВКА
Ірина ШКІЦЬКА
Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники
Національна академія наук України
Інститут української мови НАН України

Ідентифікатор медіа R30-01171

Унесено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: +38 (044) 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 2 від 20.02.2025

Редагування
Валентина Фурса

Комп'ютерне верстання
Катерина Васильковська

Підписано до друку 01.04.25. Формат 70 × 108/16.
Гарн. Newton C. Ум. друк. арк. 11,55. Обл.-вид. арк. 10,55.
Тираж 120 прим. Зам. 7631.

Видавець та виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України, вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.003
УДК 159.923-028.16:81'23+81-11:316.347

В.М. БАРЧУК, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76000
E-mail: volodymyr.barchuk@pnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-6985-4309

СТРУКТУРА МОВНОЇ ОСОБИСТОСТИ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ТА ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті виокремлено та обґрунтовано категорію мовної особистости, установлено її структуру як носія мовної свідомости, запропоновано зразок опису конститутивів мовної особистости на основі їхнього компонентного складу, визначено взаємозв'язок між ними. Констатовано, що компоненти мовної свідомости (міфологеми, символи, концепти, меми) представляють сферу сакрального (зокрема й підсвідомого) і профанного (емпіричного). З'ясовано вплив взаємозв'язку між складниками мовної свідомости на етнопсихологічні особливості особистости.

Запропоновано концепцію мовної особистости, що дає підстави вийти за межі дослідження механізмів формування окремих компетентностей мовної особистости та створити типологійну модель сформованої мовної особистости як представника чи носія свідомости соціуму або етносу.

***Ключові слова**: мовна особистість, мовна здатність, мовна свідомість, міфологема, символ, концепт, мем.*

Сучасні лінгвістичні дослідження набувають дедалі більш інтерпарадигмального спрямування. Це зумовлено розширенням дослідницької проблематики, що в межах традиційних лінгвістичних парадигм опрацювати складно чи неможливо. З'являються синтетичні напрямки наукового пошуку, які, спираючись на лінгвістичну парадигму, в еволюції трансформуються в окремі дисципліни. До таких належать, наприклад, психолінгвістика та етнолінгвістика. Іншою причиною появи нових наук в умовах

Цитування: Барчук В.М. (2025). Структура мовної особистости: психолінгвістичний та етнолінгвістичний аспекти. *Українська мова, 1* (93), 3—23. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.003

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

глобалізації та інформаційного суспільства є, з одного боку, актуалізація прикладного аспекту досліджень, визначеного емпіричними потребами, зокрема студіювання мов чи мови або розв'язання проблем міжмовної комунікації, а з іншого, — ситуація бі- чи полілінгвізму на тлі домінування англійської. Ці чинники зумовлюють універсалізацію та стереотипізацію мовної картини світу, яка однак накладена на визначений етнічний компонент та незмінні з погляду глибинної структури мовної свідомости мовноментальні одиниці.

Така тенденція наукових пошуків природно зумовлює використання в різних наукових парадигмах тих самих концептуальних понять та термінологійних позначень, що призводить до їх аморфности і невизначености. Уживаємо найменування *термінологійні позначення*, оскільки аналізованим одиницям не властива однозначність чи достатня визначеність у межах пошукової парадигми, потрібна для статусу терміна. Водночас ці назви та позначувані ними поняття часто становлять осердя теоретико-концептуального підґрунтя дослідження. До того ж інколи складно встановити, чи їхнє значення пов'язане з узусом, чи з категоризацією.

До таких понять належить «мовна особистість». Це зумовлено, з одного боку, універсальністю поняття (мовна особистість як носій і творець мови), а з іншого, — визначено його інтерпарадигмальністю: мовна особистість постає як лінгвальний, соціальний, психічний, пізнавальний (когнітивний) феномен; також потрібно враховувати науково-пошукові традиції різних лінгвістичних шкіл, у яких використовують термін чи пов'язане з ним поняття.

Зауважимо, що суто лінгвістичне визначення мовної особистости обмежує її аналіз та інтерпретацію, оскільки не актуалізує психічний аспект мовної діяльности, а, за О.О. Потебнею, мовна діяльність є психічною діяльністю як на етапі творення, так і функціонування мови (Потебня, 1993). З огляду на це, витлумачуючи поняття «мовна особистість», варто зважати на психолінгвістичну парадигму, а особливо потрібно враховувати, що і традиційна лінгвістика, і психолінгвістика під час інтерпретації мовної особистости оперують тими самими поняттями, наприклад, «мовна компетентність» або «здатність».

А.П. Загнітко зазначав, що поняття мовної особистости запропонував Й.Л. Вайсгербер (Загнітко, 2017, с. 25), покликаючись на його працю «Рідна мова та інтелектуальне виховання» (Вайсгербер, 2004). Однак Й.Л. Вайсгербер не вживав терміна *мовна особистість* у цій праці, а використовував для позначення мовця термін *мовний організм* (Sprachorganismus) (а також синоніми: *індивідуальний мовний організм, носій мови*) та кваліфікував його як психічне явище, як складник чи осердя людської ментальности (там само). Зауважимо, що Й.Л. Вайсгербер на рівні мовної здатности виокремлював таку структуру мовного організму з погляду побудови ключової мовної одиниці — речення: засоби зв'язку (Beziehungsmittel), схеми речень (Satzschemata) у межах базових моделей (Grundformen), які разом і становлять мовну форму (Gestalt) (там само, с. 47—58). Узагальнюючи до-

слідження Й.Л. Вайсгербера, можемо виснувати три засадничі положення вченого: мовний організм є власне набутком у процесі становлення особи як *homo loquens*, виявом її індивідуальности; мовний організм представлений як ψυχή (психе, душа); мовний організм в аспектах мовно-психічної діяльности постає як структура сформованих моделей та лінгвальних одиниць (там само).

Термін *мовна особистість* домінує у східноєвропейському лінгвістичному дискурсі, зокрема й англомовному, де використовують термін *lingual personality* (Krsek, 2015; Lavrynenko, 2015; Tsurkan, 2019). Термін *linguistic personality*, що є синонімом до *lingual personality*, уважаємо некоректним, оскільки він указує не на об'єкт, а на парадигму дослідження.

У мовознавстві вживають термінологійну назву *personality* (*person, individual*) у контексті мовної діяльности, що є стрижневим у концепції лінгвістичної відносности Е. Сепіра та Б. Ворфа, суть якої полягає в тому, що мова, зокрема її структура, визначає світогляд її носія (Sapir, 1949; Whorf, 1956). Зрозуміло, що картина світу індіанця хопі, у мові якого темпоральні відношення не репрезентують категорію часу, співвідносну з індоєвропейськими граматичними системами мов (див.: Whorf, 1956, с. 112—124), буде іншою, ніж у індоєвропейця.

У сучасному романо-германському науковому дискурсі термін *personality* зі значенням *мовна особистість* (і відповідне йому поняття) використовують зазвичай під час дослідження типологійних особливостей носіїв різних мов (De Raad, 1997), зокрема психології особистости за допомогою факторного аналізу (психолексичної таксономії) (Cattell, 1945; Ashton, 2004). Це царина радше лінгвопсихології, для якої мова є засобом та тлом вияву психологічних рис особистости, що їх представлено через атрибутивну структуру, поділену на фактори за переліком психологічних рис носія мови. Модель об'єкта дослідження (носія мови) постає як атрибутивна структура від одного до семи факторів (Saucier, 2003). Такий підхід також використовують під час дослідження психології професійної діяльности (Барко, 2023).

У психолінгвістичному та соціолінгвістичному аспектах терміномвідповідником поняття «мовна особистість» також є термінологійна назва *personality* (див., напр.: Firth, 1950; Caplan, 2020). Цей підхід дає змогу актуалізувати власне мовний аспект — поєднати аналіз мовних одиниць (слів) та спосіб їх використання. З огляду на це, на думку авторів, прикладний аспект вивчення особистости полягає в тому, що її мовленнєві особливості можуть бути визначені чи оцінені по-різному, зокрема від урахування темпу мовлення (наявність різних типів синтаксичних конструкцій) до вживання слів із погляду властивого їм значення, а також середньої довжини слова, частотности різних форм дієслівних часів та под. (Caplan, 2020, с. 312). Очевидно, що за такого підходу актуалізовано особливості мовної здатности (компетентности), що виявляється саме у процесі мовлення. Для визначення психологічного складу особи пропонують установити індивідуальний *лінгвістичний профіль* на основі аналізу різножанрових текстів (есе, промов, інтерв'ю, записів розмов), що дасть змогу зрозуміти та оцінити

особистість у межах психологічного, соціального, демографічного та поведінкового аспектів (там само, с. 311). Отже, перехід до аналізу мови як ключового методу дослідження особистости (Language-based Personality) є сучасним підходом до наукових пошуків (Boyd, 2017).

У вивченні мовної особистости можемо виокремити два основні аспекти, а відповідно значення, у яких ужито термінологійну назву: 1) ментально-світоглядний: дослідження мовної особистости як феномена (мовець, носій мови з погляду мовної свідомости); 2) прикладний, у межах якого вивчають мовну особистість як суб'єкт та об'єкт мовлення (мовець із певним типом комунікативних особливостей, зокрема й девіантних із погляду мовної здатности).

У контексті прикладного аспекту вивчення мовної особистости предмет дослідження визначають з огляду на її особливості, які зазнають розвитку чи корекції, а об'єкт дослідження — за рівнем чи типом мовної здатности, що в усіх виявах передбачає метричний аналіз, тобто її можна оцінювати за кількісними показниками (квантифіковано). У межах ментально-світоглядного аспекту вивчають мовну свідомість мовної особистости в її виявах, однак зазвичай не розв'язують проблему, чим є ця свідомість, що її визначає в ментально-світоглядному та мотиваційно-поведінковому аспектах, яке її психолінгвістичне підґрунтя. Зазначимо, що прикладний аспект домінує в сучасній лінгвістиці та з погляду географії лінгвістичних студій є загальним, натомість дослідження мовної особистости як носія мовної свідомости переважають у східноєвропейському, зокрема слов'янському, мовному дискурсі (описово-аналітичний лінгво- та етнокультурний аспекти). Проаналізуємо кожен із названих аспектів мовної особистости докладніше.

ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ (МОВНА ЗДАТНІСТЬ)

Вивчивши психолінгвістичну проблематику на зламі сторіч, Г. Альтман виокремив такі напрями сучасних досліджень: білінгвізм та вивчення другої мови, мовні розлади внаслідок травми, мовні розлади як наслідок порушень розвитку мовця та атипових його умов (наприклад, мовлення глухих), нейрологія мозку та мови, що вможливлює розуміння різнотипних ментальних процесів, а також формування мовної здатности (Altmann, 2001, с. 155—157).

Сучасна психолінгвістика зорієнтована на часткові аспекти вивчення мовної особистости, наприклад, з погляду дво- чи багатомовности, зокрема і в аспекті освіти (Brisk, 2006; Shmidt, 2016; Göncz, 2021).

За традицією, усталеною в межах формування прикладного напряму психолінгвістики, мовну особистість здебільшого вивчають у процесі становлення чи окремого аспекту функціонування: у теоретичному аспекті як психолінгвістику розвитку, що визначає концептуальну основу прикладної царини вивчення і розвитку мовлення; теоретичний аспект рефлексивної психолінгвістики, проєктований на прикладну патопсихолінгвістику; тео-

ретико-прикладна царина сфери функціонування мовної особистости (етнопсихолінгвістика, судова психолінгвістика та ін.) (Калмикова, 2008, с. 43).

Аналізуючи структуру мовної особистости цілісно, фіксуємо вже сформований компетентнісно тип особи мовця. Етапи формування мовної здатности можуть не відображати всі компоненти структури мовної особистости чи відображати їх недостатньо. Не можна оцінювати мовну особистість як цілісну структуру до набуття нею мовної компетентности; натомість можна вивчати її формування на етапах набуття чи поглиблення мовної компетентности. Проте до досягнення початкового рівня мовної здатности не можна визначити об'єкт вивчення. Якщо дитина висловлюється за допомогою однокомпонентних чи двокомпонентних мовних знаків (напр., *Ту-ту; Потяг* та *Потяг ту-ту!*), то говорять про сформовану на визначеному етапі мовну компетентність, що відображає ту мовну картину світу, яка вербалізована в цей період життя дитини; водночас ще немає мовної особистости, оскільки, наприклад, ще не сформовано граматичну компетентність чи потрібний і достатній тезаурус. Однак її початковий етап функціонально повноцінний та відображає еволюцію граматичної організації мови, дитина ніби проходить її етапи у стислому еволюційному поступові. «Готовність до мови», на якій акцентував увагу Е. Леннеберг (Lenneberg, 1967), виявлена, на нашу думку, у здатності дитини вербально відображати факт дійсности завдяки психічній реакції [емоція, образ, відчуття, фіксація в пам'яті (закріплення) цієї тріади як осмислення, тобто аперцептивний досвід] на об'єкт. Вивчаючи мову, дитина відтворює її еволюцію, починаючи з реліктових мовних знаків — вигуків. Це схоже на повторення зародком в ембріональний період еволюції свого біологічного класу.

Варто пам'ятати, що психічний розвиток дитини, тобто формування її душі (психе), є єдністю рефлексів, емоцій та мовленнєвої діяльности. Спостереження засвідчують, що можна впливати на рефлексивну реакцію за допомогою мови від початку мовної діяльности, хоч дитина переважно не розуміє більшости із сказаного дорослим, але сприймає прагматику мовлення. У такому разі спрацьовує феномен мови, який полягає в її аперцептивній природі, тобто в єдності емоції і думки, її динамізмі. Дитину з раннього періоду оточують не предмети, а факти [пор.: «Світ є сукупністю фактів, а не речей» (Вітгенштайн, 1995, с. 24)], тому її мовна діяльність занурена в живий і динамічний процес сприйняття-відображення світу. Ядерні мовні знаки — це речення, предикативні одиниці ранньої (вигуки) чи пізньої (наприклад, Vf) стадії розвитку мови; отже, спочатку це вигуки — реліктові аперцептивні одиниці, до використання яких можемо застосувати поняття вродженої мовної здатности.

Цей приклад мовлення дитини засвідчує повноцінний на тому етапі сприйняття світу комунікативний акт: 1) протопредикат, що позначає факт, емоційно сприйнятий дитиною як звуковий і візуальний образ та ідентифікований і зафіксований через звук (*Ту-ту!*); 2) повторюваний психічний досвід і його відчуття (наприклад, пронизливий сильний звук сигналу, рух, ритмічний стукіт коліс, ще розмите сприйняття розмірів, ко-

льору) закріплені в повноцінному, хоч можливо нечітко артикульованому слові (*Потяг*); 3) розділення первинного протопредиката на діяча (*Потяг*) і дію з використанням первинного, емоційно закріпленого мовного знака (тут типово — вигуку), що виконує роль дієслова, пор.: *ту-ту* — їхати.

МЕНТАЛЬНО-СВІТОГЛЯДНИЙ (ТЕОРЕТИКО-ОПИСОВИЙ) АСПЕКТ

У східноєвропейському лінгвістичному дискурсі активно досліджують мовну особистість із погляду окремих аспектів її функціонування як носія мовної свідомости, що потребує категоризації, оскільки в межах кожного з підходів до її опису використовують узагальнене поняття «особистість», виявлене через мовну діяльність. У такому разі актуалізують її певний аспект. Наприклад, підходи до інтерпретації та трактування мовної особистости із власне лінгвістичного погляду, що їх узагальнила І.О. Голубовська, актуалізують лінгвокультурний аспект, спираючись на структуру мовної особистости з погляду тезаурусу, що визначає набір різнотипних одиниць і семантико-прагматичні аспекти комунікації (Голубовська, 2008, с. 25—33), тобто мовну особистість вивчають стосовно її активного культурного лексичного словника, який репрезентує фрагмент її мовної свідомости. Частково чи типологійно описують мовну особистість і за сферою функціонування, що засвідчено, наприклад, у монографійному дослідженні А.П. Романченко (елітарна мовна особистість у науковому дискурсі) (Романченко, 2019). Згідно із цим підходом структуру мовної особистости визначають з огляду на її функціональні рівні, тобто спираючись на типову рівневу модель, що абстрагує структуру за аспектом підходу (чи рівнем), однак суто теоретичну, а не описову (Романченко, 2017; Романченко, 2019). Ще один напрям дослідження мовної особистости — мовностилістичний; мовну особистість вивчають у вузькому функціонально-стилістичному вимірі: як феномен жанрово-стильового середовища — персонаж драми абсурду (Корольова, 2015), як феномен сфери комунікації — ідіостиль журналіста (Черниш, 2018). Причому матеріалом дослідження є мовленнєвий дискурс, який так чи так членують на одиниці структури мови [слова (лексеми), синтаксичні конструкції, стилістичні та прагматично-комунікативні засоби]. За такого підходу поняття «мовна особистість» ототожнюють із поняттям «мовець» (наратор) та вживають зі стилістичним значенням.

У сучасному інформаційному суспільстві на часі вивчення мовної діяльности особи в умовах цифрового інформаційного суспільства, нових форм комунікації та формування феномену дигітальної культури (Кремень, 2022). Однак це, очевидно, можна виконати, проаналізувавши зміни мовної свідомости та особливості формування мовної особистости.

Як було зазначено, у сучасній психолінгвістиці аспекти вивчення психології мовної особистости здебільшого зорієнтовані на процес мовлення (творення і сприйняття як модель породження мовленнєвого висловлювання). Водночас психологія породження мовлення повинна враховувати

мотиваційний чинник мовленнєвої діяльности та вивчати мовну свідомість. Уважаємо, що на цьому етапі психолінгвісти можуть використати концептуалізацію мовної свідомости, обґрунтовану лінгвістами. У лінгвістиці мовну свідомість інтерпретують у двох аспектах: зовнішньому (соціальному) як ціннісне ставлення до мови [«Небайдуже, ціннісне ставлення до мови як із боку окремої людини, так і всього суспільства найкраще позначати терміном мовна свідомість» (Селігей, 2010, с. 177)] і внутрішньому, що вивчає складники мовної картини світу [див., наприклад, порівняльний аспект дослідження асоціативного поля слова *земля* в українській і російській мовах (Terekhova, 2018)]. П.О. Селігей, узагальнивши підходи до визначення мовної свідомости, витлумачив її як ставлення до мови: «Форма свідомості, яка охоплює погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності» (Селігей, 2009, с. 15). І за зовнішнього, і за внутрішнього аспекту враховують етнічний аспект мовної свідомости. Отже, поняття мовної свідомости поєднує психолінгвістику і етнолінгвістику, оскільки мовну свідомість не можна відокремлювати від картини світу, визначеної конкретною мовою.

Ще одна проблема власне лінгвістичного описування мовної особистости полягає в тому, що, наприклад, етнолінгвістика чи лінгвокультурологія спрямовані на ідеальні сфери етнокультурного компонента мовної особистости, що оперта на споконвічні, зокрема закріплені у фольклорі мовні етнокультурні одиниці, які перебувають поза прагматикою сучасного мовного етнотипу. Історично усталені горизонтальні (на рівні середовища носія мови) та вертикальні (на рівні поколінь носіїв мови) традиції комунікації зазнали змін. За таких умов не завжди йдеться про адекватну мовну компетентність, ще рідше про мовну свідомість. Мовна особистість в етнокультурному вимірі постає для сучасника як щось химерне та архаїчне: ідеальний етнотип живе у сфері фольклору, літератури, зокрема класичної, та традиційної культури, а сучасну мовну особистість та її поведінку визначає сфера реального, передусім інформаційного, життя; обидві сфери наче й не перетинаються.

Однак саме мовна свідомість є підґрунтям світоглядно-ціннісних та поведінкових чинників, вибір мовцем моделі мовленнєвої дії в тій чи тій ситуації визначений ментальною парадигмою мовної особистости, реалізованої як душевна, когнітивно-інтерпретаційна, емоційно-оцінна дія, що є проєкцією картини світу носія мови. Визначити мовну особистість як носія мовної свідомости з погляду цілісности її структури поза психолінгвістикою складно, оскільки потрібно врахувати зумовленість ознак мовної особистости, її складників психолінгвальною конституцією. В етно- та психолінгвістичному аспекті, у межах якого репрезентують і встановлюють сутність мовної особистости, поняття «мовна особистість», важливо категоризувати та визначити лінгвальну природу його вищої форми — мовної свідомости. Така категоризація, на нашу думку, дасть змогу універсалізувати різні аспекти дослідження мовної особистости та опрацювати парадигму її опису, що вможливить визначити структуру свідомости мовної особистости та сформувати модель її аналізу.

Мета статті — концептуалізувати та категоризувати поняття мовної особистости у вияві її мовної свідомости, визначити її структуру, тобто актуалізувати ті мовно-психічні та етнолінгвальні компоненти, які формують ментальне ядро мовної особистости та визначають її ціннісно-світоглядні, комунікативно-прагматичні та поведінкові чинники. З'ясування базових структурних одиниць мовної свідомости мовної особистости дасть змогу не тільки конкретизувати загальний опис різних аспектів її вияву, але й сформувати її тип на основі аналізу світоглядних і мотиваційних пріоритетів, закладених у свідомості як система лінгвальних когнітивно-комунікативних одиниць.

Ключове завдання в зазначеному аспекті — установити структуру мовної свідомости мовної особистости на основі одиниць-складників, що її формують, зважаючи на дихотомію сакральне / профанне (підсвідоме / свідоме) у психо-ментальній конституції людини, а також визначити модель опису конститутивів мовної свідомости мовної особистости як ієрархію світоглядних і поведінкових стереотипів через синтез і взаємодію та співвіднесення базових лінгвальних компонентів, ураховуючи їх зіставність та опозиційність.

Для виконання послідовного аналізу конститутивів мовної свідомости потрібно встановити внутрішню структуру та відповідно схему опису кожної з названих одиниць, що виявляє їхні особливості, природу та зміст.

Отже, як було зазначено, мовну особистість формують два аспекти її вияву: мовна компетентність, тобто здатність до мовленнєвої діяльности безвідносно до особливостей самої мови (тут мовна особистість постає як суб'єкт та об'єкт соціальної спільноти, здатний виконувати свої функції); мовна свідомість, тобто не тільки мовна компетентність, а й віддзеркалення мовної картини світу об'єднаної мовою спільноти. Таке розмежування особливо актуальне в наш час інформаційного суспільства.

У попередні історичні епохи, коли мовна особистість формувалася в порівняно закритих соціумах, мовна компетентність і свідомість майже завжди поєднувалися, оскільки набуті знання були визначеними й уніфікованими джерелами інформації (регламентованими нормами, традиціями, цінностями, соціальною ієрархією, соціальним партнерством). У сучасному світі компетентність формується з різних інформаційних джерел; типовим є космополітизм свідомости мовної особистости.

З погляду етнічних особливостей мовної особистости актуальною є характеристика загального українського етнотипу, що її представлено у працях та підручниках з етнолінгвістики та лінгвокультурології (Жайворонок, 2007; Кононенко, 2008), чи етнотипу, визначеного сферою комунікації та особливостями (стильовою належністю або стилістичною маркованістю) дискурсу, у якому виявлено мовну особистість. Можна вийти за межі стилю та обрати, наприклад, соціально-професійний (студентство, інтелігенція, службовці, спортсмени) чи регіональний етнотип.

У будь-якому разі аналіз мовної особистости стосуватиметься її базових складників, що постають як елементи свідомости. З огляду на природу

людини як *homo loquens* ці складники визначені природою мови. За О.О. Потебнею, такі ознаки мовленнєвої діяльности, як символізація, образне та об'єктивне пізнання, сформоване через уявлення, судження і поняття в процесі неперервної аперцепції формують картину світу носія мови, його духовний та повсякденний досвід (Потебня, 1993).

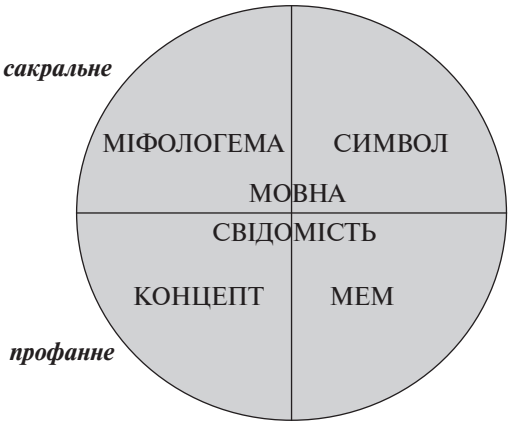

Рис. 1. Структура свідомости мовної особистости

Мовна особистість — ментально-світоглядний та когнітивно-прагматичний лінгво-психічний феномен, сформований на основі мовної здатности (компетентности) та виявлений як мовна свідомість у єдності фундаментальних конститутивних одиниць (міфологем, символів, концептів, мемів), які визначають її ціннісно-світоглядну, пізнавальну та поведінкову діяльність.

Отже, до компонентів, що зумовлені психологією мовної діяльности та формують підґрунтя мовної особистости, її мовну свідомість, уналежнюємо *міфологеми, символи, концепти, меми* (рис. 1).

Ці одиниці відображають дві психічні сфери мовної особистости — сакральну і профанну. Сакральний компонент людської свідомости зумовлений можливістю об'єктивації пізнання і картини світу. Здатність до пізнання та осмислення, сформована мовною діяльністю з найдавніших часів та визначена в духовній еволюції людини як богорівна, окреслює межі цього пізнання; ці межі формують два ментальні світи: світ емпіричний і світ віри. Знання, зумовлені досвідом і наукою, належать до сфери профанного. Знання, визначені інтуїцією і вірою, формують сферу сакрального. Така дихотомія зумовлює те, що сфера сакрального визначає профанний світ, оскільки пошук у ньому першопричини приречений на невдачу: «Сенс світу має перебувати поза ним» (Вітгенштайн, 1995, с. 83). Сфера сакрального не тільки і не стільки релігійні знання, а будь-які знання, що онтологійно зумовлюють профанний світ. Міфологійний компонент є невід'ємним іманентним елементом *homo loquens.* Міфологійний складник людської психіки не залежить від рівня емпіричних знань (цивілізованости). Конспірологія є атрибутом будь-якої епохи. Складно, наприклад, без пресупозитивних знань осмислити феномен QAnon серед громадян США. Гіпертрофованість міфологійного компонента засвідчує відсутність будь-якого зв'язку із т. зв. здоровим глуздом, це глибини підсвідомости поза мотиваційними зв'язками.

Міфологійна свідомість перебуває на межі вербалізованої і невербалізованої картин світу: невербалізовані знання підсвідомого отримують вербалізацію через міф та стають елементом ніби свідомих знань, тобто таких,

що визначають мотиваційне підґрунтя діяльности, поведінки. Отже, міфологійний компонент свідомости мовної особистости такий же природний, як невід'ємний рівень її психіки — підсвідомість.

Міфологеми є формою універсальних та етнічних знань про онтологію людини і світу, мають переважно сакральний зміст, індивідуально-колективну природу, наприклад національно-історичні інтегративні міфи (Савчук, 2019). Ці фундаментальні світоглядні одиниці поділяємо на два різновиди: дескриптивні (описові) та називальні (номінативні) міфологеми. Кожний різновид має свою структуру. Отже, міфологеми відображають і загальнолюдське, і етнічне. Очевидно, що християнські міфологеми мають універсальний характер, проте окремі виявляють і етнічні особливості. Не переходячи у площину релігієзнавства, констатуємо, що релігійні знання, на які оперто віру, мають переважно міфологійну форму, є виявом природи мовного знака та визначені психічною природою мовної діяльности.

Дескриптивні міфологеми ґрунтуються на міфологійному сюжеті, який є фрагментом онтології світу природи чи людини. Форма (структура) дескриптивної міфологеми така: 1) міфічна подія; 2) учасники події (боги чи герої); 3) розв'язання дійства; 4) його онтологічний зміст. У центрі дескриптивних міфологем — ключова подія, що відображає знання чи віру в сакральну чи профанну істину. Сакральне дійство в міфологемі виконує божество (чи божества), у профанній сфері — люди-герої чи люди-злодії. Наприклад, універсальною є дескриптивна міфологема «Про створення світу».

Називальна міфологема вказує на божественну (або іншу духовну) істоту та її сакральні ознаки (ознаку), місце в дихотомійній ієрархії (добро / зло) та онтологічний зміст (роль). Наприклад, для гуцульської міфології такими є Рахмани (добрі духи), Мольфари, а також злі істоти — Блуд, Відьма.

Звернімо увагу на ментальну зумовленість міфологеми, що має виразний етнічний колорит та офіційну державну назву Покрова Пресвятої Богородиці. Відомий інший варіант назви свята, що його вживає церква, — Покров Пресвятої Богородиці. Чому на позначення того самого свята використовують дві назви? Як їх тлумачити? Є ще одна, поширена в народі, назва — Покрова, або Свята Покрова. Отже, Покрова чи Свята Покрова — ім'я іпостасі Пресвятої Богородиці — Захисниці, на честь якої названо храми Святої Покрови, Свято-Покровський кафедральний собор. Оскільки на іконах Покрову зображено з омофором як символом спасительки, свято асоціюють із цим атрибутом, що й зафіксовано в назві Покрова Пресвятої Богородиці (тут форма Р. в. посесивного), тобто однією назвою позначають і Богородицю, і її атрибут (річ, предмет). Це виявляє глибинний, визначений рівнем підсвідомости, культ речі, фетиш; такий компонент глибоко інтегрований в українців у християнський культ.

З іншого боку, християнські свята визначають або Божественну чи святу особу, або сакральне дійство: у культі Богородиці Різдво, Введення в храм, Успіння, але не предмет (наприклад, Воздвиження Чесного Хреста, а не Чесного Хреста, як традиційно скорочено називають свято в народі). У формі Покров Пресвятої Богородиці віддієслівний іменник, зберігаючи сему

дії, визначає дійство, тобто акт чудесного спасіння Богородицею війська, що в українській традиції закріплене через шанування Покрови як покровительки козацтва. До речі, культ Богородиці в українців виявляє глибинну матріархальну картину світу. Свято поєднує і дескриптивну, і називальну міфологеми: у назві свята Покров Пресвятої Богородиці фіксуємо дескриптивну міфологему, що вказує на подію чудесного спасіння; найменування Свята Покрова — це називальна міфологема — Богородиця в іпостасі Спасительки. Офіційна назва Покрова Пресвятої Богородиці, з одного боку, має двозначність, бо її розуміють як атрибут (річ), що неприйнятно з погляду християнської ортодоксії (речам поклонялися язичники); з іншого, — як назва Богородиці ця форма невластива синтаксичному ладові української мови. Отже, шануючи традицію, можна б визначити так: називальний варіант у Н. в. Покрова Пресвята Богородиця, у Р. в. Покрови Пресвятої Богородиці; дескриптивний варіант: Покров Пресвятої Богородиці.

Сприйняття умовного, метафоричного атрибута — омофора, рятівного покривала, що зображене на іконах і є символом іпостасі Богородиці — Спасителька воїнства — за асоціативною природою символічного в мовному знакові переноситься на божественну особу. Цей механізм несвідомої підміни через зворотну символізацію уявлення про дію чи предмет за поверхового, рефлексивного сприйняття мовної особистости з певним рівнем мовної свідомости обмежує глибину і силу сприйняття, тобто істинність пізнання.

Як бачимо, міфологема та символ зіставні та взаємодіють, доповнюючи чи трансформуючи зміст одне одного. Глибинне психічне підґрунтя міфологійного зумовлене насамперед межею пізнаваного (непізнане емпірично заповнює підсвідоме й інтуїтивне), а також символізмом слова, ключовий образ якого (внутрішня форма) спонукає до компенсації уявлення.

О.О. Потебня встановив, що спосіб зв'язку мовного знака з предметом можна кваліфікувати як символічний. Внутрішня форма слова виокремлює визначальну ознаку предмета, яка є первинним уявленням про нього та його символом (символічна ознака) (Потебня, 1993, с. 74). З погляду змісту внутрішньої форми слова первинна його ознака є етимоном, позначає предмет як носія унікальної чи ідентифікаційної прикмети: *бик* — той, що реве, *вовк* — виє, *бджола* — дзижчить (там само, с. 100) і под.; усі позначення за звуком тварини. Символ постає як первинна форма психічної діяльности та важливий елемент глибинної структури мовного знака; мовленнєва діяльність безпосередньо чи опосередковано охоплює і відображає процес символізації як первинного психоемоційного досвіду, оскільки поєднує сфери інтуїтивного й емпіричного.

Етноментальна природа первинного мовного знака виявлена у своєрідності символізації ознак предметів. Вона представлена і набором самих символів, тобто символічною структурою мови. Вибір символічної ознаки для предмета чи поняття визначає природу мислення, ціннісно-світоглядні особливості світосприйняття, етнічний психотип, або ключові постулати побудови мовної картини світу. Наприклад, матріархальний компонент ет-

носвідомости українців відображено в лексемах на позначення подружжя: бінарні назви сімейної пари в українській мові несиметричні (сформовані на різних засадах): *чоловік / дружина* — перша за статевою ознакою, друга за функцією (друг, подруга), що свідчить про рівність і партнерство. Звичайно, є ще й симетричний варіант за статевою ознакою, властивий слов'янським мовам, *чоловік / жінка*, польськ. *mąż / żona*; у польській також є симетричні найменування за функцією (офіційне подружжя) — *małżonek / małżonka.* Слово *шлюб* символізує згоду на співжиття з любови (со любов'ю, *слюбити* — погоджувати). В українській мові той, хто вродився, той вдався, тобто *вродливий.*

З погляду психології мовленнєвої діяльности символізм є формою мовотворення. Майже всі знання пов'язані із символізмом: від онтологійних символів (*сонце, місяць, зорі*) до житейських (*хата, поріг, вікно*). Оскільки механізм зв'язку мовного знака з денотатом символічний, тобто формує первинний осмислений образ-знання про предмет, символи тісно пов'язані з рівнем підсвідомого. Можна перефразувати відому ідіоматичну модель «Назви свої символи, і я скажу, хто (який) ти». Очевидно, що значна частина символів універсальна в сучасному інформаційному і глобалізованому світі, однак національні символи виявляють особливості мовної свідомости, зокрема й у зв'язку з міфологемами та використанням як атрибутів культу, релігійних та житейських ритуалів (наприклад, *дідух, вінок, рушник*).

Про українські символи написано чи не найбільше з усіх елементів мовної особистости. Вони мають виразний сакральний зміст, хоч більшість символів занурена у «високе» профанне. Усі символи мають аксіологічне значення. Це зумовлено механізмом творення символу, власне символи ментально започаткували у свідомості мовної особистости категорію чи ідею оцінки. Закладена в сакральному (неосмисленому) дихотомія добра і зла входить у життєвий досвід через мовленнєву діяльність як оцінка фактів і, відповідно, речей і дій. Це відображає механізм творення символу, відбитий у його структурі: 1) сигніфікат (словесний знак) / денотат (об'єкт дійсности); 2) символічне перенесення денотата (*тополя → дівчина*); 3) ознаки перенесення (стрункість, окремішність, самотність); 4) семантичні компоненти поняття-образу (*тополя* — безталанність, самотність, нещасливе кохання або *калина* — дівоцтво, краса, цнота і под.). Оцінне значення з'являється за появи компонентів 2) і 3), що постають як результат єдиної ментальної дії.

Міфологему і символ об'єднують зв'язок із підсвідомістю, відображення онтології буття, сакральний зміст. В етномовній ментальності відбувається взаємна інтерференція міфологеми (передусім називальної) та символу. Наприклад, *Святий Миколай* як святий і як символ добра, щедрости, дарів.

Сьогодні найактивніше досліджують концепти, до яких уналежнюють і ознакові назви (наприклад, *добрий / поганий*). Це зумовлено домінуванням широкого розуміння концепту: усе, що пов'язане зі змістом понять чи уявлень, є смисловою конденсацією знань. За такого підходу все, що є елементами процесу концептуалізації світу, називають концептами. Вузьке розуміння власне лінгвістичного поняття концепту визначає його як по-

няттєву семантичну одиницю, яка слугує ключовим елементом ментально-світоглядної структури мовної особистости; концепти витлумачують як поняттєві стрижні побудови лінгвальної картини світу, що її відображено в будь-якій формі дискурсу.

Для обґрунтування концепту важливо визначити співвідношення «концепт — символ», «концепт — міфологема». Якщо звернутися до опису лінгвокультурем у сучасних етнолінгвістичних студіях, можна помітити, що ті самі лексеми трактують як міфологему, символ, концепт. У книжці «100 найвідоміших образів української міфології» (Завадська, 2002) натрапляємо на слова *вітер, вогонь, вода, камінь, кіт, собака, ведмідь, калина, верба, дуб* та ін. Проте в інших працях їх визначають як символи (Кононенко, 2008).

Докладний аналіз концептів свідчить, що це одиниці з абстрактним значенням. Отже, концепти — одиниці ментальної дійсности, тобто вони не мають денотата в матеріальному світі. *Верба* чи *калина* не є концептами, оскільки відображають об'єктивний світ, мають матеріальний денотат. Це поняття, що не мають ознак концептуалізації. Перехід таких слів до концептів можливий за умови абстрагування, тобто повної втрати зв'язку з денотатом, що не засвідчено вживанням. Слово *доля* (зі знач. 'життєвий шлях'), наприклад, не є символом, оскільки денотат не має символічної ознаки, підстави перенесення. Це слово за походженням означає 'частина', хоч у СУМі подано лексеми окремо: Доля 1. 'життєвий шлях і стан чогось'; Доля 2. 'частина і музичний термін' (СУМ II, с. 360). Символізація слова можлива за умови перенесення, наприклад, на істоту (доля як міфічна жінка, доля як страждання). Під час творення символу перенесення відбувається від конкретного до абстрактного; це шлях формування поняття — вищий ступінь узагальнення вимагає абстрагування. Натомість зворотний шлях суперечить природі мовного знака, отже, абстрактні поняття не символізуються, оскільки в них уже відбувся процес абстрагування мовного знака, що виявлено в семантичній структурі, яка є наслідком перенесення ознак. Дієслово *год-и-ти* означає 'давати згоду' та 'пасувати до чогось', а іменник *гід-н-ість* — 'позитивні моральні якості чи моральний стан самоповаги'. Символізація поняття можлива через конкретизацію (наприклад, якби ми назвали гідністю особливе посвідчення особи, а потім мислили його, наприклад, як символ достатку). Як концепти кваліфікують і лексеми, що поєднують у назві конкретне і абстрактне, пор.: *Україна, держава, козацтво* і под. Концепти визначають світоглядно-культурну та морально-етичну сфери етносу, хоч у сучасному світі оперті на універсальні поняття, що формують загальнолюдські цінності.

Отже, концепти — це словесні мовні знаки, що вказують на світоглядно-поняттєві одиниці ментальної (умоглядної) дійсности і позначають ключові елементи свідомости мовної особистости, які виражають її пізнавальну інтенцію у відображенні мовної картини світу.

Етнокультурний аспект концепту закладений в унікальності мовної особистости, що презентує етнос, та у своєрідності ментальної дійсности, сформованої на основі національного психотипу внаслідок реалізації пізна-

вальних потреб. Концепт як поняття має сенс, якщо вказує на культурно-духовні елементи свідомости.

Значеннєва структура символів розкриває концептосферу етносу; якщо символ *калина* означає красу, дівоцтво, цноту [пор.: *Не сама, не сама, Калину ламала. Ламав гой-я мій миленький, А я пригинала* (Укр. народна пісня)], то концептами української мовної особистости є краса, дівоцтво, цнота. Коли зміна статусу дівчини не має сакрального, духовного, морального та житейського змісту, поняття «дівоцтво» не позначатиме ні назва рослини, ні тварини, ні об'єктів природи; не буде протиставлення понять «дівчина — молодиця» (а не жінка), тобто одружена. Отже, не буде концепту *дівоцтво*.

Структура та модель опису концепту така: 1) назва поняття («воля»); 2) загальний аксіологійний зміст (протиставлення «добро — зло»); 3) ознакові компоненти (незалежність, справедливість, право); 4) зміст (свобода думки і дії); 5) смисл (наприклад, найвища цінність — воля). Смисл інших концептів: *запорука щастя* (кохання), *чеснота* (совість). Концепти залежно від номінованого поняття однаково відображають сферу сакрального і профанного та спрямовані у профанне через тісний зв'язок із мемами.

Концепти і символи відрізняються за джерелами: концепти представлені авторським дискурсом, що засвідчує картину світу як процес пізнання, хоч сформовані у фольклорі; символи визначені фольклором та трансформовані авторським баченням світу в текстах художньої літератури. Сьогодні вони також представлені і виникають у мережі соціального дискурсу. Попри високий рівень абстрагованости концепти зорієнтовані на сферу профанного, оскільки є результатом свідомого пізнання. Однак це високе профанне, бо концепти відображають фундаментальну сферу життєдіяльности соціуму чи етносу. Профанний аспект концепту постає у двох вимірах: відображення індивідуально-колективного досвіду пізнання, сформованого, за лінгвальною природою поняття, як уявлення; прагматика буття, що дає оцінку концептові. Уявлення підлягає переосмисленню і зміні, а прагматика диктує таку зміну. Наприклад, у Старому Заповіті натрапляємо на історичне виправдання обману (концепт *брехня, неправда, обман*) богообраністю юдеїв та вищим божественним промислом (отримання Яковом первородства, обман Лаваном Якова підміною Рахілі Лією, пригода в Сихемі). Психологічна зумовленість угоди для нейтралізації протиріччя морально-етичних концептуальних постулатів та уникнення травматичної дилеми зумовлює появу антиномій у межах однієї парадигми: зло заради добра. Саме цим аспектом свого значення концепти пов'язані з мемами.

Поняття «мем» — результат пошуку ментальних одиниць, що зумовлюють поведінку людини. У такому аспекті ці одиниці аналізував К. Пайк у праці «Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior», уживаючи на їх позначення терміни *емік* та *етик* (Pike, 2015).

Однак термін і поняття мема сформоване за межами власне лінгвістики. Біолог-еволюціоніст Р. Докінз у праці «The Selfish Gene», яку перекладають буквально «Егоїстичний ген» (уважаємо точнішим переклад

«Ген самости». — *В.Б.*), увів поняття «мем» як культурного гена, опрацювавши геноцентричну (на противагу видоцентричній теорії дарвінізму) концепцію еволюції. Р. Докінз прагнув установити, як розвиваються та поширюються ідеї та культурні феномени, як-от: вислови, фрагменти мелодії, елементи моди й под. (Dawkins, 2006).

Термін *мем* в українській мові інколи розуміють у широкому вжитку двозначно від англ. *memory*: щось, що легко запам'ятовують. Однак внутрішня форма терміна походить від грецького слова μίμημα ("*imitated thing*"), тобто те, що є наслідком імітування, наслідування. Українською це слово мали б відтворювати *мім*, а також вимовляти, як в англійській мові. На сьогодні сформовано науку меметику.

Концептуально в сучасній парадигмі меми розуміють як елементи людської культури, що творяться нервовою системою людини та передаються через безпосередню комунікацію чи наслідування (Tyler, 2011). Продуктивним є також когнітивний напрямок меметики (Dennett, 1990; Brodie, 2009). Поведінковий аспект меметики опрацьовано в дослідженнях С. Блекмор, яка трактувала людину як меметичну машину (Blackmore, 1999).

Модель побутування та поширення мемів здебільшого виводять зі здатности людської свідомости до їх копіювання та фіксації (Brodie, 2009, с. 11). Із цього погляду мем постає як універсальний та визначальний елемент екзистенційної свідомости та форма поширення культурних знань, зокрема моделей поведінки та поведінкових стереотипів. Зарахування до мемів будь-яких елементів, зафіксованих пам'яттю і асоційованих свідомістю, призводить до всеохопности мема, розмивання його ознак, іноді суб'єктивації: мем — запах, мем — окремий організм, мем — вірус, який інфікує; знання з меметики — це меми про меми і под. (Brodie, 2009, с. 1—16).

Оскільки в наведених концепціях меми формують множину різнотипних одиниць та їх потрактовують надто широко, ми пропонуємо власне лінгвістичну інтерпретацію мема як лінгвального феномену.

У психо- та етнолінгвістиці мем — соціально актуалізоване висловлення, що є елементом мовної свідомости та світоглядно-культурним компонентом мовної особистости, яке засвоюється завдяки постійній і масовій редуплікації та актуалізує визначальні світоглядні й поведінкові складники свідомости особистости як типового носія мовної картини світу. Виокремлюють загальні (універсальні — представлені в культурі багатьох народів) та етнічні меми [про окремі меми сучасного українського суспільства див.: (Барчук, 2018)].

Лінгвальні меми — це висловлення, що експлікують чи імплікують судження. Їхня будова визначена синтаксичною конструкцією. Звернімося до типових. Наприклад, універсальний мем *Мовчання — золото* (*Silence is golden*) є монопропозитивним, що імплікує судження *Краще промовчати, ніж сказати*, визначене низкою ймовірних підстав (марність, небезпека, ризик, небажані наслідки, провокування образи тощо). Поліпропозитивний мем *Неправдою весь світ зійдеш, а назад не вернеш* імплікує судження про те, що успіх, пов'язаний з обманом (брехнею), не принесе щастя (доб-

робуту). Отже, одним із типових різновидів лінгвального мема є паремії, які формують світоглядно-філософський житейський досвід етносу.

Пропонуємо таку модель характеристики (структуру) лінгвального мема: 1) висловлення; 2) поліпропозитивність / монопропозитивність; 3) тема / рема, тобто домінантне судження; 4) аксіологійний образний зміст, морально-етичний зміст (конструктивність / деструктивність); 5) світоглядний стереотип, або смисл.

Меми, безумовно, профанні. Вони визначають повсякденний досвід, формують ставлення до світу і зумовлюють стосунки в соціумі та поведінку людей. Дослідники мемів відзначають їх здатність до поширення і відтворення через наслідування, ментальну редуплікацію. Меметично сформовані знання, досвід, моделі поведінки є стереотипними. Лінгвальні меми, хоч виявлені як вербалізоване судження, від невербальних мемів успадкували рефлексивну форму засвоєння і відтворення. Отже, меми — це ключові одиниці навіювання соціальних та суспільно-політичних стереотипів, інструмент і засіб впливу, наприклад, пропаганди, реклами тощо.

Прийняті на віру меми (безвідносно до мотивації) є виявом профанної форми міфологійної свідомости. Це зумовлено тим, що функціонування мема відображає рівень несвідомого, а лінгвальний мем постає як аксіома, щодо якої обґрунтування чи аргументація індиферентні. Дослідники здебільшого акцентують увагу на деструктивних мемах. Тезу про природу меметичної інфекції Т. Тайлер ілюструє такими мемами: *Реклама сигарет призводить до епідемії куріння*; *Реклама нездорової їжі призводить до епідемії ожиріння* (Tyler, 2011, с. 61). Із психолінгвістичного погляду меми відображають індивідуальні та суспільні поведінкові стереотипи. Їх засвоєння і відтворення визначене рефлексивним сприйняттям інформації, представленої багато разів різними джерелами: мем фіксують часто чи щоденно, масово, істинність його обґрунтована і очевидна, без мема фрагмент світу (світ) мовної особистости деформується чи руйнується.

Меми еволюціонують у культурному (меметичному) середовищі, наприклад, від соціально конструктивних до деструктивних, визначаючи історичні й ментально-світоглядні пріоритети: *Діти — дар Божий*; *Діти — це радість, майбутнє*; *Діти — це клопіт*; *Діти — це дорого*; насамкінець життєва концепція і social community висловлена мемом *Child-free (living)*.

Часті, зумовлені історично життєві турбулентності українців в умовах правової та морально-етичної соціальної аморфности, тривога за майбутнє призвели до підсвідомого пошуку «якоря свідомости», що захищає від марних очікувань, безуспішних змагань, докорів сумління через аморальні вчинки, нівелює порушення громадянської і професійної етики: *Головне — здоров'я*. Мем виправдовує будь-які суб'єктивні та об'єктивні незгоди, формуючи інертність, іноді фаталізм та водночас утворюючи ментальну захисну оболонку. Це стрижневий мем значної частини українського соціуму.

Взаємодію та співвіднесення компонентів мовної свідомости у структурі мовної особистости зображено на рис. 2.

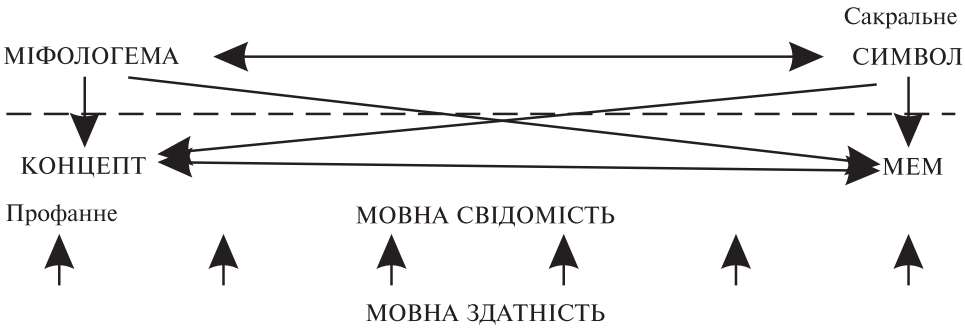

Рис. 2. Структура мовної особистости (співвіднесення конститутивів)

Структуру мовної особистости визначає єдність двох складників — мовної здатности та мовної свідомости. Мовна здатність є фундаментальною та необхідною у структурі мовної особистости, на її основі формується мовна свідомість (продемонстровано стрілками ↑↑↑). Очевидно, що мовну здатність на певному етапі розвитку мовної особистости може коригувати мовна свідомість, однак такий вплив мовної свідомости на мовну здатність у процесі еволюції мовної особистости є супутнім та факультативним, не має фундаментальної природи, тому його не відображено.

Оскільки зародження та функціонування мовного знака визначене його символічною природою, то символи як елементи мовної свідомости так чи так відображені в міфологемах, концептах і мемах. Символи взаємопов'язані з міфологемами як одиниці сакральної сфери та за зіставним символічним змістом.

Міфологеми, відображаючи онтологію світу у свідомості мовної особистости, впливають на формування набору концептуальної та меметичної сфер; цей зв'язок односторонній. Концепти і меми як поняттєві одиниці профанної сфери взаємодіють та є взаємозумовленими, однак не визначають компонентів сакральної сфери.

Мовна особистість — ключова структурно-поняттєва категорія низки лінгвістичних парадигм, зокрема й психо- та етнолінгвістики. Мовну особистість формують мовна здатність та мовна свідомість. Мовна свідомість визначена через синтез та взаємодію облігаторних конститутивних елементів — міфологем, символів, концептів, мемів, які зумовлюють ментально-світоглядні, ціннісні та когнітивно-прагматичні особливості мовної особистости.

Запропонована структура мовної особистости як носія мовної свідомости є проєкцією всіх рівнів людської психіки: підсвідомого сакрального (інтуїтивного) — міфологеми і символи; свідомого сакрального — символи і концепти; свідомого профанного — концепти і меми; несвідомого рефлексивного профанного — меми. Звичайно, поділ умовний, оскільки можливе взаємопроникнення та взаємодоповнення конститутивів мовної свідомости. Спираючись на структуру мовної особистости, можемо експериментально зробити психолінгвістичний і етнолінгвістичний зліпок мовної свідомости об'єкта дослідження, застосувавши індивідуальне чи колек-

тивне анкетування, що ґрунтується на чотирьох блоках (за конститутивами мовної свідомости) прямих та асоціативних запитань, та опрацювавши методику оцінки результатів. Запропонована концепція на ґрунті опрацьованої методології фіксації ключових конститутивів мовної свідомости дає підстави вийти за межі дослідження переважно процесу формування окремих компетентностей мовної особистости, створити типологійну модель сформованої мовної особистости як представника чи носія свідомости соціуму чи етносу, зокрема і в аспекті поведінки, суспільних стереотипів, індивідуальної і колективної мотивації.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ — *Словник української мови: в 11 т.* (1970—1980). Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Барко В.І., Барко В.В., Захаренко М.Л. (2023). Дослідження індивідуально-психологічних особливостей поліцейських з використанням адаптованого україномовного опитувальника 16-RF Кеттелла. *Вісник Національного університету оборони України, 4* (74), 22—38.

Барчук В. (2018). Про деякі суспільні меми сучасних українців. *Українознавчі студії, 19*, 32—40.

Вайсгербер Й.Л. (2004). *Родной язык и формирование духа.* Москва: Едиториал УРСС.

Вітгенштайн Л. (1995). *Tractatus logiko-philosophicus. Філософські дослідження.* Київ: Основи.

Голубовська І. (2008). Мовна особистість як лінгвокультурний феномен. *Studia linguistica, 1*, 25—33.

Жайворонок В.В. (2007). *Українська етнолінгвістика.* Київ: Довіра.

Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. (2002). *100 найвідоміших образів української міфології.* Київ: Орфей.

Загнітко А. (2017). *Теорія лінгвоперсонології.* Вінниця: Нілан-Лтд.

Калмикова Л.О., Калмиков Г.В, Лапшина І.М., Харченко Н.В. (2008). *Психологія мовлення і психолінгвістика.* Київ: Фенікс.

Кононенко В. (2008). *Українська лінгвокультурологія.* Київ: Вища школа.

Корольова В.В. (2015). Мовна особистість персонажа сучасної української драми абсурду. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Філологія, 73*, 44—47.

Кремень В. (2022). Образ світу і людини в парадигмі дигітальної культури: психолінгвістичний аналіз. *Psycholinguistics, 31* (2), 78—94.

Потебня А.А. (1993). *Мысль и язык.* Киев: СИНТО.

Романченко А. (2017). Структура мовної особистості: критерії, ієрархія, одиниці. *Південний архів (філологічні науки), 68*, 45—48.

Романченко А.П. (2019). *Елітарна мовна особистість у просторі наукового дискурсу: комунікативні аспекти.* Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.

Савчук В. (2019). Психологічні особливості інтегративної функції міфу в контексті його зіставлення з історією. *Психологічні перспективи, 34*, 219—231.

Селігей П.О. (2009). Структура й типологія мовної свідомості. *Мовознавство, 5*, 12—29.

Селігей П.О. (2010). Про виховання мовної свідомості. *Мовознавство, 2—3*, 176—193.

Черниш О.А. (2018). Структурні особливості медійної мовної особистості. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки, 7* (321), 66—71.

Altmann G.T.M. (2001). The language machine: Psycholinguistics in review. *British Journal of Psychology, 92*, 129—170.

Ashton M.C., Lee K., Perugini M., Sharota P. et al. (2004). A six-factor structure of personality-descriptive adjectives: solutions from psycholexical studies in seven languages. *Journal of Personality and Social Psychology, 2* (86), 356—366.
Blackmore S. (1999). *The meme machine*. Oxford: Oxford University Press.
Boyd R.L., Pennebaker J.W. (2017). Language-based personality: A new approach to personality in a digital world. *Current Opinion in Behavioral Sciences, 18*, 63—68.
Brisk M.E. (2006). *Bilingual Education. From Compensatory to Quality Schooling*. Routledge.
Brodie R. (2009). *Virus of the Mind. The New Science of the Meme*. Hay House.
Caplan J.E., Adams K., Boyd R.L. (2020). Personality and Language. *The Wiley encyclopedia of personality and individual differences: Models and theories* (pp. 311—316). Publisher: John Wiley & Sons.
Cattell R.B. (1945). The Description of Personality: Principles and Findings in a Factor Analysis. *The American Journal of Psychology, 58*, 69—90.
Dawkins R. (2006). *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press.
Dennett D.C. (1990). Memes and the Exploitation of Imagination. *Journal of Aesthetics and Art Criticism, 48*, 127—135.
De Raad B., Perugini M., Shirmak Z. (1997). In pursuit of a cross-lingual reference structure of personality traits: Comparisons among five languages. *European Journal of Personality, 11* (3), 167—185.
Firth J.R. (1950). Personality and language in society. *Sociological review, 42* (1), 37—52.
Göncz L. (2021). *The Psychology of Multilingualism: Concepts, Theories and Application*. Cambridge Scholars Publishing.
Krsek O.Ye. (2015). Language policy in the Unated States: forming lingual personality. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика, 1* (64), 119—133.
Lavrynenko A. (2015). The adaptation of general modeling principals to psycholinguistic sphere on the example of lingual personality. *Psycholinguistics, 17*, 72—91.
Lenneberg E.N. (1967). *The Biological Foundations of Language*. N.Y.: Nilly.
Pike K. (2015). Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior. *Janua Linguarum. Series Maior, 2*.
Sapir E. (1949). *Culture, Language, and Personality. Selected assays*. University of California Press Berkeley. Los Angeles — London.
Saucier G., Goldberg L.R. (2003). The Structure of Personality Attributes. Murray R. Barrick & Ann Marie Ryan (Eds.), *Personality and work: reconsidering the role of personality in organizations* (pp. 1—29).
Shmidt S. (2016). *Multilingualism in the Early Years: Extending the limits of our world*. Routledge.
Terekhova D. (2018). An Experimental Study of the Lingual Consciousness of Ukrainians and Russians (Dynamic Aspect). *East European Journal of Psycholinguistics, 5* (1), 92—110.
Tsurkan M. (2019). Criteria, indicators and levels of formation of secondary lingual and speech personality of foreign medical student. *Порівняльно-педагогічні студії, 2* (38), 100—109.
Tyler T. (2011). *Memetics: Memes and the Science of Cultural Evolution*. Mercenne Publishing.
Whorf B.L. (1956). *Language, Thought, and Reality. Selected Writings*.

Статтю отримано 18.11.2024

REFERENCES

Altmann, G.T.M. (2001). The language machine: Psycholinguistics in review. *British Journal of Psychology, 92*, 129—170.
Ashton, M.C., Lee, K., Perugini, M., Sharota, P. et al. (2004). A six-factor structure of personality-descriptive adjectives: solutions from psycholexical studies in seven languages. *Journal of Personality and Social Psychology, 2* (86), 356—366.
Barchuk, V. (2018). Some social memes of modern *Ukrainians. Ukrainian studies, 19*, 32—40 (in Ukrainian).
Barko, V.I., Barko, V.V., & Zakharenko, M.L. (2023). Study of individual psychological characteristics of police officers using an adapted ukrainian language 16-PF questionnaire. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine, 4* (74), 22—38 (in Ukrainian).
Blackmore, S. (1999). *The meme machine*. Oxford: Oxford University Press.

Boyd, R.L., & Pennebaker, J.W. (2017). Language-based personality: A new approach to personality in a digital world. *Current Opinion in Behavioral Sciences, 18*, 63—68.
Brisk, M.E. (2006). *Bilingual Education. From Compensatory to Quality Schooling.* Routledge.
Brodie, R. (2009). *Virus of the Mind. The New Science of the Meme.* Hay House.
Caplan, J.E., Adams, K., & Boyd, R.L. (2020). Personality and Language. *The Wiley encyclopedia of personality and individual differences: Models and theories* (pp. 311—316). Publisher: John Wiley & Sons.
Cattell, R.B. (1945). The Description of Personality: Principles and Findings in a Factor Analysis. *The American Journal of Psychology, 58*, 69—90.
Chernysh, O.A. (2018). Structural features of media language personality. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University: Philological Sciences, 7* (321), 66—71 (in Ukrainian).
Dawkins, R. (2006). *The Selfish Gene.* Oxford: Oxford University Press.
Dennett, D.C. (1990). Memes and the Exploitation of Imagination. *Journal of Aesthetics and Art Criticism, 48*, 127—135.
De Raad, B., Perugini, M., & Shirmak, Z. (1997). In pursuit of a cross-lingual reference structure of personality traits: Comparisons among five languages. *European Journal of Personality, 11* (3), 167—185.
Firth, J.R. (1950). Personality and language in society. *Sociological review, 42* (1), 37—52.
Göncz, L. (2021). *The Psychology of Multilingualism: Concepts, Theories and Application.* Cambridge Scholars Publishing.
Holubovska, I. (2008). Linguistic personality as a linguocultural phenomenon. *Studia linguistica, 1*, 25—33 (in Ukrainian).
Kalmykova, L.O., Kalmykov, H.V., Lapshyna, I.M., & Kharchenko, N.V. (2008). *Speech psychology and psycholinguistics.* Kyiv: Pheniks (in Ukrainian).
Kononenko, V. (2008). *Ukrainian linguoculturology.* Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
Korolova, V.V. (2015). Linguistic Personality of Modern Ukrainian Drama of Absurd Character. *Bulletin of the V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: Philology, 73*, 44—47 (in Ukrainian).
Kremen, V. (2022). The Image of the World and Human in the Paradigm of Digital Culture: Psycholinguistic Analysis. *Psycholinguistics, 31* (2), 78—94 (in Ukrainian).
Krsek, O.Ye. (2015). Language policy in the Unated States: forming lingual personality. *Spirituality of personality: methodology,theory and practice, 1* (64), 119—133.
Lavrynenko, A. (2015). The adaptation of general modeling principals to psycholinguistic sphere on the example of lingual personality. *Psycholinguistics, 17*, 72—91.
Lenneberg, E.N. (1967). *The Biological Foundations of Language.* N.Y.: Nilly.
Pike, K. (2015). Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior. *Janua Linguarum. Series Maior, 2.*
Potebnia, A.A. (1993). *Thought and language.* Kyiv: SINTO (in Russian).
Romanchenko, A. (2017). The structure of linguistic personality: criteria, hierarchy, units. *Southern Archive (philological sciences), KhDU, 68*, 45—48 (in Ukrainian).
Romanchenko, A.P. (2019). *Elite linguistic personality in the space of scientific discourse: communicative aspects.* Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova (in Ukrainian).
Sapir, E. (1949). *Culture, Language, and Personality. Selected assays.* University of California Press Berkeley. Los Angeles — London.
Saucier, G., & Goldberg, L.R. (2003). The Structure of Personality Attributes. Murray R. Barrick & Ann Marie Ryan (Eds.), *Personality and work: reconsidering the role of personality in organizations* (pp. 1—29).
Savchuk, V. (2019). *Psychological peculiarities of myth's integrative function in the context of its comparison with history, 34*, 219—231 (in Ukrainian).
Selihei, P.O. (2009). The structure and typology of linguistic consciousness. *Movoznavstvo, 5*, 12—29 (in Ukrainian).
Selihei, P.O. (2010). On cultivation of linguistic consciousness. *Movoznavstvo, 2—3*, 176—193 (in Ukrainian).
Shmidt, S. (2016). *Multilingualism in the Early Years. Extending the limits of our world.* Routledge.

Terekhova, D. (2018). An Experimental Study of the Lingual Consciousness of Ukrainians and Russians (Dynamic Aspect). *East European Journal of Psycholinguistics, 5* (1), 92—110.
Tsurkan, M. (2019). Criteria, indicators and levels of formation of secondary lingual and speech personality of foreign medical student. *Comparative pedagogical studies, 2* (38), 100—109.
Tyler, T. (2011). *Memetics: Memes and the Science of Cultural Evolution*. Mercenne Publishing.
Vaisherber, Y.L. (2004). *Mother tongue and the formation of the spirit*. Moskva: Editorial URSS (in Russian).
Vithenshtain, L. (1995). *Tractatus logiko-philosophicus. Philosophical studies*. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).
Whorf, B.L. (1956). *Language, Thought, and Reality. Selected Writings*.
Zahnitko, A. (2017). *Theory of linguopersonality*. Vinnytsia: Nilan-Ltd (in Ukrainian).
Zavadska, V., Muzychenko, Ya., Talanchuk, O., & Shalak, O. (2002). *100 most famous images of Ukrainian mythology*. Kyiv: Orfei (in Ukrainian).
Zhaivoronok, V.V. (2007). *Ukrainian ethnolinguistics*. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).

Received 18.11.2024

Volodymyr Barchuk, Doctor of Sciences in Philology,
Professor in the Department of Ukrainian Language
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57 Shevchenka St., Ivano-Frankivsk 76000, Ukraine
E-mail: volodymyr.barchuk@pnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-6985-4309

THE STRUCTURE OF LINGUISTIC PERSONALITY: PSYCHOLINGUISTIC AND ETHNOLINGUISTIC ASPECTS

Lingual personality is a key concept in a number of areas of linguistic research, including psycholinguistics and ethnolinguistics. It has a long tradition of use and various terminological designations: personality, person, individual, which indicate a speaker, a native speaker, a subject of lingual activity, a person with speech peculiarities, a subject with psychological peculiarities. These concepts reflect the theoretical-applied aspect of the study of language ability in the process of development or correction, and are also used in the study of typological features of language systems. The term lingual personality actively functions in the Eastern European scientific discourse in studies devoted to the ethnical and cultural, and mental-worldview features of the speaker. However, in the psycholinguistic and ethnolinguistics paradigm, the term linguistic personality needs definition and categorization.

The purpose of the article is to define and categorize the concept of a lingual personality, to establish its structure as a carrier of lingual consciousness, to propose a sample description of the constituents of a lingual personality based on their component composition, to establish a relationship between them.

The comparative-typological method was used to describe the structural levels and constituents of the lingual consciousness of the individual, as well as the method of component and comparative analysis of their semantic structure.

The definition of linguistic personality is proposed, the components of its consciousness (mythological units, symbols, concepts, memes) are established, and their interaction is determined. The components of linguistic consciousness represent the sphere of the sacred (subconscious) and the profane (empirical, conscious). The composition and interrelationship and conditionality of the components of linguistic consciousness reveal the ethno-psychological features of the individual.

The conception, based on the developed methodology of fixing the key constituents of language consciousness, gives reasons to go beyond the research of the process of formation of individual competences of a lingual personality and allows you to create a typological model of a formed language personality as a representative or bearer of the consciousness of society or ethnicity.

Keywords: *lingual personality, lingual (language) ability, lingual consciousness, mythological unit, symbol, concept, meme.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.024
УДК 811.161.2:81-112

Р.О. КОЦА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: rgomonai@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-2074-2250

ІСТОРІЯ ФОРМИ ЗАЙМЕННИКА ПЕРШОЇ ОСОБИ МНОЖИНИ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

*У статті проаналізовано різні погляди на походження праслов'янських особових займенників *ту і *ny; установлено склад займенників для позначення 1-ї особи множини у слов'янських мовах; з'ясовано причини поширення неоднакових форм на різних слов'янських територіях. На основі аналізу пам'яток і діалектного матеріалу обґрунтовано функціювання форми* ***ние*** *в болгарській і македонській мовах,* ***ми*** *— в українській та* ***ны*** *— у російських говорах.*

Ключові слова*: особові займенники 1-ї ос. множ., ми, ние, ны, українська мова, слов'янські мови, історія форм займенників.*

Особові займенники у слов'янських та інших мовах світу — одна з архаїчних мовних підсистем. Про її давність, окрім іншого, свідчать і суплетивні утворення відмінкових форм — основний засіб вираження граматичних значень для парадигми особових займенників в індоєвропейських мовах. Це явище властиве всім слов'янським мовам уже з найдавніших часів і сягає, мабуть, ще загальноіндоєвропейської мови-основи (Бевзенко, 1960, с. 146). Наприклад: укр. *я — мене, мій*; *він — його, йому*; *ми — нас, нам, нами*; польськ. *ja — mnie, mi*; *my — nas, nam*; чеськ. *já — mne / mě*; *my — nás, nám*; хорв. *jâ — meni / mi*; *mî — nâs / nas, nama / nam* тощо. З огляду на це походження займенника 1-ї ос. множ. (*ми*) і його форм (*нас, нам, нами*) тривалий час не викликало сумнівів. Однак наявність у болгарській та македонській

Цитування: Коца Р.О. (2025). Історія форми займенника першої особи множини у слов'янських мовах. *Українська мова, 1* (93), 24—42. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.024

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

мовах форми *ние* в називному відмінку дещо порушувало системність описуваного явища, породжуючи чимало запитань, зокрема: чи є сучасне *ние* продовженням праслов'янського **ny*; скільки та які займенники для позначення 1-ї ос. множ. були у праслов'янській мові; якщо **ny* таке ж давнє, як **my*, то чому в більшості слов'янських мов усталилася саме форма **my*.

Український займенник *ми*, як і відповідні форми в інших слов'янських мовах [ст.-сл., рос., ст.-блр., блр. *мы*, чеськ., слвц., в.-луж., н.-луж., ст.-польськ., польськ. *my*, серб. *mû*, хорв. *mî*, слвн. *mi*, блг. і мкд. діалектні *ми* (ЭССЯ 21, с. 22)], указують на те, що всі вони походять із праслов'янського ***my***. Ця форма не була безпосереднім продовженням індоєвропейської, оскільки для позначення 1-ї ос. множ. в індоєвропейських мовах використовували 2 займенники: ***u̯ei-* / *u̯es***, представлений д.-інд. *vayám*, авест. *vaēm*, гот. *weis*, хет. *u̯eš*, тохар. В *wes* (там само, с. 23), і ***mes***, представлений лит. *mès*, лтс. *mes*, д.-пруськ. *mes*, вірм. *mek'* (там само). У слов'янських мовах усталилася друга форма, яка, однак, зазнала трансформації — поява кінцевого **-у**, що, очевидно, постало не через фонетичні зміни, а внаслідок аналогії — впливу форми наз. відм. 2-ї ос. множ. **vy* або знах. відм. 1-ї і 2-ї ос. множ. **ny*, **vy*, а також наз. і знах. відм. множ. іменників з основою на **-ā** типу *žena — ženy* (Ильинский, 1916, с. 403—404; Мейе, 1951, с. 365; Мельничук, 1966, с. 281; ЭССЯ 21, с. 22; Matasović, 2008, с. 235). Зазначимо, що кінцеве **-у** в **my* не має відповідників у неслов'янських індоєвропейських мовах (Самійленко, 1970, с. 12).

Давність форми наз. відм. множ. займенника 1-ї ос. **my* засвідчено в писемних пам'ятках усіх слов'янських мов та сучасних слов'янських мов і найбільш споріднених із ними балтійських мов, що мають основу займенника 1-ї ос. множ. із початковим **m-** і в непрямих відмінках (там само). Доказом цього є і генетично споріднені з формою **my* деякі присвійні займенники (**mojь, *moje, *moja*), а також закінчення дієслів дійсного та наказового способів 1-ї ос. множ. *-мо*, *-ім(о)* (< **-mes* / **-mos*).

У більшості сучасних слов'янських мов для позначення займенника 1-ї ос. множ. використовують фонетично видозмінену давню форму **my* (Stieber, 1989, с. 141), унаслідок чого реконструкція відповідної праслов'янської форми в пізній праслов'янський період не викликала до певного часу різних пояснень і яку до середини XX ст. визнавали єдиною формою наз. відм. займенника 1-ї ос. для мови праслов'янської (Brückner, 1927, с. 350; Младенов, 1941, с. 367; Nahtigal, 1952, с. 94—96; Machek, 1957, с. 314).

Наявність *ние* для позначення 1-ї ос. множ. наз. відм. у сучасних літературних болгарській та македонській мовах, а також сербського діалектного *ниjе*, російського діалектного *ны* зумовила потребу з'ясувати їх походження. У II пол. XX ст. щодо форми **ny* і її рефлексів висунуто низку гіпотез. Зокрема, Й. Коларж пояснював форму наз. відм. множ. *ны* в болгарській мові як наслідок впливу мови латинської (Самійленко, 1970, с. 13). А. Вайан кваліфікував її як своєрідний «моравізм», що утворився за зразком називного — знахідного *вы* (Вайан, 1952, с. 177). Моравсько-панонською, якщо не стародавньою, уважав аналізовану форму і Р. Нахтіґал (Nahtigal,

1952, с. 286). Але ці теорії були спростовані, бо, як слушно зауважував С.П. Самійленко, форма наз. відм. займенника *ны* засвідчена в пам'ятках та діалектах не тільки західнослов'янських, але й південнослов'янських і східнослов'янських мов (Самійленко, 1970, с. 13). Більшість дослідників причиною її появи вважали аналогійне вирівнювання в парадигмі: новоутворення з **н-** подібно до інших форм множини бачив у цій формі А.М. Селіщев (Селищев, 1952, с. 114); впливом непрямих відмінків обґрунтовували *ние*, *ний* у болгарській та македонській мовах С. Младенов (Младенов, 1979, с. 265) і З. Штібер (Stieber, 1989, с. 141); утратою називної форми *мы* з наступним розвитком форм із початковим **н-** за аналогією до непрямих відмінків пояснював походження македонського займенника *ние* Б. Конескі (Конески, 1986, с. 145); як наслідок впливу знахідного відмінка форму *ны* в північно-західних говорах російської мови витлумачував О.О. Шахматов (Шахматов, 1896, с. 8).

Пояснення форми називного *ны* «і як морфологічного новотвору, що виник унаслідок впливу знахідного і взагалі непрямих відмінків займенника 1 ос. множ.», і «як новотвору, що постав у різних слов'янських мовах унаслідок тенденції до усунення суплетивізму основ особових займенників», С.П. Самійленко вважав непереконливим (Самійленко, 1970, с. 13). У 50-х роках XX ст. мовознавець ретельно проаналізував формування парадигми відмінювання займенника 1-ї ос. множ. (Самойленко, 1960). На основі окремих старослов'янських пам'яток і болгарської мови дослідник обґрунтовував, що форма **ну* — давніша, генетично пов'язана з формами непрямих відмінків займенників 1-ї ос. множ., двоїни, присвійних займенників із латинським *nos* (там само, с. 6). Думку про те, що є «деякі серйозні підстави твердити, що в праслов'янський період слов'яни мали не одну, а дві форми наз. відм. множ. займенника 1 ос. — **му* і **ну*», учений висловлював і пізніше (Самійленко, 1970, с. 12—13).

Для підтвердження цієї гіпотези С.П. Самійленко висунув декілька аргументів. Проаналізуємо їх докладніше.

1. Свого часу А. Калина (Kalina, 1891, с. 495), П.О. Лавров (Лавров, 1893, с. 170), О.Г. Преображенський (Преображенский, 1910, с. 525) твердили, що форма наз. відм. *ны* вперше засвідчена в болгарській мові тільки в пам'ятках XIV ст. Проте, на думку С.П. Самійленка, учені не звернули уваги на те, що вже в деяких старослов'янських пам'ятках, зокрема в Київських листках, Збірнику Клоца, Єнінському Апостолі XI—XII ст., наявна саме форма *ны*. Зафіксовано її і в пам'ятках болгарської мови XII—XIII ст., наприклад, у Добромировому Євангелії XII ст., у Музейному Апостолі XIII ст. (Самійленко, 1970, с. 12).

Однак, за спостереженнями науковців (Nahtigal, 1952, с. 286; Ван-Вейк, 1957, с. 282; Стоянов, Янакиев, 1976, с. 157, 168; Німчук, 1980, с. 135), у старослов'янській мові форму наз. відм. займенника 1-ї ос. множ. *ны (нъи)* уживали зрідка. Зокрема, у Київському місалі її зафіксовано тільки 6 разів (Вайан, 1952, с. 177; Nahtigal, 1952, с. 286; Stieber, 1989, с. 141); у збірнику Клоца — 1 раз (I, 58) поряд із 3 фіксаціями *мы* (Nahtigal, 1952, с. 286); у

Єнінському Апостолі — 1 раз (37а) (Мирчев, Кодов, 1965, с. 215). Наприклад: *и* ***ны*** *разоумѣхомъ любъвє жжє иматъ бъ в насъ* (Єнінський Апостол XI ст.; Мирчев, Кодов, 1965); *сє* ***нъи*** *чьстыж свѧтъихъ чьстѣмъ: сътвори* ***нъи*** *радостнъи* (КЛ, с. 6). Основною формою у староболгарській і старомакедонській мовах була *мы (мъи)* (СБР I, с. 879): *отъпо(у)сти намъ дльгы нашѧ. ѣко и* ***мы*** *отъпоуштаємъ длъжъникомъ нашимъ* (Маріїнське Євангеліє X—XI ст.; СБР I, с. 879); *и остави нам длъгы нашѧ. ѣко и* ***мъи*** *оставѣлємъ длъжьникомъ нашимъ* (Асеманово Євангеліє XI ст.; Бојковска, 2008, с. 56).

Як зауважував С.Б. Бернштейн, такі вживання поодинокі не тільки у старослов'янських текстах, але й у пам'ятках середньоболгарської мови, оскільки «у книжну літературну мову вони не допускалися і тільки деколи через недогляд переписувачів потрапляли туди» (Бернштейн, 1948, с. 329). На спорадичності вживання форми *ны* в середньоболгарську епоху наголошував і К. Мірчев, подаючи приклад із Добрейшового Євангелія поч. XIII ст. — *ибо и* ***ны*** *ѡставѣлємь* (Мирчев, 1978, с. 181).

Загалом для середньоболгарської і старомакедонської мов характерне паралельне використання форм *мы* та *ны*, а також їхніх подовжених варіантів *мие* та *ние* (там само), що постали внаслідок перерозкладу синтагми: ст.-болг. *ны ѥсмъ* > *ние* (БЕР IV, с. 638), аналогійно — *мы ѥсмъ* > *мие*. Уперше такі форми зафіксовано в Болонському Псалтирі XIII ст. (Щепкин, 1906, с. 216; Селищев, 1918, с. 193). Належність цієї пам'ятки до охридського говору дала змогу мовознавцям говорити про проблему ізоглоси *мие/ние* вже у старомакедонський період. Б. Видоєскі, зокрема, припускав, що вона могла проходити через охридсько-преспанський мовний ареал, а згодом просувалася далі на захід (Видоески, 1999, с. 138; карта 4). Окрім цього, у середньоболгарський період засвідчено форму *мние*, що утворилася в деяких говорах у процесі витіснення *ми* внаслідок контамінації з формою-новотвором *ние* (Гадолина, 1963, с. 121): *да отидиме* ***мние*** *ф небе* (Черг., № 25, с. 110).

Від новоболгарської мови, наприклад, у дамаскинах, зафіксовано тільки займенник *ние (нје)*: *г(с)пдина* ***ные*** *не имаме* (Копр., с. 19); *останѣте вые тука под тазы планина, а* ***нїа*** *да утидимь на планиньта горѣ* (Свищ., с. 341).

Отже, процес уніфікації займенникових форм називного відмінка множини з формами непрямих відмінків у болгарській та македонській мовах був давнім і тривалим: охоплював період, що передував появі середньоболгарських пам'яток писемности, і завершився орієнтовно наприкінці XVI ст.

У пам'ятках інших південнослов'янських мов форми *ни*, *ние* і под. для наз. відм. займенника 1-ї ос. множ. не виявлено. Одинична фіксація форми *ni* для називного відмінка у словенському Трубарі 1564 р.: *Inu ie ta rifnizhna vola Boshya, de* ***ni*** *vtih nadlugah inu na Smerti imamo biti volni inu pokurni* (TO, с. 43а) — імовірно, помилка, оскільки у словенській мові таку форму не використовували навіть у знах. відм. із часів найдавнішої пам'ятки старослов'янської мови словенської редакції — Фрейзінгенських уривків X—XI ст., і немає жодних свідчень про її можливе поширення на наз. відм., що властиво болгарам (Jelovšek, 2014, с. 133).

У церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI—XIII ст. форму *ны* не засвідчено (Арполенко та ін., 2008, с. 72). Немає її і в церковнослов'янських текстах української редакції XVI—XVII ст. (Білих, 2016, с. 180).

Отже, фіксація займенника *ны* в пам'ятках староболгарської мови свідчить про його розвиток ще до XI ст. (Мирчев, 1978, с. 181), указує на давність процесу (Гадолина, 1963, с. 121), однак не надає прямих доказів про його праслов'янське походження.

2. Як зазначали А. Калина (Kalina, 1891, с. 495 і далі), П.О. Лавров (Лавров, 1893, с. 170 і далі), Б. Цонєв (Цонев, 1934, с. 294), С.Б. Бернштейн (Бернштейн, 1948, с. 329—331), із XIV—XV ст. форма наз. відм. *ны* частіше проникає до писемної болгарської мови, і для сучасних болгарської і македонської літературних мов форма наз. відм. множ. *ние* є нормою (Самійленко, 1970, с. 12).

Однак, за спостереженнями К. Мірчева, уходження *ние* до писемної мови було досить складним (Мирчев, 1978, с. 181). С.Б. Бернштейн таке явище пояснював походженням самої форми. На його думку, **н-** замість **м-** у займеннику 1-ї ос. множ. з'явилося під впливом народної мови, відповідно форма *ние (ний)* змогла потрапити до літературної мови тільки тоді, коли народна мова стала мовою писемности, тобто з кінця XVI ст. (Бернштейн, 1948, с. 329).

Свої міркування щодо розмовного походження *ние* С.Б. Бернштейн обґрунтовував наявністю тільки цієї форми, а також форми *мие* у валаських грамотах XIV—XV ст., написаних болгарською мовою (там само, с. 330). Наприклад: *тѡгѡ радї* ***нїе*** *слꙋжимо господинꙋ кралю и свѧтомꙋ вєнцꙋ* (Bogdan, с. 43); *и да си дръжимо закон стари ѡт прьвих господа[рє]х, и вїє и* ***нїє*** (там само). Це було перше в історії болгарської писемности послідовне відбиття так званої новоболгарської форми. Такі займенники у валаських грамотах, як твердить дослідник, могли мати тільки одне джерело — місцеві слов'янські говори, оскільки через книжну мову писарі засвоїли б іншу форму (Бернштейн, 1948, с. 330). У церковних і світських літературних пам'ятках Валахії описуване явище не відображено: книжники дотримувалися норм середньоболгарської мови й використовували вже давно мертву форму *мы* (або, зрідка, *ми*). Водночас у декількох валаських грамотах, написаних сербською мовою, зафіксовано форму *ми* (там само): *ѡн щєт слꙋжити,* ***ми*** *щємо га миловат* (Bogdan, с. 120).

Не зафіксовано займенника наз. відм. *ние* й у близьких територіально до Валахії слов'янських говорах Молдови. У молдавських грамотах Стефана Великого, написаних староукраїнською мовою, знаходимо тільки *мы* (*ми*). Цей факт, імовірно, свідчить про територіальне розмежування у функціюванні форм *мы* і *ны*, про діалектне (болгарсько-македонське) походження *ние* і — що найважливіше — про те, що цього займенника не було в живій мові українців XIV—XV ст.

Очевидно, доказом народного походження болгарської форми *ние* є збереження її (у різних фонетичних варіантах) у болгарських переселенських говірках, носії яких, незважаючи на інтеграцію з місцевим населенням, не

втратили самобутности своєї рідної мови. Пор. різні форми, зафіксовані в болгарських говірках на території України та Молдови: *не̯іа, ни̯іе̯* (Чешко, 1952, с. 62), *н'е̯ій̆, н'ui, н'и* (Бунина, 1953, с. 88; Бунина, 1954, с. 37), *н'ä̯іа (н'ä̯і), ни̯іä̯ (ниі̯)* (Бернштейн, Журавлев и др., 1951, с. 123; Полтораднева-Зеленина, 1954, с. 102), *н'и̯іä̯* (Зеленина, 1955, с. 120), *ний* (Колесник, 2019, с. 373), *ниі̯* (Полтораднева, 1953, с. 96), *ний* (Стойков, 1958, с. 29). Як бачимо, попри різне фонетичне оформлення в усіх говірках послідовно вжито основу займенника на **н-**. Отже, болгарські переселенські говірки не лише добре зберігають власну специфіку, а й продовжують розвиватися за своїми *внутрішніми законами* (підкреслення наше. — *Р. К.*) (Стойков, 2002, с. 4).

3. Займенники *ние* (*ний, ния, ни, не*) зафіксовані в говорах сучасної болгарської, македонської та сербської мов (Самійленко, 1970, с. 12).

Тепер форма *ние* є не тільки літературною нормою, але й поширена майже на всій території Болгарії (Мирчев, 1978, с. 181; БДА, 2016, карта 72). Водночас у сучасних болгарських говорах, переважно західноболгарських, знаходимо не лише *ние* (*ний, ния, ниа, нея, нее, ни*), а й стару форму з **м-** (*ми, мие, миа, мийе, мийа*) (БДА, 2016, карта 72).

У діалектах македонської мови зафіксовано значну кількість форм для займенника 1-ї ос. множ.: *ние (ниjе), ниека, ниа (ниjа), ниака, ни, нăj, н'еа* і *мие (миjе), миjа, ми* (Видоески, 1999, карта 4), серед яких найбільшу територію займають утворення з кореневим **н-** (там само, с. 129). Уживання займенників *ми(j)е, ми(j)а, ми* обмежується крайніми північними та західними периферійними говорами (там само, с. 130): Полозький (общини Гостівар, Тетово, Теарце), Південно-Західний (общини Дебар, Вевчани) і Скоп'євський (общини Сопиште, Чаїр) регіони Північної Македонії (ДММД; докладніше див.: Видоески, 1999). Поширення форми *ми* на македонсько-сербському помежів'ї (на північ від Скопської Чорної Гори та в районі м. Куманово) прийнято вважати сербським впливом (Белић, 1905, с. 401; Видоески, 1999, с. 138). Причому в македонських *ја*-говорах збережено стару форму займенника з основою **м-**, а в *jaz*-говорах, що перебувають у тісному зв'язку з говорами Болгарії, зафіксовано новотвір *ni(j)e — ni[i̯]a* (Селищев, 1918, с. 193). На цьому зв'язкові наголошував і С.П. Самійленко (Самійленко, 1970, с. 12).

Форма *ниjе* притаманна тільки т. зв. перехідним говорам сербської мови на півдні та південному-сході Сербії, як-от торлацькому діалектові (Белић, 1905, с. 401; Ивић, 1985, с. 110—131), що розвивається в тісній взаємодії з болгарською та македонською мовами.

Отже, незважаючи на те, що літературною нормою займенника 1-ї ос. множ. сучасних болгарської та македонської мов є форма *ние*, у діалектах збережено й використовують і нині стару форму *мие*.

4. Доказом праслов'янського походження форми *ны* С.П. Самійленко вважав наявність наз. відм. займенника *ны* замість *мы* у гдовських говорах російської мови (Самійленко, 1970, с. 12).

Дослідник припускав, що первісно форми **ну* і **ту* розрізняли за значенням: **ну* позначало родовий колектив як замкнене ціле, протиставлене

іншому чи іншим колективам (ексклюзив), а **ту* — колектив, не протиставлений іншому чи іншим колективам (інклюзив) (там само, с. 14). На його переконання, цей відтінок значення простежується і в північно-західних російських говорах: форму наз. відм. множ. *ны* вживають здебільшого тоді, коли потрібно вказати на замкненість, обмеженість у певному відношенні колективу, який позначають формою *ны* і протиставляють іншому колективові (*тыи погибшы, а ны спаслися*) (там само). Однак діалектні записи свідчать, що обмеження у використанні форм *мы* і *ны* в цих говорах, окрім віку інформатора та рівня його освічености, немає: старше покоління використовує форму *ны*, а молодь — *мы*. Однак і в тих, і в тих *мы* і *ны* позначають те саме — 'я та ще хтось', тобто те, що й у літературній мові (Сумникова, 2005, с. 135).

У російському мовознавстві є різні погляди щодо походження форми *ны* північно-західного псковського ареалу. Ф.П. Філін, наприклад, уважав, що вона виникла незалежно від південнослов'янської у процесі узагальнення основ та усунення суплетивізму (Филин, 1972, с. 436). На його думку, це діалектне явище «зародилося в епоху давньоруської мови»: на ранньому етапі була форма *мы*, потім у якийсь момент (імовірно, із XIV ст.) у північно-західному регіоні відбулося аналогійне вирівнювання в парадигмі та з'явилася форма *ны* (там само). Далі, очевидно, не раніше XX ст. (зважаючи на діалектні дані) молоде покоління почало засвоювати форму літературної мови *мы* (Сумникова, 2005, с. 136). Т.О. Сумнікова обстоює праслов'янське походження займенника *ны*, але зі зміненою семантикою (там само). Дослідниця апелює до історії самих говорів, що їх зараховують до новгородсько-псковського історичного ареалу, у якому збереглися архаїчні праслов'янські риси. Однак наявність форми *ны* в окремих сучасних російських говорах північно-західних областей, як зауважує М.А. Гадоліна, не може свідчити про праслов'янське походження цих утворень у східнослов'янській мовній області, бо занадто малий ареал їх поширення, щоб бачити в них спадок праслов'янської епохи (Гадолина, 1963, с. 122).

Поширення займенника *ны* на обмеженій території Псковської області (ПОС 22, с. 18—19) поряд із функціюванням там як основної форми *мы* (ПОС 19, с. 117—119); відсутність фіксації займенника *ны* в історичних пам'ятках із цього регіону (ПОС 19, с. 119—123; Зализняк, 2004; Каринский, 1909); функціювання займенника 1-ї ос. множ. *ны* в російських говорах Карелії (СРГК 4, с. 55), найімовірніше, свідчать про угро-фінський вплив на формування аналізованої форми.

Територія на північ від Пскова і східний берег Чудського озера (сучасна Гдовщина) споконвіків були заселені угро-фінськими племенами, слов'янізація яких розпочалася в середині I тис. із приходом псковських кривичів (Півторак, 2001, с. 71). До кінця XIII ст. стало помітним слов'янське домінування, яке зрештою в XIV—XVI ст. зумовило повну асиміляцію місцевого прибалтійсько-фінського населення. Південноводські племена, з якими дослідники північноросійського наріччя насамперед пов'язують формування мовної специфіки гдовських говорів (Строганова,

1970, с. 451), повністю втратили рідну мову й перейшли на російську. Однак у цьому процесі багато мовних явищ виявилися для них неорганічними, що зумовило аналогію (там само, с. 450). У такий спосіб граматична основа рідної говірки стала підґрунтям для засвоєння чужомовних явищ, оскільки, засвоюючи іноземну мову, «індивід несвідомо переносить систему правил, програму мовної поведінки в рідній мові на ту, яку вивчає» (Swan, 2002). До наслідків аналогії належить і поширення займенника *ны* ‘ми’ (Строганова, 1970, с. 450).

Сьогодні складно достеменно сказати, який з факторів найбільше вплинув на описуване явище. Серед них, імовірно, можна виділити два основні. Перший — це відсутність у фіно-угорських мовах, зокрема прибалтійської групи, суплетивізму для утворення відмінкових форм займенника 1-ї ос. множ. (Лыткин, 1974, с. 288). Пор.: ест. *me / meie — meie / me, meid,...* (Ыйспуу, 1999, с. 132); суч. водська *mī — mejje, mejjeD,...* (Маркус, Рожанский, 2017, с. 454); карел. *myö — meijän, meät,...* (Зайков, 1999, с. 57). Отже, гдовська форма *ны* може бути наслідком вирівнювання парадигми для збереження кореневого **н-**, наявного в усіх непрямих відмінках. Другий — це генетична близькість особових і вказівних займенників у фіно-угорських мовах. І ті, і ті зводяться до первісних дейктичних часток (Майтинская, 1969, с. 140—147; Лыткин, 1974, с. 284), серед яких у творенні вказівних займенників у множині особливе місце посідала *n*-ова частка (Майтинская, 1969, с. 61—139), пор.: карел. *nuo, ne* ‘ті’, *nämä* ‘ці’; вод. *nē* ‘ті’ (Маркус, Рожанский, 2017, с. 456). Отже, тривала відсутність форм множини особових займенників, частий пропуск їх у реченні (Майтинская, 1969, с. 180) поряд з активним функціюванням дуже давніх указівних займенників із кореневим **н-** могли мати вплив на розвиток форми *ны* в окремих російських говорах.

Безпосередня близькість слов’янського і неслов’янського населення на аналізованій території впродовж тривалого часу не могла не вплинути на їхні говори. Підтвердженням цього є і результати досліджень лексики фіно-угорського походження в північно-західних діалектах російської мови, зокрема й у гдовських говорах, які вказують на те, що Гдовщина є ареалом субстратного прибалтійсько-фінського впливу (Мызников, 2004, с. 293) водсько-естонського типу (там само, с. 315). Тому, на нашу думку, гдовську форму *ны* потрібно кваліфікувати саме як наслідок такого впливу.

Отже, сьогодні у гдовському говорі російської мови функціюють дві форми наз. відм. займенника 1-ї ос. множ.: *мы* — давня слов’янська форма, засвідчена в пам’ятках від XIII ст. і поширена на всій території Псковської области; *ны* — результат мовної інтерференції слов’янського і неслов’янського населення, що проживало на території історичної Гдовщини, локалізована в місцях проживання естонських спільнот. Пор. збіг фіксації цієї форми у словнику (ПОС 22, с. 18—19) з територією розселення естонців — Гдовський, Серьодкинський, Сланцевський, Палкинський, Полновський, Лядський райони Псковської области (за адміністративним поділом 50-х рр. XX ст.) (Тамби, 2021, с. 111).

5. Про наявність у праслов'янській мові форми наз. відм. множ. *ны* (**ny*) свідчать і однокореневі форми непрямих відмінків множини (**nasъ, *natъ, *ny, *nami*) та двоїни (**naju, *nata, *na*), деякі присвійні займенники (**našь, *naše, *naša*). Із формою **ny* генетично пов'язані лат. *nōs*, д.-інд. *nās* та ін. (Самійленко, 1970, с. 13).

Однак явище суплетивізму є звичним для займенникової парадигми: різні відмінкові форми того ж займенника утворювали від різних основ (Бевзенко, 1960, с. 146). На думку А. Мейє, це пов'язано з тим, що індоєвропейські особові займенники не мали первісно відмінкових форм і отримали їх згодом за аналогією до інших імен (Мейе, 1951, с. 363), причому дуже часто для цього використовували займенники з іншим коренем, що зумовило наявність різних форм для називного відмінка й непрямих відмінків. Пор. з іншими індоєвропейськими мовами: пруськ. *mes* — род. відм. *noūson*, гот. *weis* — род. відм. *unsara* та ін. (ESSJ, с. 428).

Отже, однокореневі форми непрямих відмінків множини (**nasъ, *natъ, *ny, *nami*) та двоїни (**naju, *nata, *na*), деякі присвійні займенники не є прямим, безпосереднім доказом функціювання форми називного відмінка **ny*.

Аналіз аргументів, що їх наводить С.П. Самійленко, порівняння їх із дослідженнями інших славістів, наявний у розпорядженні сучасних дослідників мовний матеріал не дають достатніх підстав уважати гіпотезу С.П. Самійленка про праслов'янське походження форми *ны* більш переконливою і аргументованою, ніж пояснення цієї форми як наслідку впливу непрямих відмінків чи усунення суплетивізму основ особових займенників, що були до нього.

З'ясовуючи походження тих чи тих форм, слід ураховувати, що однотипні утворення у споріднених мовах можуть бути як результатом початкової подібности, так і реалізацією спільної тенденції розвитку мов у час їхнього окремого життя, оскільки «однакові чи подібні зміни відбувалися навіть після розпаду та початку диференціації мов, що розвинулися зі спільної мови» (Мейе, 1954, с. 45). Тому вважаємо цілком обґрунтованою думку М.А. Гадоліної, що форма *ны* постала в деяких мовах у період їхнього окремого життя внаслідок безумовної для всіх слов'янських мов тенденції до усунення суплетивізму основ особових займенників, явища винятково давнього, яке сягає корінням дослов'янського періоду (Гадолина, 1963, с. 120). У такий спосіб форму *мы* (**my*) було замінено на форму з кореневим **н** (**n**), характерним для всіх непрямих відмінків цієї парадигми (там само, с. 119), зокрема в болгарській та македонській мовах.

Однак чому процес уніфікації форми називного множини з формами непрямих відмінків був локально обмежений болгарською та македонською мовами і взагалі невідомий іншим південнослов'янським та західнослов'янським мовам і більшості говорів східнослов'янських мов? Відповідь на це запитання була б очевидною, якщо допустити можливість наявности у праслов'янський період двох займенників наз. відм. множ. — **my* і **ny*, причому форма **ny*, імовірно, повинна була поступатися займеннику **my* і вживатися як діалектна (Мельничук, 1966, с. 282). Однак

з'ясування історії форм особових займенників у множині переконує в тому, що у праслов'янській мові пізнього періоду діалектних відмінностей у парадигмі множини не було (Гадолина, 1963, с. 130). Ба більше, попри наявність різних гіпотез, переконливих доказів праслов'янського походження форми наз. відм. займенника 1-ї ос. **ny* немає.

Найімовірніше, значний вплив на вирівнювання в парадигмі займенника 1-ї ос. множ. саме в болгарській і македонській мовах мало функціювання коротких (первинних) форм давального і, передусім, знахідного відмінків — *ны*, які, за спостереженнями К. Мірчева, з однаковою частотою використовували як у старо-, середньо-, так і новоболгарській мовах (Мирчев, 1978, с. 181). Короткі форми давального (*ни*) і знахідного (*не, на*) відмінків сьогодні вживають і на всій території Північної Македонії (Видоески, 1999, карта 12).

В інших південнослов'янських мовах, за деякими винятками, не вживають цих форм. Зокрема, енклітика знах. відм. *ne* (замість *nas*) поширена в чорногорських діалектах (ЭССЯ 26, с. 55); займенник *ni* як енклітику давального *ne* і як енклітику знахідного відмінків множ. (замість *nam, nas*) зберігають у південних говорах сербської мови (Maretić, 1963, с. 191), однак нині для знах. відм. його фактично не використовують (ЭССЯ 26, с. 55). Зафіксовано її передусім у північнотимоцькому (*ни*) (Стојадиновић, 2016, с. 63) і торлацькому (*ni*) діалектах (Lisac, 2001; Matasović, 2008, с. 237).

У західнослов'янських мовах короткі форми не збереглися: не відомі вони польській мові (Długosz-Kurczabowa, Dubisz, 2006, с. 228); староческький займенник знах. відм. 1-ї ос. множ. *ny* вийшов з ужитку в XIV—XV ст. [1] (Bělič, 1979; Gebauer, 1960, с. 530); у давній словацькій писемності зафіксовано тільки повні форми (Stanislav, 1967, с. 296). Однак коротка форма для знах. відм. (*ni / ńi*) функціює сьогодні в окремих середньословацьких говорах (там само).

Не набули поширення давні короткі форми дав. і знах. відм. множ. й у східнослов'янських мовах. Найраніше вийшла з ужитку форма дав. відм. *ны* та вже в давньоукраїнській і старослов'янській мовах її замінили на форму *намъ* (Самійленко, 1970, с. 63). Частіше цю форму зафіксовано в пам'ятках києворуської світської літератури: *и Бъ ны поможе* (ПМ, с. 82 зв.), а в церковнослов'янських текстах східних слов'ян цього періоду її представлено лише одиничними вживаннями (Арполенко та ін., 2008, с. 73, 85), причому в деяких жанрах церковної літератури, зокрема псалтирях, не засвідчено взагалі (Самійленко, 1970, с. 61). Не виявлено її в Остромировому Євангелії, Архангельському Євангелії та інших Євангеліях XI—XII ст. Нечасте використання короткої форми дав. відм. множ. займенника 1-ї ос. зафіксовано в Путенському та Луцькому Євангеліях, тобто в пам'ятках XIII—XIV ст. (там само), наприклад: *ст҃ыи николає помози* ***ны*** *и избави* ***ны*** (ЧудН, с. 69б).

[1] Найраніші свідчення заміни знахідного відмінка *ny* на *nás* знаходимо в Опатовіцькому гоміліярі (Homiliář Opatovický) зі старочеськими глосами з II пол. XIII ст., Климентівському Псалтирі (Žaltář Klementinský) I пол. XIV ст. та ін. (Gebauer, 1960, с. 530).

Коротких форм дав. відм. множ. не рекомендовано вживати й у граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького (Білих, 2016, с. 180). Попри це, у церковнослов'янських текстах XVI—XVII ст. (очевидно, через їхню традиційність) зафіксовано поодинокі використання цього займенника (там само). Наприклад: *даждь* ***ны*** *мѧса да ꙗмы* (ОБ, с. 66).

Стійкішою виявилася праслов'янська форма знах. відм. множ. **ну*, рефлекс якої (*ны*) засвідчено в усіх східнослов'янських пам'ятках XI—XII ст. (Самійленко, 1970, с. 63). У старослов'янських і давньоукраїнських текстах зафіксовано також вторинну форму *насъ*. Систематичне дослідження їх уживання в пам'ятках давнього письменства, яке виконав С.П. Самійленко, засвідчило, що форма *ны* була основною формою знах. відм. не тільки у старослов'янській мові, а й у давньоруській (там само, с. 65). Її вільно вживали як перед дієсловами, так і після них, сполучали з прийменниками, її використання не залежало від порядку слів у реченні тощо (там само). Наприклад: *пострадавы за* ***ны*** *плотїю и до гроба. и съ собою въскрѣсивъ* ***ны*** (Іл. Сл., с. 168б), *помѧни* ***ны*** *г҃и въ цр(с҃)твїи своемь* (там само, с. 182б), *ѥда въ вѣкы прогнѣваѥши сѧ на* ***ны*** (БП, с. 72), *б҃е ты обращь живити* ***ны*** (там само), *то вы тѣмь дльжьни ѥстє молити за* ***ны*** *б҃а* (Грам. Мстислава, 11—12 ряд.).

Згодом у всіх східнослов'янських мовах первинну форму знах. відм. займенника 1-ї ос. множ. *ны* було витіснено вторинною *насъ*. Цей процес був тривалим, поступовим і водночас глибоким, оскільки ні сучасні східнослов'янські мови, ні їхні діалекти не зберігають навіть залишків уживання форми *ны* (Самійленко, 1970, с. 66).

У живій народній українській мові короткі форми знах. відм. множ. виходять з ужитку, очевидно, у києворуський період (там само), а в російській мові — наприкінці XIII ст. — першій половині XIV ст. (Маловицкий, 1958, с. 140—141). Процес їх занепаду зафіксовано і в церковнослов'янських пам'ятках XI—XIII ст. (Арполенко та ін., 2008, с. 73, 86), хоч форма *ны* була активно вживаною в церковнослов'янській мові української редакції ще тривалий час (Білих, 2016, с. 180). Наприклад, паралельне використання засвідчено в одній пам'ятці: *помѧни* ***насъ*** *Г҃и* (ОБ, 3/21/2) — *Бж҃є обрати* ***ны*** (там само, 3/16/2); і навіть у межах одного речення: *Бж҃є оущєдри* ***ны****, и бл(с)ви* ***ны****. просвѣти лицє твоє на* ***ны****, и помилꙋй* ***насъ*** (Часослов, с. 22). Це підтверджують і граматики Л. Зизанія та М. Смотрицького, причому в граматиці М. Смотрицького короткі форми подано на першому місці (См. Гр., с. 198).

Отже, короткі форми *ны* для дав. і знах. відм. множ. займенника 1-ї ос. не були характерними для народної української мови, мали обмежене використання (за винятком форми знах. відм. в XI—XIII ст.) чи функціювали паралельно з вторинними формами, дуже рано вийшли з ужитку (передусім у народній мові), відповідно не могли мати вплив на форму називного відмінка.

На основі аналізу джерельного матеріалу та мовознавчих праць славістів уважаємо, що немає переконливих доказів функціювання у праслов'янській мові двох займенників для позначення 1-ї ос. множ. — **ту* і **ну*. Праслов'янською формою називного відмінка була **ту*, яка сьогодні

представлена в більшості слов'янських мов і в українській зокрема. Праслов'янське **ну* — за походженням форма знах. відм. множ. займенника 1-ї особи (ЭССЯ 26, с. 55). Болгарська і македонська літературна форма наз. відм. займенника 1-ї ос. множ. *ние*, що її засвідчено вперше в XIII ст., постала в період їхнього самостійного розвитку внаслідок впливу форм непрямих відмінків (передусім коротких форм знах. відм.) і тенденції до усунення суплетивізму в парадигмах відмінювання особових займенників. Тісна взаємодія з названими південнослов'янськими мовами зумовила функціювання форми *ниjе* в торлацькому діалекті сербської мови. Гдовський займенник 1-ї ос. множ. *ны* — наслідок мовної інтерференції слов'янського і неслов'янського (водсько-естонського) населення: вирівнювання парадигми для збереження наявного в усіх непрямих відмінках кореневого **н-**, зумовлене насамперед відсутністю суплетивізму в угро-фінських мовах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БДА — *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология.* (2016). София: БАН.

БЕР — Георгиев В.И., Дуриданов И. (ред.). (2012). *Български етимологичен речник* (т. IV: минго — падам). София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов».

БП — Псалтир XI ст. із ворожильними приписками того ж часу (Бичковський Псалтир). В. Німчук, *Хрестоматія з історії української мови X—XIII ст.* (с. 111—119).

Грам. Мстислава — Грамота близько 1130 року великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода. В. Німчук, *Хрестоматія з історії української мови X—XIII ст.* (с. 172—173).

ДММД — *Дигитална мапа на македонски дијалекти.* http://surl.li/kiwesl (дата звернення: 10.09.2024).

Іл. Сл. — Розов Н.Н. (1963). Синодальный список сочинений Иллариона — русского писателя XI в. *Slavia* (roč. XXXII, seš. 2, s. 141—175). Praha.

КЛ — Німчук В.В. (1983). *Київські глаголичні листки — найдавніша пам'ятка слов'янської писемності* (с. 103—128). Київ: Наукова думка.

Копр. — Милетич Л. (1908). Коприщенски Дамаскинъ. Новобългарски паметникъ от XVII вѣкъ. *Български старини* (кн. 2). София.

ОБ — *Библїа сирѣч книгы вєтхаго и новаго завѣта, по ꙗзыкꙋ словєнскꙋ* (1581). Острог.

ПМ — «Поученьє» В. Мономаха. (1926—1928). *Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись* (стлб. 240—256). Ленинград: Издательство АН СССР.

ПОС — Ивашко Л.А., Лутовинова И.С., Тарасова М.А. (ред.). (2008, 2011). *Псковский областной словарь с историческими данными* (вып. 19, 22). Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета.

СБР — Иванова-Мирчева Д. (отв. ред.). (1999). *Старобългарски речник* (т. 1). София.

Свищ. — Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII век. (1923). *Български старини* (кн. 7). София.

См. Гр. — Смотрицький М. (1979). *Граматика* (факсимільне вид.). Київ: Наукова думка.

СРГК — Герд А.С. (отв. ред.). (1999). *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей: в 5 вып.* (вып. 4). Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета.

Часослов — *Часослов.* (1617). Київ: Друкарня Лаври.

Черг. — Милетич Л. (1926). Седмоградските българи и техният език. *Списание на БАН* (кн. XXXIII, бр. 18). София.

ЧудН — *Златоструй и отрывок торжественника XII в.* (л. 66 а—76 б) — ГПБ, F. п. I, 46 — Чудеса Николая Чудотворца.

ЭССЯ — Трубачев О.Н., Журавлев А.Ф., Варбот Ж.Ж. (ред.). (1974—). *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд* (вып. 1—). Москва: Наука.

Bogdan — Bogdan I. (1905). *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în sec. XV şi XVI* (vol. 1: 1413—1508). Bucureşti.

ESSJ — Kopečný F., Šaur V., Polák V. (1980). *Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a zájmena. Svazek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia.* Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd.

TO — *Primož Trubar. Cerkovna ordninga.* (1564). Tübingen.

ЛІТЕРАТУРА

Арполенко Г.П., Козирєва З.Г., Лиса Г.І., Симонова К.С., Щербатюк Г.Х. (2008). *Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI—XIII ст.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Бевзенко С.П. (1960). *Історична морфологія української мови.* Ужгород: Закарпатське обласне видавництво.

Белић А. (1905). *Дијалекти Источне и Јужне Србије: с две карте.* Београд: Државна штампарија Краљквинк.

Бернштейн С.Б. (1948). *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии. Т. 1. Язык валашских грамот XIV—XV веков.* Москва — Ленинград: Издательство АН СССР.

Бернштейн С.Б. (ред.), Журавлев В.К. и др. (1953). Отчет о диалектологической экспедиции в болгарское село Суворово летом 1951 года. *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР* (вып. 3, с. 110—149). Москва: Издательство АН СССР.

Білих О.П. (2016). *Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI—XVII ст.).* Кіровоград: ФОП Александрова М.В.

Бојковска С., Пандев Д., Минова-Гуркова Л., Цветковски Ж. (2008). *Општа граматика на македонскиот јазик.* Скопје: Просветно дело.

Бунина И.К. (1953). Звуковой состав и грамматический строй говора ольшанских болгар. Бернштейн С.Б. (ред.), *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР* (вып. 4, с. 5—123). Москва: Издательство АН СССР.

Бунина И.К. (1954). Словарь говора ольшанских болгар. Бернштейн С.Б. (ред.), *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР* (вып. 5, с. 9—63). Москва: Издательство АН СССР.

Вайан А. (1952). *Руководство по старославянскому языку* (перевод с франц.). Москва: Издательство иностранной литературы.

Ван-Вейк Н. (1957). *История старославянского языка* (перевод с нем.). Москва: Издательство иностранной литературы.

Видоески Б. (1999). Формите на заменките (историја и географија). Видоески Б., *Дијалектите на македонскиот јазик* (т. 3, с. 127—174). Скопје.

Гадолина М.А. (1963). *История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках.* Москва: Издательство АН СССР.

Зайков П.М. (1999). *Грамматика карельского языка (фонетика и морфология).* Петрозаводск: Периодика.

Зализняк А.А. (2004). *Древненовгородский диалект.* Москва: Языки славянской культуры.

Зеленина Э.И. (1955). Отчет о диалектологической поездке в болгарское село Терновку Николаевской области в июне 1954 г. С.Б. Бернштейн (ред.), *Статьи*

и материалы по болгарской диалектологии СССР (вып. 7, с. 115—131). Москва: Издательство АН СССР.

Ивић П. (1985). *Дијалектологија српскохрватског језика: Увод и штокавско наречје*. Нови Сад: Матица Српска.

Ильинский Г.А. (1916). *Праславянская грамматика*. Нежин.

Каринскій Н. (1909). *Языкъ Пскова и его области въ XV вѣкѣ*. С.-Петербургъ: Типографія М.А. Александрова.

Колесник В.О. (2019). Говірка болгар с. Городнього (Чийшія), Бессарабія. Словник. *Болгарські говірки в Україні: у 20 т.* (т. 8). Одеса: Астропринт.

Конески Б. (1986). *Историја на македонскиот јазик*. Скопје: Култура.

Лавров П.А. (1893). *Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка*. Москва: Университетская типография.

Лыткин В.И. (ред.). (1974). *Основы финно-угорского языкознания (вопросы происхождения и развития финно-угорских языков)*. Москва: Наука.

Майтинская К.Е. (1969). *Местоимения в языках разных систем*. Москва: Наука.

Маловицкий Л.Я. (1958). *Родительный-винительный и винительный падежи личных местоимений в памятниках русской письменности XI—XVI вв*. Ленинград.

Маркус Е.Б., Рожанский Ф.И. (2017). *Современный водский язык. Тексты и грамматический очерк*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Мейе А. (1951). *Общеславянский язык* (перевод. с франц.). Москва: Издательство иностранной литературы.

Мейе А. (1954). *Сравнительный метод в историческом языкознании* (перевод с франц.). Москва: Издательство иностранной литературы.

Мельничук О.С. (ред.). (1966). *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*. Київ: Наукова думка.

Мирчев К., Кодов Хр. (1965). *Енински апостол: Старобългарски паметник от XI век*. София: БАН.

Мирчев К. (1978). *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство.

Младенов С. (1941). *Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ*. София: Книгоиздателство Христо Г. Данов — О.О. Д-во.

Младенов С. (1979). *История на българския език*. София: БАН.

Мызников С.А. (2004). *Лексика финно-угорского происхождения в русских говорах Северо-Запада: Этимологический и лингвогеографический анализ*. Санкт-Петербург: Наука.

Німчук В.В. (1980). *Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською*. Київ: Наукова думка.

Півторак Г. (2001). *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»*. Київ: Академія.

Полтораднева Э.И. (1953). Заметки о языке болгарского села Кирсова Комратского района СССР. Бернштейн С.Б. (ред.), *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР* (вып. 3, с. 85—109). Москва: Издательство АН СССР.

Полтораднева-Зеленина Э.И. (1954). Словарь говора болгарского села Суворово Одесской области. Бернштейн С.Б. (ред.), *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР* (вып. 5, с. 64—134). Москва: Издательство АН СССР.

Преображенский А.Г. (1910). *Этимологический словарь русского языка* (т. 1). Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Совко.

Самійленко С.П. (1970). *Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 2: посібник*. Київ: Вища школа.

Самойленко С.Ф. (1960). *Из истории восточнославянских местоимений* [автореф. дисс. ... докт. филол. наук]. Ленинград.

Селищев А.М. (1918). *Очерки по македонской диалектологии* (т. 1). Казань: Лито-Типографія Т-во «Умидъ».

Селищев А.М. (1952). *Старославянский язык* (ч. 2). Москва: Госучпедгиз Министерства просвещения РСФСР.

Стојадиновић В. (уредн.). (2016). *«Северно-тимочки дијалекат» Маринка Станојевића*. Књажевац: Народна библиотека «Његош».

Стойков Ст. (1958). Говор села Твырдицы (Сливенской околии в Болгарии) и села Твардицы (Молдавской СССР). С.Б. Бернштейн (ред.), *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР* (вып. 8, с. 3—63). Москва: Издательство АН СССР.

Стойков Ст. (2002). *Българска диалектология*. София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов».

Стоянов С., Янакиев М. (1976). *Старобългарски език: Текстове и речник*. София: Наука и изкуство.

Строганова Т.Ю. (1970). История формирования Гдовской и псковской групп говоров. В.Г. Орлова (ред.), *Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров* (с. 445—452). Москва: Наука.

Сумникова Т.А. (2005). О форме именительного падежа местоимения 1 л. мн. ч. *ны* в гдовских говорах русского языка. *Исследования по славянской диалектологии* (вып. 6, с. 133—17). *Славянская диалектология и история языка*. Москва.

Тамби С.А. (2021). Эстонцы-переселенцы на Гдовщине. *Этносоциум, 1* (151), 111—150.

Филин Ф.П. (1972). *Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк*. Ленинград: Наука.

Цонев Б. (1934). *История на българский език* (т. 2). София: Придворна печатница.

Чешко Е.В. (1952). К истории кайраклийского говора. Бернштейн С.Б. (ред.), *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР* (вып. 2, с. 22—75). Москва: Издательство АН СССР.

Шахматов А.А. (1896). *Материалы для изучения великорусских говоров* (вып. 1). Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ.

Щепкинъ В.Н. (1906). *Болонская псалтырь*. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ.

Ыйспуу Я. (1999). *Справочник по эстонскому языку*. Таллинн: Коолибри.

Bělič J., Kamiš A., Kučera K. (1979). *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Brückner A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (t. 1). Kraków.

Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. (2006). *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Gebauer J. (1960). *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III. Tvarosloví, I. Skloňování*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Jelovšek A. (2014). *Osebni zaimki v jeziku slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja*. Ljubljana.

Kalina A. (1891). *Studia nad historią języka bułgarskiego*. Kraków: Nakładem Akademii.

Lisac J. (2001). Osnovne značajke torlačkoga narječja. *Kolo, 4*. http://surl.li/jpjzue (дата звернення: 11.10.2024).

Machek V. (1957). *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Maretić T. (1963). *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.

Matasović R. (2008). *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.

Nahtigal R. (1952). *Slovanski jeziki*. Ljubljana: Univerza Ljubljani.

Stanislav J. (1967). *Dejiny slovenského jazyka. Diel 2: Tvaroslovie*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Stieber Z. (1989). *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

Swan M., Smith B. (2002). *A teacher guide to interference and other problems*. Cambridge: Cambridge University Press.

Статтю отримано 10.10.2024

REFERENCES

Arpolenko, H.P., Kozyrieva, Z.H., Lysa, H.I., Symonova, K.S., & Shcherbatiuk, H.Kh. (2008). *Essays on the morphology of the Old Slavic language of Eastern Slavic monuments of the 11th—13th centuries*. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Belić, A. (1905). *Dialects of Eastern and Southern Serbia: with two maps*. Belgrade: Državna štamparija Kraljkvink (in Serbian).

Belič, J., Kamiš, A., & Kučera, K. (1979). *A small Old Czech dictionary*. Prague: Státní pedagogické nakladatelství (in Czech).

Bernshtein, S.B. (1948). *Research in the field of Bulgarian historical dialectology. Vol. 1. The language of the Wallachian charters of the 14th—15th centuries*. Moscow — Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR (in Russian).

Bernshtein, S.B. (Ed.), Zhuravlev, V.K., et al. (1953). Report on the dialectological expedition to the Bulgarian village of Suvorovo in the summer of 1951. *Articles and materials on Bulgarian dialectology in the USSR* (Iss. 3, pp. 110—149). Moscow: Izdatelstvo AN SSSR (in Russian).

Bevzenko, S.P. (1960). *Historical Morphology of the Ukrainian Language*. Uzhhorod: Zakarpatske oblasne vydavnytstvo (in Ukrainian).

Bilykh, O.P. (2016). *Word change in the Church Slavonic language of the Ukrainian edition (end of the 16th—17th centuries)*. Kirovohrad: FOP Aleksandrova M.V. (in Ukrainian).

Bojkovska, S., Pandev, D., Minova-Gurkova, L., & Cvetkovski, Zh. (2008). *General grammar of the Macedonian language*. Skopje: Prosvetno delo (in Macedonian).

Brückner, A. (1927). *Etymological dictionary of the Polish language* (Vol. 1). Krakow (in Polish).

Bunina, I.K. (1953). Sound composition and grammatical structure of the Olshansky Bulgarian dialect. S.B. Bernshtein (Ed.), *Articles and materials on Bulgarian dialectology of the USSR* (Iss. 4, pp. 5—123). Moscow: Izdatelstvo AN SSSR (in Russian).

Bunina, I.K. (1954). Dictionary of the Olshansky Bulgarian Dialect. S.B. Bernshtein (Ed.), *Articles and Materials on Bulgarian Dialectology of the USSR* (Iss. 5, pp. 9—63). Moscow: Izdatelstvo AN SSSR (in Russian).

Cheshko, E.V. (1952). On the history of the Kairakli dialect. S.B. Bernshtein (Ed.), *Articles and materials on Bulgarian dialectology of the USSR* (Iss. 2, pp. 22—75). Moscow: Izdatelstvo AN SSSR (in Russian).

Długosz-Kurczabowa, K., & Dubisz, S. (2006). *Historical Grammar of the Polish language*. Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego (in Polish).

Filin, F.P. (1972). *The origin of the Russian, Ukrainian, and Belarusian languages: A historical and dialectological essay*. Leningrad: Nauka (in Russian).

Gadolina, M.A. (1963). *History of the forms of personal and reflexive pronouns in Slavic languages*. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR (in Russian).

Gebauer, J. (1960). *Historical grammar of the Czech language. Part III. Morphology, I. Declension*. Prague: Nakladatelství Československé akademie věd (in Czech).

Ivić, P. (1985). *Dialectology of the Serbo-Croatian language: Introduction and the Štokavian dialect*. Novi Sad: Matica Srpska (in Serbian).

Ilinskii, H.A. (1916). *Proto-Slavic grammar*. Nizhyn (in Russian).

Jelovšek, A. (2014). *Personal pronouns in the language of Slovenian Protestant writers of the 16th century*. Ljubljana (in Slovenian).

Kalina, A. (1891). *Studies on the history of the Bulgarian language*. Krakow: Nakładem Akademii (in Polish).

Karinskiy, N. (1909). *The language of Pskov and its region in the 15th century*. St. Petersburg: Tipografija M.A. Alexandrova (in Russian).

Kolesnyk, V.O. (2019). Bulgarian colloquialism. Horodnoye (Chiishia), Bessarabia. Dictionary. *Bulgarian colloquialisms in Ukraine: in 20 vols.* (Vol. 8). Odesa: Astroprynt (in Ukrainian and Bulgarian).

Koneski, B. (1986). *History of the Macedonian language*. Skopje: Kultura (in Macedonian).

Lavrov, P.A. (1893). *Review of sound and formal features of the Bulgarian language*. Moscow: Universitetskaya tipografiya (in Russian).

Lisac, J. (2001). Basic features of the Torla dialect. *Kolo, 4*. Retrieved September 11, 2024 from http://surl.li/jpjzue (in Croatian).

Lytkin, V.I. (Ed.). (1974). *Fundamentals of Finno-Ugric linguistics (questions of the origin and development of the Finno-Ugric languages)*. Moscow: Nauka (in Russian).

Machek, V. (1957). *Etymological dictionary of the Czech and Slovak languages.* Praha: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied (in Czech).
Maitinskaya, K.E. (1969). *Pronouns in languages of different systems.* Moscow: Nauka (in Russian).
Malovitsky, L.Ya. (1958). *Genitive-accusative and accusative cases of personal pronouns in monuments of Russian literature of the 11th—16th centuries.* Leningrad (in Russian).
Maretić, T. (1963). *Grammar of the Croatian or Serbian literary language.* Zagreb: Matica hrvatska (in Croatian).
Markus, E.B., & Rozhansky, F.I. (2017). *Modern Votic language. Texts and grammatical essay.* St. Petersburg: Nestor-Istoria (in Russian).
Matasović, R. (2008). Comparative-historical grammar of the Croatian language. Zagreb: Matica hrvatska (in Croatian).
Meje, A. (1951). *All-Slavic language* (transl. from French). Moscow: Izdatelstvo inostrannoj literatury (in Russian).
Meje, A. (1954). *Comparative method in historical linguistics* (transl. from French). Moscow: Izdatelstvo inostrannoj literatury (in Russian).
Melnychuk, O.S. (Ed.). (1966). *Introduction to the comparative-historical study of Slavic languages.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
Mirchev, K., & Kodov, Khr. (1965). *Apostle of Enin: Old Bulgarian monument from the 11th century.* Sofia: BAN (in Bulgarian).
Mirchev, K. (1978). *Historical grammar of the Bulgarian language.* Sofia: Nauka i izkustvo (in Bulgarian).
Mladenov, S. (1941). *Etymological and orthographic dictionary of the Bulgarian literary language.* Sofia: Knigoizdatelstvo Khristo G. Danov — O.O. D-vo (in Bulgarian).
Mladenov, S. (1979). *History of the Bulgarian language.* Sofia: BAN (in Bulgarian).
Myznikov, S.A. (2004). *Vocabulary of Finno-Ugric origin in Russian dialects of the North-West: Etymological and linguogeographical analysis.* St. Petersburg: Nauka (in Russian).
Nachtigall, R. (1952). *Slavic languages.* Ljubljana: Univerza Ljubljani (in Slovenian).
Nimchuk, V.V. (1980). *Old Ukrainian lexicography in its connections with Russian and Belarusian.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
Pivtorak, H. (2001). *The origin of Ukrainians, Russians, Belarusians and their languages: Myths and truth about the three Slavic brothers from the "Common Cradle".* Kyiv: Academia (in Ukrainian).
Poltoradneva, E.I. (1953). Notes on the language of the Bulgarian village of Kirsova, Comrat district of the USSR. S.B. Bernshtein (Ed.), *Articles and materials on Bulgarian dialectology of the USSR* (Iss. 3, pp. 85—109). Moscow: Izdatelstvo AN SSSR (in Russian).
Poltoradneva-Zelenina, E.I. (1954). Dictionary of the dialect of the Bulgarian village of Suvorovo, Odessa region. S.B. Bernshtein (Ed.), *Articles and materials on Bulgarian dialectology of the USSR* (Iss. 5, pp. 64—134). Moscow: Izdatelstvo AN SSSR (in Russian).
Preobrazhenskiy, A.H. (1910). *Etymological dictionary of the Russian language.* Moscow (in Russian).
Samiilenko, S.P. (1970). *Essays on the historical morphology of the Ukrainian language. Part 2: manual.* Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
Samoylenko, S.F. (1960). *From the history of East Slavic pronouns* [Aftoreferat ... of Doctor's Thesis]. Leningrad (in Russian).
Selishchev, A.M. (1918). *Essays on Macedonian dialectology* (Vol. 1). Kazan: Lito-Tipografija T-va Umid (in Russian).
Selishchev, A.M. (1952). *Old Church Slavonic* (Vol. 2). Moscow: Gosuchpedgiz Ministerstva prosvesheniya RSFSR (in Russian).
Shakhmatov, A.A. (1896). *Materials for the study of Great Russian dialects* (Iss. 1). Saint Petersburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk (in Russian).
Shchepkin, V.N. (1906). *Bologna Psalter.* Saint Petersburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk (in Russian).
Stanislav, J. (1967). *History of the Slovak language. Part 2: Morphology.* Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied (in Slovak).

Stieber, Z. (1989). *An outline of comparative grammar of Slavic languages*. Warsaw: Państwowe wydawnictwo naukowe (in Polish).
Stojadinović, V. (Ed.). (2016). *"North Timo dialect" by Marinko Stanojević*. Knjaževac: Narodna biblioteka "Njegoš" (in Serbian).
Stoyanov, S., & Yanakiev, M. (1976). *Old Bulgarian language: Texts and dictionary*. Sofia: Nauka i izkustvo (in Bulgarian).
Stoykov, St. (1958). Dialect of the village of Tvarditsa (Sliven outskirts in Bulgaria) and the village of Tvarditsa (Moldavian SSR). S.B. Bernshtein (Ed.), *Articles and materials on Bulgarian dialectology of the USSR* (Iss. 8, pp. 3—63). Moscow: Izdatelstvo AN SSSR (in Russian).
Stoykov, St. (2002). *Bulgarian dialectology*. Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov" (in Bulgarian).
Stroganova, T.Yu. (1970). History of the formation of the Gdov and Pskov groups of dialects. V.H. Orlova (Ed.), *Formation of the Northern Russian dialect and Central Russian dialects* (pp. 445—452). Moscow: Nauka (in Russian).
Sumnikova, T.A. (2005). On the form of the nominative case of the pronoun 1 person pl. *ны* in the Gdov dialects of the Russian language. *Studies in Slavic dialectology* (Iss. 6, pp. 133—137). *Slavic dialectology and history of language*. Moscow (in Russian).
Swan, M., & Smith, B. (2002). *A teacher guide to interference and other problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
Tambi, S.A. (2021). Estonian settlers in Gdovshchina. *Ethnosocium, 1* (151), 111—150 (in Russian).
Tsonev, B. (1934). *History in Bulgarian* (Vol. 2). Sofia: Pridvorna pechatnitsa (in Bulgarian).
Vaian, A. (1952). *Guide to the Old Church Slavonic language* (transl. from French). Moscow: Izdatelstvo inostrannoj literatury (in Russian).
Van-Veik, N. (1957). *History of the Old Church Slavonic language* (transl. from Germany). Moscow: Izdatelstvo inostrannoj literatury (in Russian).
Vidoeski, B. (1999). Forms of pronouns (history and geography). B. Vidoeski, *The dialects of the Macedonian language* (Vol. 3, pp. 127—174). Skopje (in Macedonian).
Yyspuu, J. (1999). *Handbook of the Estonian language*. Tallinn: Koolibri (in Russian).
Zaikov, P.M. (1999). *Grammar of the Karelian language (phonetics and morphology)*. Petrozavodsk: Periodika (in Russian).
Zaliznyak, A.A. (2004). *Ancient Novgorod dialect*. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury (in Russian).
Zelenina, E.I. (1955). Report on a dialectological trip to the Bulgarian village of Ternovka, Nikolaev region, in June 1954. S.B. Bernshtein (Ed.), *Articles and materials on Bulgarian dialectology in the USSR* (Iss. 7, pp. 115—131). Moscow: Izd-vo AN SSSR (in Russian).

Received 10.10.2024

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher
in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: rgomonai@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-2074-2250

HISTORY OF THE FIRST PERSON PLURAL PRONOUN FORM IN SLAVIC LANGUAGES

The origin of the 1st person plural pronoun (*ми*) was not in doubt for a long time. The form **my* was unanimously recognized as the nominative case form of the 1st p. pronoun for the Proto-Slavic language. The presence in Bulgarian and Macedonian of the form *ние* in the nominative case in a certain way disrupted the systematic nature of the described phenomenon. In the 2nd half of the 20th century, a number of hypotheses were put forward regarding its

origin. The researchers considered *ние* as a morphological novelty that arose as a result of the influence of the accusative and indirect cases of the 1st p. pl. pronoun, or as a novelty that arose in various Slavic languages as a result of the tendency to eliminate the suppletivism of the bases of personal pronouns. S.P. Samiilenko considered these theories unconvincing and substantiated the presence in the Proto-Slavic language of two forms of the nominative plural of the 1st p. pronoun — **my* and **ny*. However, the analysis of the arguments given by professor, their comparison with the studies of other Slavists, and the linguistic material available to modern researchers do not provide sufficient grounds to consider **ny* an ancient form of the nominative case of the 1st p. pl. The Proto-Slavic **ny* was originally a form of the accusative plural of the 1st p. pronoun. Later, in some languages as a result of the tendency to eliminate suppletivism in the paradigms of declension of personal pronouns, **my* changed to **ny*. This process was very old and locally limited. Most likely, the functioning of short forms of the dative and, above all, accusative cases — *ны*, which were used with equal frequency in Old, Middle and New Bulgarian — had a great influence on the alignment in the paradigm of the 1st p. pl. pronoun. In Ukrainian, as in most Slavic languages, this process did not occur, which can obviously be partially explained by the limited functioning of the short forms in these languages.

Keywords: *personal pronouns of the 1st person plural, ми, ние, ны, Ukrainian language, Slavic languages, history of pronoun forms.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.043
УДК 811.161.2'373.43

А.А. ТАРАН, кандидат філологічних наук, доцент кафедри
українського мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031
E-mail: alla_taran@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-8091-1477

ВТОРИННІ НОМІНАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

У статті досліджено вторинні номінації, зокрема метафори, що слугують мовностилістичними засобами експлікації подій в Україні під час повномасштабної війни та дають змогу перетворити оцінні позначення нових реалій і понять на їхні яскраві мовні знаки. Функції метафор кваліфіковано як відображення настроїв українського суспільства, ставлення мовців до певних явищ сьогодення та передання їхніх оцінок.

Звернено увагу також на ідеологійні мотиви функціонування українського лексикону, що визначають вибір способу вираження думки мовців. Проаналізовано архетипові протиставлення свого і чужого в опозиціях ***свій — чужий, світло — темрява, живий — мертвий, ми — вони.***

Ключові слова*: вторинна номінація, метафора, функції метафор, опозиція* ***свій — чужий****, український лексикон.*

У напруженому емоційному полі російсько-української війни на творення лексикону української мови впливають події, що їх проживають мовці в актуальному історичному часі. Слушно зауважував поет, перекладач, есеїст Остап Сливинський: «Словник війни — це такий словник, у якому слова не стоять на місці, раз і назавжди прикуті до свого значення, а перебувають, як тимчасові мешканці того львівського прихистку, у тривожній мандрівці до кінцевої станції. Тому й розтлумачити їх можна лише через історії, через рух оповіді. Деякі звичайні слова в час війни стають

Цитування: Таран А.А. (2025). Вторинні номінації в контексті повномасштабної війни Росії проти України. *Українська мова, 1* (93), 43—51. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.043

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

героїчними і важливими, як простенькі «шкоди» й «фолькcфаґени», якими волонтери доставляють на фронт бронежилети, їжу і ліки. Деякі під обстрілами здуваються, втрачаючи свою бравурність і самовпевненість. Деякі просто дезертують. Деякі приходять із якогось дуже давнього минулого, щоб нам допомогти» (Війна 2022, с. 67).

У сучасному дискурсі цікавим є не лише власне мовний аспект функціонування лексикону, а й ідеологійні мотиви, які визначають вибір способу вираження думки мовця. В українських реаліях архетипові протиставлення свого й чужого найчастіше виокремлюють в опозиціях *свій — чужий, світло — темрява, живий — мертвий, ми — вони*.

Розмежування свого і чужого відбувається через символи добра і зла, що відповідають моделі світу українців. Ця опозиція є однією з найважливіших у міфопоетичній картині світу. У словнику-довіднику В.В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» *світло* потрактовано як «уосібнення життя..., тому в Біблії читаємо: “Світлом правдивим був Той [Бог-Син], Хто просвічував кожну людину, що приходить на світ”; отже, світло — символ Бога; світло символізує віру, бо віра має розганяти темряву навколо нас, вказувати правдиву дорогу життя; у народних піснях світло — символ радості; звідси освітити означає звеселити; світло також оберіг від нечистої сили, яка його боїться; оскільки світло, як і сонце, що його дає, асоціюється передусім із життям, тому й проклинають: “Щоб ти ходив, поки світа та сонця”» (Жайворонок, 2006, с. 529). Натомість *темрява* = *темнота* = *тьма* в переносному витлумаченні — щось незрозуміле, невідоме; також відсталість, некультурність, неписьменність; із темрявою пов’язують розгул нечистої сили (звідси темні сили), тому пітьма навіює страх, небезпеку, темнота призводить до різних неприємних ситуацій (там само, с. 591). Опозиція *світло — темрява* відображає здатність українців інтерпретувати сучасні українські реалії: *світло* — символ добра, моральности, порядности; *темрява* — символ зла, аморальности, підлости.

Емоційне ставлення до військових Збройних сил України зумовило появу метафори *воїни світла*, що має кілька значень і відображає опозицію прямого й переносного значень лексем: 1) ‘світлі українські патріоти, які воюють за правду’; 2) ‘військові, які виконують світломаскування’. Зауважимо, що *сини світла* і *сини темряви* — це ще біблійні метафори з Апокаліпсиса, Одкровення Іоанна Богослова, мають давню християнську традицію, а отже, переосмислені в сучасних реаліях, пор.: *Віруйте у світло, щоб* ***світла синами*** *вам стати!* (Від Івана 12). Як приклади наведемо епізоди з книжки «Війна очима ТСН». Українська журналістка Алла Хоцянівська так описала своє знайомство з добровольцем із позивним Ернесто: *Він вразив мене своєю безпосередністю, щирістю, такою фантастичною посмішкою. Про таких кажуть:* ***воїн світла****. Він справді ним був* (Кашпор, с. 153). А в авторському есе Наталії Нагорної продемонстровано підготування до етеру з передової, коли в землянці втомлені бійці прикривали екран ноутбука, який блимав у темряві: ***Воїни світла*** *— на сторожі темряви* (там само, с. 176). Волонтерів називають *воїнами добра*, напр.: *Для нас вони всі — герої, —* ***воїни добра***

(Газета по-українськи, 25.04.2015). Працівників комунальних господарств, які після ворожих обстрілів самовіддано відновлюють дорожнє полотно і зв'язок та повертають в оселі українців світло, газ, тепло, називають *воїни світла, воїни добра*. Фіксуємо перехід загальної назви *воїн світла, воїн добра* у власну. Наприклад, Укрпошта на знак вдячности присвятила набір поштових марок фахівцям спеціальних служб *«Воїни світла. Воїни добра»*. Крім того, національний костюм українки Вікторії Апанасенко, що став переможцем онлайн-голосування в конкурсі костюмів «Міс Всесвіт» (українка посіла перше місце з-поміж 86 країн), має назву *«Воїн світла»*. У метафорі *воїни світла, воїни добра* відчутна експресія любови, гордости, захоплення, вдячности, напр.: *Ви янголи. Боже, допоможи* ***нашим воїнам світла та добра*** *перемогти й повернутися до рідної домівки* (там само, 12.01.2023). Влучно зауважив український письменник Андрій Любка: «Безумовно, герої. Вищі за всякі похвали і будь-які порівняння. Люди, які вже ввійшли в історію. Гордість нації. Міцніші за сталь. Потік очевидних банальностей можна продовжувати, але час визнати, що це ситуація, коли і письменник, і мова безсилі» (Війна 2022, с. 32). Іменники *світло* і *темрява* слугують основою для творення оцінних метафор у тексті, формують етико-гуманістичне поле життєпису. В активній свідомості українців сьогодні образ мороку, темряви репрезентує негативну оцінку росії і росіян. У світогляді давніх слов'ян морок і темрява також були пов'язані з поняттями зла, нещастя, біди, смерти, спустошення. За спостереженнями Я.Ф. Головацького, у слов'ян першооснова світла, істини і добра бореться з винуватцем зла, і в такій боротьбі виявляється життя в природі фізичній та моральній. Світло і тепло постають у боротьбі із тьмою і холодом. Те саме й у світі моральному: добро в людському світі бореться зі злом (цит. за: Кирчів, 1990, с. 98). Крім того, у слов'ян Дажбог був богом морального світла, мудрости, найвищого всевідання, суспільного порядку і громадянськости; він був утіленим символом світла, що боровся зі злом. Онуками Дажбога українці називають *воїнів світла ЗСУ*, патріотів і волонтерів, які мають величезну духовну та інтелектуальну силу для захисту України. Автор вірусних роликів у тіктоці жартує: *Коли Залужний входить у темну кімнату, він не вмикає світло, він* ***вимикає темряву*** (Газета по-українськи, 26.09.2022). Поява фразеологічної інновації *вимикати/вимкнути темряву* на основі лексичних значень складників цілком зумовлена асоціацією темряви з росіянами і перемогою українців у війні. Темрява — це біда, горе, важке потрясіння, напр.: *Над півднем України* ***згущується темрява****: навіщо Росія накопичує сили* (Патріоти України, 01.08.2022); *Усі книги про теперішню війну вселяють надію, що життя переможе і неодмінно настане світанок,* ***темрява розвіється*** (Слово правди, 22.02.2024); *Адже справедливість і правда — сильніші навіть за всеосяжне зло.* ***Світло*** *стає сильнішим. І крок за кроком, день за днем* ***темрява програє****. І зрештою* ***темрява програє****. Зло програє* (Газета по-українськи, 24.12.2023); *Маємо повернути* ***московську темряву*** *в її прірву. Бо* ***Росія*** *— це війна й убивства,* ***темрява*** *і падіння. Неймовірна за жорстокістю війна ...нарешті окреслила всьому світові* ***потойбічну порожнечу*** *і* ***темряву Росії****, навмисну* ***чорноту*** *і марність усіх її зусиль* (Критика, 2023, № 3—4).

Обсяг пейоративних оцінок у свідомості українців значно перевищує обсяг мейоративних, адже увагу мовців привертає насамперед незвичне, неприродне, що не є загальноприйнятим, усталеним. Лексема *чорнота* за СУМом має кілька значень: 1. ‘Якість за знач. **чорний** 1; чорний, темний колір чогонебудь’. 2. *заст., фам.* ‘Чорний народ; чернь’ (СУМ XI, с. 361). Сьогодні дедалі частіше вживають цього іменника зі значенням 1) ‘зло’, напр.: *Тому що коли російське суспільство, в якому пробуджена вся* ***чорнота****, усвідомить свою поразку та що їм доведеться платити по рахунках, вони спрямують всю свою злобу один на одного. Україна протистоїть цій* ***чорноті****, не даючи себе поглинути* (Газета по-українськи, 29.08.2022); 2) ‘чорний гумор’: *Весь* ***гумор*** *зараз* ***чорний****. Насиченість* ***чорноти*** *різна* (Війна 2022, с. 70). Чорний колір, «походячи від вогню, має значення потворності, ненависті, суму, смерті, протилежні переносним значенням світла» (Coseriu, 1958, s. 134). Отже, прикметником *чорний* здавна називали різні негативні явища. Зібраний матеріал засвідчує вплив культурно-національних асоціацій, пов’язаних із чорним кольором, на пейоративну оцінку наведених номінацій, а також ідеологізацію самої лексеми *чорний*, напр.: *Маленький сірий чоловічок накоїв* ***чорної біди*** (Війна 2022, с. 307); *Нестерпний біль цих* ***чорних днів*** (там само, с. 315); *Ворог нависає* ***чорною жирною тушею*** (там само, с. 145). Прикметник *чорний* позначає ще й ступінь інтенсивности оцінки, пор.: *чорний відчай, чорна біда* (=страшна).

Вплив оцінних номінацій спрямований на емоційно-експресивне сприйняття носіїв мови. Метафора виражає оцінку денотата з позицій ***ми — вони***, напр.: ***Ми*** *найважливіша країна у світі.* ***Ми*** *— запущена ракета, від якої відлітають модулі свідомості та внутрішніх трансформацій.* ***Ми*** *розвалилися. А* ***вони*** *розкладалися* (там само, с. 23); *Одначе не забуваймо:* ***ми*** *— захисники* ***світу теплої людяності****.* ***Ми*** *перший* ***світ свободи****, який зустрічають* ***росіяни****, — тому й так люто ненавидять* ***нас****.* ***Росіяни*** *істеризовано агресивні, бо* ***внутрішньо порожні. Ми наповнені сенсами*** (там само, с. 45).

Мова є специфічним відображенням світу через мовну свідомість, мовомислення, де й формуються стереотипи, знаки, моделі сприйняття світу, формою його ословлення. Оцінне значення метафори репрезентує предмет / явище в різних аспектах і зумовлене асоціацією з образом, стереотипом, напр.: метафора *країну рве смердючий ворог* інформує і про естетичний аспект — порівняння ворога зі скаженим псом, який рве на шматки свою здобич. Експресивність метафори породжує образи, уявлення, індивідуалізує спосіб подання інформації. Метафора — засіб емоційно-експресивного позначення реалій суспільного життя, який має потужний заряд експресії, виражений в оцінці — позитивній або негативній, що постає внаслідок перенесення первісного значення на інший суб’єкт / об’єкт, в іншу сферу, ситуацію. Оцінне значення є одним із найяскравіших різновидів прагматичного значення.

У метафоричній парадигмі російсько-української війни важливе місце посідають образні структури, що визначають домінантні ознаки часу, фіксують етап історії суспільства. Серед них можна виокремити образні метафори: а) *за цінністю*, напр.: ***Наша мапа*** *ніби* ***набита під шкірою*** (там само, с. 185); б) *за міцністю*, напр.: *Саме танкові підрозділи були одними*

з військ в основі ***ударного кулака*** *ОСУВ «Хортиця»* (там само, с. 137); в) *за візуальним відчуттям*, напр.: *Іду на пошту. Усім тілом чую гучний вибух. Обертаюся. За селом підіймається в небо чорний димний* ***гриб****. Уздовж дороги, повернувшись, мовчки стоять інші люди. Люди вдивляються в* ***гриб****. Димний* ***гриб*** *підіймається в небо. Люди дивляться.* ***Гриб*** *росте. Люди дивляться.* ***Гриб*** *розвіюється чорно-сірою хмарою і зникає за деревами. Люди розвертаються і йдуть у власних справах. У світ повертаються звуки* (Сливинський, 2023, с.78). Фіксуємо мовні засоби експресивного порівняння, що передбачає образну трансформацію номінації, напр.: ***Вибух*** *був —* ***як жовта хризантема*** (Війна 2022, с. 308). Такі порівняння і метафори візуалізують образ вибуху бомби, розриву снаряда, падіння уламків ракет або дронів (безпілотників). Ці образи, актуалізовані в нашій свідомості війною, уможливлюють розуміння мовних засобів, напр.: *Фото будинків з* ***виваленими нутрощами*** (там само, с. 89); ***Все нафаршироване залізом****, городи засипані уламками* (там само); *Раптом побачила дитяче ліжечко, що білою ніжною плямою світліє поруч із* ***відкритим переломом стіни*** (там само, с. 151).

За експресивно-стилістичним навантаженням можна виокремити такі групи метафоричних одиниць: а) метафори *болю*: *Столиця* ***пораненої країни****, яку* ***рве*** *смердючий* ***ворог*** (там само, с. 101); *На Донбасі міста не прокинуться від сирени... Їх* ***відрізали скальпелем фронту*** *проти волі* (там само, с. 435); *...Тут країну зшивають голками крупнокаліберними* (там само); *Ці* ***міста лишаються цвяшками у серці****. Маріуполь. Мелітополь. Краматорськ* (там само, с. 58); ***Місто кошмарять****, хоча воно давно перестало боятися* (там само, с. 42); *Тепер місцевість впізнаватимуть за* ***воєнними шрамами*** (там само, с. 89); ***Війна малює кров'ю акварелі*** (там само, с. 309); *Це був* ***один із найгучніших*** *почутих мною* ***вибухів****. Довгий, тривалий, потужний. Крізь шибки* ***спиняв серце*** (там само, с. 182); б) метафори *гніву*: *Сифіліс колективного мозку. Варварська вузьколобість. Маніфест примітивного чорно-білого світобачення* (там само, с. 187); в) метафори *віри*: ***Крізь біль проступає сила*** (там само, с. 23); ***Наші*** *там міцно* ***наваляли росіянам*** (там само, с. 34); *Поприбирали в підвалах —* ***приберемо й ворога*** (там само, с. 178).

Для сучасної української публіцистики характерне й використання «багатошарової» метафори, «метафори в метафорі», тобто декількох різнопланових метафор в одному повідомленні. У такий спосіб утворюють певну метафоризацію ситуації (повідомлення) як цілого, напр.: *Земля* ***вибухнула фонтанчиками*** *зовсім поруч. Загородний перекотився на спину та втупився у згорілі* ***нутрощі машини. Кулі ставали дедалі хитрішими****: ще трішки й якась з них* ***стрибне*** *під* ***залізне черево*** (Кашпор, с. 90); *У Волновасі я вперше побачила, як* ***град лягає шахівницею****, як* ***град прошиває*** *все* (там само, с. 162). Вона сприяє приверненню уваги адресата до повідомлення, передає оцінні характеристики означуваного.

Нова метафора *їде посилка* має значення 'везуть журналістів', напр.: *«До вас* ***їде посилка****», — передали по рації. Досі таких «посилок» не возили — журналіст Олександр Моторний та оператор Сергій Кисельов були першими телевізійниками, які їхали за край* (там само, с. 27).

Метафора *пришивати до життя* передає значення ‘зародити, дати початок життя кому-небудь’, напр.: *У багатьох солдатів дома дружина при надії — так* ***чоловіки пришивають себе до життя****: не можна померти* (там само, с. 69). Пор. метафоризовані значення дієслова *пришивати*, уже засвідчені у тлумачних словниках української мови: 1) ‘пронизуючи кого-небудь ударом, залишати на місці без руху’; 2) ‘примушувати когось залишатися нерухомим (від несподіванки)’ (СУМ VIII, с. 103). Із таким значенням уживають і нову метафору *смерть іноді проростає життям* (Кашпор, с. 66).

Авторські метафори — вияв мовної особистости, свідчення її професійної майстерности, креативности. Вони відображають якісну характеристику журналістських і письменницьких текстів, високий рівень структурно-мовної складности висловлювання.

У сучасних українських реаліях оцінні парадигми змінюються під впливом нових орієнтирів суспільно-політичного життя та свідомости соціуму, а також розширюється спектр оцінюваних явищ і чинників. З’являються метафоричні позначення-персоніфікації, що мають міфологічне походження, напр.: *Всі знають, що «Гном»* ***працює*** *тут* ***Хароном*** *— перевізником з берега життя на берег смерті. Його* ***Стікс*** *— бита злітна смуга, що веде до терміналу* [термінала] (там само, с. 27); ***Харон на Харківській трасі*** (Українська правда, 07.01.2016). За давньогрецькою міфологією, *Харон* — перевізник померлих через річку Стікс до царства мертвих підземного бога Аїда. Харонами на війні називають тих, хто перевозить воїнів на передовій, на «нулі»: — *Туди — живі, звідти — напівживі, якщо пощастить. Важка робота. Та хтось мусить* (там само).

Образність, незвичність порівняння, закладеного в основу метафоричного перенесення, дає змогу авторові створити виражальний засіб, здатний відтворити індивідуально-авторське бачення світу. Наприклад, у поезіях воїна й поета Максима Кривцова йдеться про захисників України, які давно прийняли можливість смерти, але дістануть безсмертя: *Сідаєш в броню / наче у човен / накладаєш на очі / тактичні окуляри / замість монеток /* ***і запливаєш у Стікс посадки*** (Буквоїд, 16.11.2024).

Метафора *запливти у Стікс* (як і *піти на Стікс*) означає ‘померти’. У «Словнику античної міфології» лексему *Стікс* зафіксовано зі значенням ‘одна з річок Аїду, що сім разів обтікала підземне царство. Священними водами Стіксу клялися олімпійські боги’ (Козовик, Пономарів, 1989, с. 7). Міфологічні образи як основа позитивної оцінної конотації і відповідно заряджених переносних значень активно використовувані в сучасній мовній практиці, напр.: ***Водій-механік Харон*** */ впевнено мчить / у невідомість і достеменність / ….і хто знає / де закінчується* ***Стікс*** */ і куди тебе занесе течія* (Буквоїд, 16.11.2024).

Розширення змістового обсягу оніма *Харон*, який наближається до апелятива, неминуче відображає реалії життя сучасного українського суспільства. Нові додаткові значеннєві відтінки слова розвинулися на основі зовнішньої схожости функцій — ‘той, хто працює на межі життя і смерти; ризикуючи життям, перевозить когось / щось’. За міфологією, Харон пере-

возив людей, які залишили це життя, в один кінець і без права повернення. Унаслідок збройної агресії росії мільйони українців перейшли свій умовний Стікс, щоб розпочати нове життя, у якому немає місця війні. Сергій Ткаченко зауважував: «Іноді здається, що Харон зупинив свій човен посередині річки, а Стікс не подарував усім забуття, залишивши спогади у людей про минуле життя. І ці спогади й досі наповнюють свідомість вимушених переселенців болем, сумом, іноді стражданнями, але й часто сподіваннями та надією на повернення» (Колесо життя, 15.10.2024). *Хароном* називають також того, хто везе загиблого воїна його останньою дорогою (супроводжує конвой, повертає героя «на щиті» додому). Анастасія Шевченко під псевдонімом СТАСІК у кліпі «Герої вмирають» використала образ Харона, пояснивши це так: «Я маю цей досвід. Я відчувала, що означає вести загиблого воїна його останньою дорогою» (DTF Magazine, 12.07.2023).

Кожен сюжет із війни — це особистий світ українців, це межа між життям і смертю, подвигом і гріхом, суспільною апатією, байдужістю. Тому метафори в текстах цієї тематики — знаряддя посиленого емоційного впливу на читачів. Слушно зауважив Сергій Жадан: «Припускаю, що буде зовсім інша мова. Мова, яка формується просто сьогодні, щодня, по цілій країні. Поки що в ній забагато болю. Але цілком достатньо гніву. І що головне — достатньо віри й любові» (Війна 2022, с. 26).

Отже, синхронний зріз функціонування сучасної української мови в період повномасштабної війни росії проти України яскраво репрезентують вторинні номінації з метафоричним, образним значенням. З'ясування розвитку семантики, формально-семантичної стратифікації, структурування позначених понять дає змогу обґрунтувати доцільність фіксації нових значень у словниках української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Буквоїд — http://bukvoid.com.ua (дата звернення: 15.11.2024).

Від Івана 12 — *Цифрове служіння*. https://www.bible.com/uk/bible/186/ (дата звернення: 15.11.2024).

Війна 2022 — *Війна 2022: щоденники, есеї, поезія: антологія*. (2023). Львів: Видавництво Старого Лева; Варшава: Нова Польща.

Газета по-українськи — https://gazeta.ua/newspaper (дата звернення: 13.11.2024).

Кашпор — Кашпор О. (2015). *Війна очима* ТСН. Київ: Основа.

Колесо життя — https://surl.li/wnjtmy (дата звернення: 16.11.2024).

Критика — https://www.krytyka.com (дата звернення: 16.11.2024).

Патріоти України — https://patrioty.org.ua (дата звернення: 10.11.2024).

Слово правди — https://slovopravdy.com.ua (дата звернення: 16.11.2024).

СУМ — *Словник української мови: в 11 т.* (1970—1980). Київ: Наукова думка.

Українська правда — https://www.pravda.com.ua (дата звернення: 16.11.2024).

DTF Magazine — https://surl.gd/qzxzfa (дата звернення: 10.11.2024).

ЛІТЕРАТУРА

Білодід І.К. (ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія*. Київ: Наукова думка.

Жайворонок В.В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ: Довіра.

Кирчів Р.Ф. (1990). *Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці»*. Київ: Наукова думка.

Козовик І.Я., Пономарів О.Д. (уклад.). (1989). *Словник античної міфології*. Київ: Наукова думка.

Сливинський О. (2023). *Словник війни*. Харків: Vivat.

Содомора А. (2023). В українській мові закладена повага до громади, в російській цього немає: про вплив слова, війну і завдання для українців. *Радіо Свобода* (13.05.2023). https://surl.li/wjsepm (дата звернення: 13.11.2024).

Сюта Г.М. (2023). Лінгвософія опозицій «свій — чужий» у текстах періоду російсько-української війни. *Українська мова, 2* (86), 3—34. https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.003

Чадюк О.М. (2005). *Метафора у сфері сучасної української політичної комунікації* [дис. ... канд. філол. наук]. Київ.

Coseriu E. (1958). *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*. Montevideo.

Статтю отримано 07.02.2025

REFERENCES

Bilodid, I.K. (Ed.). (1973). *Modern Ukrainian literary language. Vocabulary and phraseology*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Chadiuk, O.M. (2005). *Metaphor in the field of modern Ukrainian political communication* [Dis. ... Cand. Philol. Sciences]. Kyiv (in Ukrainian).

Coseriu, E. (1958). *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*. Montevideo (in Espacol).

Kozovyk, I.Ya., Ponomariv, O.D. (Eds.). (1989). *Dictionary of ancient mythology*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kyrchiv, R.F. (1990). *Ethnographic and folkloristic activity of the "Russian Trinity"*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Siuta, H.M. (2023). The linguosophy of the opposition "Own — Foreign" in the texts of the period of Russian-Ukrainian war. *Ukrainian language, 2* (86), 3—34. https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.003 (in Ukrainian).

Slyvynskyi, O. (2023). *Dictionary of War*. Kharkiv: Vivat (in Ukrainian).

Sodomora, A. (2023). Respect for the community is built into the Ukrainian language, this is not the case in Russian: about the influence of words, war and tasks for Ukrainians. *Radio Svoboda* (13.11.2024). Retrieved November 13, 2025 from https://surl.li/wjsepm (in Ukrainian).

Zhaivoronok, V.V. (2006). *Signs of Ukrainian Ethnic Culture: Reference Dictionary*. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).

Received 07.02.2025

Alla Taran, Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor
in the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
81 Shevchenko Boul., Cherkasy 18031, Ukraine
E-mail: alla_taran@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-8091-1477

SECONDARY NOMINATIONS IN THE CONTEXT OF RUSSIA'S FULL-SCALE WAR AGAINST UKRAINE

The article investigates modern secondary nominations, in particular metaphors as a wide range of linguistic and stylistic means that allow speakers to turn the designation of new realities and concepts of modern colorful life in Ukraine into certain vivid signs not only of individual objects, but sometimes of entire situations related to them.It is found that modern metaphors reflect the mood of society, convey the attitude of speakers to certain realities and phenomena of the present, and formalize their assessment.

The attention is paid not only to the linguistic aspect of the lexicon functioning, but also to the ideological motives that determine the choice of the speaker's way of expressing his/her opinion. The archetypal oppositions of friend and foe in the oppositions: **friend — foe, light — darkness, living — dead, we — they** are analyzed. A systematic description of the secondary nomination is important not only for generalizing this linguistic material, but also for determining its relevance for the trends in the development of the cognitive and communicative space of the modern Ukrainian language.

***Keywords**: secondary nomination, metaphor, functions of metaphors, opposition own — alien, ukrainian lexicon.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.052
УДК 811.161.2+811.162.1'373.7

І.Ю. ШКІЦЬКА, доктор філологічних наук, професор, професор
кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009
E-mail: i.shkitska@gmail.com
http://orcid.org/0000-0002-0252-8111

ОПОЗИЦІЯ «ЧОЛОВІЧЕ — ЖІНОЧЕ» У ПОЛЬСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

Статтю присвячено вияву опозиції «чоловіче — жіноче» у польських і українських пареміях. Визначено та схарактеризовано критерії, за якими протиставлено осіб чоловічої і жіночої статі, зокрема погляди на створення сім'ї та спосіб закохування, фізичну силу і витривалість; зовнішній вигляд і ставлення до нього; розумові здібності; предмет розмови; емоційність і темперамент; характер виконуваної роботи. Виокремлено номінації на позначення осіб чоловічої та жіночої статі, що становлять опозиції; схарактеризовано засоби їх вербалізації, з'ясовано риси характеру, за якими протиставлені чоловіки і жінки в польських та українських пареміях. Констатовано провідну роль у них чоловіка в сім'ї, домінантну позицію жінки у веденні домашнього господарства, несхвалення тих чоловіків, які потрапили під владу жінок, осуд насилля над жінками у традиційному суспільстві.

***Ключові слова**: паремії, прислів'я, приказки, польська мова, українська мова, опозиція «чоловіче — жіноче», оцінні номінації чоловіків і жінок.*

У зв'язку зі зміною системно-структурної парадигми розуміння мови, трактуванням її як продукту мисленнєвої діяльности людини постали нові мовознавчі напрями, у яких мову почали вивчати з позицій антропоцентризму, що акцентує увагу на суб'єкті мовлення. Поряд із когнітивною лінгвістикою, соціолінгвістикою, психолінгвістикою, етнолінгвістикою у другій половині XX ст. як самостійний мовознавчий напрям виокремлено гендерну лінгвістику. Її становлення в Україні, тенденції розвитку та перспективи простежено в колективній монографії за редакцією проф. Т.А. Космеди (Космеда та ін., 2014).

Цитування: Шкіцька І.Ю. (2025). Опозиція «чоловіче — жіноче» у польських і українських пареміях. *Українська мова, 1*(93), 52—68. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.052

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Крізь призму гендеру дослідники вивчають різні реалії життя, зокрема номінації осіб (Kiełkiewicz-Janowiak, 2019), сенсорний досвід людини (Васильєва, 2019), фразеологізми та паремії (Puda-Blokesz, 2016; Прудникова, 2019; Лозицька, 2021). Серед напрацювань науковців із гендерної лінгвістики заслуговують уваги розвідки, у яких з'ясовано стереотипні уявлення про чоловіків і жінок (Krawczyk-Tyrpa, 1999; Karwatowska, Szpyra-Kozłowska, 2010; Гапєєва, 2018; Ковальчук, Алексєєв, 2019; Olszewska, 2023; Шкіцька, 2024), обґрунтовано категорії маскулінности та фемінности в мові (Мимченко, 2013), визначено способи та засоби вербалізації опозиції «чоловіче-жіноче» (Kłusek, 2007; Karwatowska, Szpyra-Kozłowska, 2010; Космеда та ін., 2014; Мороз, 2021).

Попри ґрунтовні здобутки в царині гендерної лінгвістики та фразеології досі є багато не вивчених питань, зокрема тих, що стосуються особливостей вияву гендеру в різних мовах. Це зумовлює актуальність пропонованої наукової розвідки, присвяченої зіставному аналізові опозиції «чоловіче — жіноче» у польських і українських пареміях.

Протиставлення чоловічої і жіночої сутности є обов'язковим складником людського буття і сягає коренями глибокої давнини. Категорійну опозицію «чоловік — жінка», реалізовану на біологічному та соціальному рівнях, своєрідно відображено в мові (Космеда та ін., 2014, с. 109). В опозиційних відношеннях «перебувають два начала, репрезентовані в системі українських образно-символічних уявлень, — чоловіче (*Ладо, світило, вогонь*) та жіноче (*Лада, мати-земля, вода*), поєднання яких дає життя» (Дмитренко, 1994, с. 138). На думку В.І. Кононенка, між парадигмами чоловічого і жіночого немає чітких меж, «і ті сили, що несуть зло, можуть бути представлені і в чоловічому, і в жіночому вимірі» (Кононенко, 2002, с. 23).

На матеріалі польської мови протиставлення «чоловіче — жіноче» вербалізують номінації *chłop — baba, chłop — białka, chłop — dziewka, chłop — żona, mężczyzna — kobieta, mąż — żona, mąż — niewiasta, dziadek — babcia, kawaler — dziewczyna, kawaler — panna, parobki — dziewki, chłopczyki — panny, pan — pani, człowiek — pani, ja — ona, gospodarz — żona, gospodarz — gospodyni, wujaszek — ciocia, syn — cyrka.* Найчастотнішими серед них є пари *chłop — baba, mąż — żona, dziadek — babcia.* В українських пареміях опозицію «чоловіче — жіноче» репрезентують пари номінацій *чоловік(и) — жінка(и), чоловік — баба, дід — баба / бабка, хлопці — дівчата, парубок — дівка, козак — дівка, козак — баба, мужик — жінка, я* (представник чоловічої статі) — *вона, батько — мати, син — дочка, хазяїн — хазяйка, удівець — удова*, проте найуживанішими є опозиційні пари номінацій *чоловік — жінка / баба* та *дід — баба.*

Опозицію «чоловіче — жіноче» у польських і українських пареміях виражає протиставлення представників чоловічої та жіночої статі за різними критеріями. Докладніше проаналізуємо їх.

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЗА ЗАГАЛЬНОЮ ОЦІНКОЮ

У польській та українській традиційних культурах панувала думка, що чоловіки кращі за жінок, пор.: *Choć chłop jak żaba — lepszy niżli baba* (Adalberg, 1889—1894, s. 7); *Gdzie chłop nie może, tam baba nie pomoże* (там само, s. 669); *Baba, żaba, kaduk trzeci: to rodzone dzieci* (там само, s. 6); *По сім за цибулю* (жоноту так цінять) (Номис, 2003, с. 184); *Тепер баб по сім за цибулю* (там само, с. 187); *Бабам звізд з неба не знімать, хоч і догори лежать* (там само); *Що козак, то п'ятака, а із баби — гривня; затим баба дорога, що її коротка нога* (там само, с. 285); *Чоловік не Гапка* (там само, с. 272); *Більша громада, як одна баба* (Плав'юк, 1946, с. 84).

Дискримінацію жінок в опозиціях «жіноче — людське» відбито в таких пареміях: *Грейцар — не гроші, коза — не худоба, а дівка — не люди* (там само, с. 88); *Що бабине, то не таке, як людське* (Номис, 2003, с. 194); *Що тобі Бог дав — чи дівчину, чи дитину?* (Панасенко, 2012, с. 341).

Панівну позицію чоловіків у традиційному польському та українському суспільстві, зокрема приписування провини за неуспіх у певних справах і негараздах жінкам, віддзеркалюють паремії *Ewa gdyby Adama nie kusiła, to by nie zgrzeszył* (Białek, 2012, s. 50) і *Найліпша вимівка, всьому винна дівка* (Плав'юк, 1946, с. 39); *Як нема на кого, то на жінку* (Номис, 2003, с. 75).

Привілейованість чоловіків відображають паремії, у яких ідеться про те, що їм легше знайти собі пару, ніж жінці, пор.: *Choćby chłop o jednym oku — byle tego roku* (Przysłowia polskie, 2012); *Każdy Adam, jak zechce, znajdzie swoją Ewę* (там само); *Niedaleko Sokal Buga, nie będziesz ty, będzie druga* (Adalberg, 1889—1894, s. 512); *Jak niema panny Marjanny, dobra i Maryśka* (там само, s. 288); *Moja Kasiu, moja łysa: nie będziesz ty, będzie insza* (там само, s. 201); *Co strona, to żona; co parafja, to dziecko* (там само, s. 651); *Co wioska, to insa kumoska* (там само, s. 251); *Аби хлопці, дівчата будуть* (Номис, 2003, с. 184); *Цього цвіту по всьому світу* (про дівчат) (там само); *У нас така приповедінка: де парубок, там і дівка* (там само, с. 181); *Не буде Галя, то буде друга краля* (Плав'юк, 1996, с. 184); *Не велика серцю туга, не будеш ти, то буде друга* (Плав'юк, 1946, с. 334); *Одну у гріб, а на її місце сім кіп* (там само, с. 82); *Знайшов би й десять, якби не Олеся* (Номис, 2003, с. 118); *Послідня, як у попа жінка* (Пазяк, 2001, с. 220).

Контекстуальними антонімами в пареміях цієї тематичної групи постають прийменниково-відмінкові форми *na doczekaniu — na wybraniu, do brania — do czekania* та словосполучення *słomiany mąż / kawaler, chłop — złota dziewka / pani, солом'яний парубок — золота дівка*, пор.: *Dziewczynie* ***na doczekaniu****, kawalerowi* ***na wybraniu*** (Adalberg, 1889—1894, s. 675); *Dziewka, to* ***do brania****, chłop* ***do czekania*** (там само, s. 120); *Łatwiej* ***słomianemu*** *chłopu, niż* ***złotej*** *dziewce* (там само); *Słomiany kawaler* ***złotej*** *panny dostanie* (там само, s. 202); ***Słomiany*** *mąż jest wart* ***złotej*** *pani* (там само, s. 296); *Скоріш ожениться* ***солом'яний*** *парубок, як віддасться* ***золота*** *дівчина* (Плав'юк, 1946, с. 120).

В обох мовах є паремії, у яких виражено думку про те, що жінка «нікуди не подінеться», пор.: *Żona nie zając, nie uciecze / Nie uciecze nigdy żona, nie zając to* (Adalberg, 1889—1894, s. 654); *Вексель і жінка не пропадуть ніколи* (Плав'юк, 1946, с. 124).

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЗА УЗВИЧАЄНИМИ ПОГЛЯДАМИ ПРО СТВОРЕННЯ СІМ'Ї

У прислів'ях та приказках порівнюваних мов засвідчено прагнення жінок створити сім'ю, пор.: *Już mi się kończy szesnaście latek, czas się zapisać w rejestr mężatek* (Adalberg, 1889—1894, s. 298); *Kwapi się, by popówna za mąż* (там само, s. 254); *Так вони й рябцем* (заміж дівчата) (Номис, 2003, с. 184); *Аж регне заміж, та ніхто не свата* (там само); *На безлюдді і дяк чоловік* (Панасенко, 2012, с. 259); *Не хоче, як дід калача, а дівка заміж* (Пазяк, 2001, с. 215). Зауважимо, що заміжжя асоційоване не тільки з відчуттям безпеки й захищености, а також із добробутом, напр.: *Żeby chłop był jak wrona, zawsze żonie obrona* (Adalberg, 1889—1894, s. 58); *Хоч чоловік як ворона, а все жінці оборона* (Плав'юк, 1946, с. 230); *Dopóki ksiądz gdace, to księdzowa skace* (Adalberg, 1889—1894, s. 247); *От, тобі, ковалихо, лихо, що у кузні тихо* (Номис, 2003, с. 215); *Поти попадя княгиня, поки піп не згине* (там само, с. 283); *Попові дзвонять, а попадю з села гонять* (Плав'юк, 1946, с. 38); *З попа дух, а попадя під лопух* (там само, с. 250); *Піп умирає, а попадя ся вибирає* (там само, с. 251).

Проте паремійний матеріал польської та української мов засвідчує негативне ставлення чоловіків до одруження, пор.: *Dwie tylko dobre niewiasty na świecie: jedna się zgubiła, a druga się znaleść nie może* (Adalberg, 1889—1894, s. 338); *Kawalerowi wszędzie źle, żonatemu tylko w domu* (Wikisłownik, 2023); *Nie namawiaj komu żony, bo to towar uprzykrzony* (Adalberg, 1889—1894, s. 652); *Ożenić się — tydzień dobrze, wieprza zabić — miesiąc dobrze, księdzem zostać — zawsze dobrze* (там само, s. 367); *Tfu, nieżonatemu kpu, żonatemu baba napluje* (там само, s. 654); *Нежонатому пху, жонатому і жінка в очі наплює* (Номис, 2003, с. 184); *Не квапся женитися, бо що тобі жінка стане костію в горлі* (там само, с. 182); *Женився — зажурився, продав жінку за сопілку, а сам ходить, як бугай* (там само, с. 186); *Ґрунт на обочі, а біда поперед очі — Поле (придане жінки) далеко, а ненависна жінка все перед очима* (Плав'юк, 1946, с. 88); *Жива — не мила, умре — не жаль* (Номис, 2003, с. 174); *Жінка два рази мила: раз, як уходить у хату, а другий раз, як її виносять з хати* (Плав'юк, 1946, с. 125); *Як мать жениться, так как лучче по чужих живитися* (Номис, 2003, с. 280).

Чоловіки асоціюють одруження з:

а) ***ярмом і неволею***: *Kto się zbyt młodo żeni, ten wolności nie ceni* (Adalberg, 1889—1894, s. 650); *Żona kłopot, wieczna niewola* (там само, s. 654);

б) ***смутком***: *Kobieta płacze przed, a mężczyzna po ślubie* (там само, s. 548); *Не женився, не журився, оженився зажурився* (Номис, 2003, с. 186); *Не лихо журить і чужа сторінка, а невдала жінка* (там само, с. 188);

в) ***бідою та проблемами***: *Kto wojuje, buduje, żonę, dzieci stroi, prawuje, bankietuje, niech się biedy boi* (Adalberg, 1889—1894, s. 607); *Z żoną jak z broną w*

lesie (там само, s. 654); *Оженився на свою біду!* (Панасенко, 2012, с. 266); *Оженився, як на льоду обломився* (Номис, 2003, с. 186); *Не мав лиха, так оженився* (там само); *Біда жонатому, як собаці кудлатому* (Плав'юк, 1946, с. 128); *Не бачив біди, як ходив у свати, а як оженився, то й біді придивився* (там само, с. 291);

г) ***немудрістю***: *Było dwóch braci mądrych, a trzeci żonaty* (Wikisłownik, 2023); *Kto się żeni, dobrze czyni; a kto się nie żeni, lepiej czyni* (Adalberg, 1889—1894, s. 650); *Chcesz się żenić przyjacielu? — To się żeń, ja ci powiem po weselu: dobry dzień* (там само); *Не плач, небого, що йдеш за його: нехай плаче він, що бере лихо у двір* (Номис, 2003, с. 186);

ґ) ***карою та пеклом***: *Dom, dzieci a żona — nienatkane piekło* (Adalberg, 1889—1894, s. 102); *Яку йому кару дати? — Оженити його, то він буде знати* (Номис, 2003, с. 184).

І в польських, і в українських пареміях відображено зміни в поведінці та характері представників обох статей після одруження. Більше паремій відображає негативні зміни в поведінці молодих жінок, пор.: *Co się w pannie taiło, to po ślubie się wyjawi* (Adalberg, 1889—1894, s. 379); *Do ślubu za mąż, jak zapalił, a po ślubie, jakby w pysk dał* (там само, s. 548); *W koniu wiosna, w pannie ślub wady odkrywa* (там само, s. 225); *Jak kobieta idzie za mąż, to siedmiu djabłów pod pachą trzyma* (там само, s. 211); *Усі дівчата голуб'ята, а де ж ті чортові баби беруться* (Плав'юк, 1996, с. 97); *Отак мені Бог дав; любив дівчину, а чорта взяв* (Плав'юк, 1946, с. 100); *Сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця* (Номис, 2003, с. 186); *До весілля дівка гарна (мила), а там хоч покинь* (там само); *Дівка — як огонь, невіста — корогов* (там само); *Поки дівка не віддасться, то і псові води подасть, а скоро ся віддасть, то і собі не хоче* (там само). Проте паремії, що характеризують зміни в поведінці чоловіків після створення сім'ї, не мають яскраво вираженого негативного забарвлення, пор.: *Kto się ożeni, ten się odmieni* (Adalberg, 1889—1894, s. 650); *Kto się ożeni, to się sklupi (skurcze)* (там само, s. 367); *Хотів женитися, то мусів ся стричися* (забути старі звички) (Плав'юк, 1996, с. 262); *Оженитися — перородитися* (там само, с. 111).

В обох мовах переважають паремії, де чоловіка визнано відповідальним за характер, настрій і навіть зовнішній вигляд своєї дружини, пор.: *Nie żona zdobi męża, ale mąż żonę* (Adalberg, 1889—1894, s. 653); *Mąż żonę oszlachca* (там само, s. 296); *U dobrego męża dobra żona* (Wikisłownik, 2023); *U dobrego męża żoneczka jak róża, a u złego draba, we trzy lata (za tydzień) baba* (Adalberg, 1889—1894, s. 296); *Як чоловік жінку не любить, то й добра лихою буде* (Плав'юк, 1996, с. 118); *Жінка мов торба; що в неї вложиш, те й несе* (Плав'юк, 1946, с. 125); *Батьки глядять дочку до вінця, а чоловік жінку до кінця* (Плав'юк, 1996, с. 116); *За добрим чоловіком і чулинда жінка, а за дурним і попівна рабинська* (Номис, 2003, с. 188); *За ледачим чоловіком жінка марніє, а за хорошим — молодіє* (Плав'юк, 1996, с. 117); *Чоловік винен, що жінка ледача* (Номис, 2003, с. 188); *Зниділа на нявку, як пішла за п'явку* (Плав'юк, 1946, с. 271).

Відзначимо, що сімейне життя передбачало відповідальність чоловіка і його вміння турбуватися про інших, напр.: *Kto się o psa i o chłopca nie weźmie,*

nie weźmie się i o żonę (Adalberg, 1889—1894, s. 394); *To troje: zegar, dom stary, żona młoda, ustawicznej prace i zabawy potrzebuje* (там само, s. 632). До того ж у давні часи для створення сім'ї чоловік повинен був мати хату і стабільне матеріальне становище, щоб утримувати дружину та дітей, пор.: *Kto chce pojąć żonę, ma obmyślić chatkę* (там само, s. 652); *Jest pszeniczka, będzie mąka; są pieniążki, będzie żonka* (там само, s. 454); *На що тобі й жінку брати, як немає своєї хати* (Номис, 2003, с. 291); *Сорочки не має, а женитися гадає* (Плав'юк, 1946, с. 318); *Збудуй хатку з маковини, та для любої дівчини* (там само, с. 339); *Збудуй хату з лободи, а до чужої не веди* (там само, с. 31).

У пареміях польської та української мов наголошено на важливості одруження і труднощах позбутися нелюбої чи непокірної жінки, пор.: *Łatwiej się ożenić, jak odżenić* (Adalberg, 1889—1894, s. 367); *Kto konia nie sprobuje, kulawego kupi; i kto panny nie znając żeni się, też głupi* (там само, s. 223); *Ні продати, ні проміняти: лучче було не брати* (Номис, 2003, с. 186); *І вдень, і вночі лізе біда поперед очі* (Плав'юк, 1946, с. 94); *Коби я оженивсь, дав би вола, коби я розженивсь, дав би два* (там само, с. 232); *Легше оженитися, як розженитися* (там само).

Лиху дружину, якої чоловік хоче позбутися, протиставлено коняці, землі, рукавиці, чоботу, черевику, пор.: *Konia odmienisz, kiedyć się nie zdaje; grunt sprzedasz, jeśli skąpy w urodzaje: niesforną żonę, chociaż ci mózg wierci — musisz, nieboże, cierpieć aż do śmierci* (Adalberg, 1889—1894, s. 652); *Жена не рукавиця — з руки не скинеш* (Плав'юк, 1996, с. 116); *Жена не чобіт / не черевик — з ноги не скинеш* (там само).

Проте в багатьох пареміях відбито й позитивні аспекти створення сім'ї, напр.: *Niech pan nie siada na konewce, bo żadna panna pana nie zechce* (Adalberg, 1889—1894, s. 683); *Tobie zając i sarna, a mnie sobol i panna* (там само, s. 624). До переваг створення сім'ї належать такі:

а) ***радість і здоров'я***: *Dobrane małżeństwo to raj na ziemi* (Przysłowia polskie, 2012); *Dobrze ojcu było z matką, dobrze też i mnie z Małgorzatką* (Adalberg, 1889—1894, s. 283); *Nieszczęście półnieszczęściem bywa razem z żoną, a radość z nią dzielona — zawsze podwojoną* (там само, s. 652); *Добре тому волові, що хоч постоїть коло корови* (Плав'юк, 1946, с. 46); *Хто рано одружиться, той вік не натужиться* (Плав'юк, 1996, с. 192);

б) ***добробут***: *Komu się klacze i żony darzą, ten nie żebrze chleba* (Adalberg, 1889—1894, s. 207); *Kto babę ma na lecu, a u dyszła złoto, czego diabeł nie może, niech się kusi o to* (там само, s. 7); *Аби бути багатим, треба бути жонатим* (Плав'юк, 1946, с. 1); *Аби ніхто не був без жінки і без своєї хати* (там само); *Хто хоче доробитися, мусить оженитися* (там само, с. 109);

в) ***зручність і підтримка***: *Nikt wczesnego zasiania i młodego ożenienia nie żałował* (Adalberg, 1889—1894, s. 627); *Поможи, Боже, нежонатому, а жонатому й жінка поможе* (Номис, 2003, с. 184); *При своїй небозі таки добре в дорозі* (Плав'юк, 1946, с. 219); *Три друга: батько, мати та вірна супруга* (Плав'юк, 1996, с. 103);

г) ***особистісний розвій***: *Доки чоловік не має жінки, доти не є чоловіком* (Плав'юк, 1946, с. 125);

г) ***захист від спокус***: *Лучче женись, а на чужу жінку не дивись* (Плав'юк, 1996, с. 162).

У деяких пареміях засвідчено суперечливі погляди на одруження, напр.: *Kto pojmuje żonę, już ten kłopot miéwa, ale zaś bez onej, dom niespory bywa* (Adalberg, 1889—1894, s. 652); *W małżeństwie raj i piekło* (Wikisłownik, 2023); *Pani łaskawa, człowiek szczęśliwy; pani niełaskawa, człowiek zdrów* (Adalberg, 1889—1894, s. 378); *To się już nie zmieni, że chłop łaje dziewki, a przecież się żeni* (там само, s. 650); *Дві природі в жіночій уроді: одна любить, а друга губить* (Плав'юк, 1946, с. 124); *І без жінки зле, а з жінкою недобре* (там само, с. 126); *Женитися, то не все веселитися* (Плав'юк, 1996, с. 112); *Один жениться, то світ уздрів, а другий жениться, то світ здурів* (там само, с. 113).

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЗА СПОСОБОМ ЗАКОХУВАННЯ

Паремії в обох порівнюваних мовах виражають думку, що до чоловіка кохання «приходить» через очі, а до жінки — через вуха, пор.: *Miłość mężczyźnie wchodzi przez oczy, a kobiecie przez uszy* (Adalberg, 1889—1894, s. 309); *Чоловік любить очима, а жінка — вухами* (з усного мовлення). Знаходимо також поради щодо вибору коханої жінки, пор.: *Nie tylko oczyma, ale i uszyma żonę obierać potrzeba* (Adalberg, 1889—1894, s. 653); *Każdy głupie w tym poczyna, kto sobie tylko żonę oczyma obiera* (там само); *Ucho, nie oko, ma wybierać żonę* (там само); *Żonę obierać uszyma, nie rękoma* (там само); *Żonę pojmuj oczyma, uszyma i rękoma* (там само); *Żeń się oczyma i uszyma* (там само, s. 650); *Жену вибирай не очима, а душею* (Плав'юк, 1996, с. 117).

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЗА ФІЗИЧНОЮ СИЛОЮ ТА ВИТРИВАЛІСТЮ

Традиційно у фольклорі чоловіків зображено як осіб фізично сильних (Puda-Blokesz, 2016, s. 208, 214; Olszewska, 2023, s. 110). Стереотипне уявлення про те, що чоловіки сильніші та менш хворобливі порівняно із жінками, відбито в багатьох пареміях, напр.: *Chłopy mają siedm skór na sobie, a baby jino jedne* (Adalberg, 1889—1894, s. 56); *Chłop jak żaba mocniejszy, niż baba* (там само); *Chłop, jak u ludzi baba* (słaby) (там само); *Хоч чоловік, як жаба, а все дужчий, як баба* (Плав'юк, 1946, с. 5); *Чоловікам на лопату Бог сили наклав, та ще притоптав, а жінкам на вила, та й то струсив* (Номис, 2003, с. 189). У приказці *Zdrowa baba chorego chłopa przeskoczy* (Adalberg, 1889—1894, s. 8) передано думку, що хворий чоловік поступається в силі здоровій жінці.

Проте маємо паремії, у яких жінка постає витривалішою, ніж чоловік, пор.: *Baby i ropuchy kamieniem nie dobijesz / nawet siekierą nie zabije* (там само, s. 664); *Baby kijem nie dobije* (там само, s. 7); *Jedna dziewka przetrzyma siedmiu parobków na lodzie* (там само, s. 120); *Хто слабий? — Жінка. Хто вмер? — Чоловік* (з усного мовлення) (Шкіцька, 2024, с. 143).

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЗА ЗОВНІШНІМ ВИГЛЯДОМ

Для традиційних польської та української культур характерне стереотипне уявлення про те, що жінка повинна бути привабливішою і вродливішою за чоловіка [див., напр. (Puda-Blokesz, 2016, s. 212; Olszewska, 2023, s. 112)]: *Жінка гарна, як райдуга, чоловік, як папуга* (Пазяк, 2001, с. 61); *Жінка, як квітка, а чоловік, як дідько* (там само). У деяких польських і українських приказках наголошено на відмінностях у зовнішності представників обох статей. Основними з них є наявність вусів та бороди в чоловіків і довгого волосся — у жінок, пор.: *Gdyby babcia miała wąsy, to byłaby dziadkiem* (Białek, 2012, s. 55); *Gdyby ciocia miała wąse, mniejsze koki, mniejsze dąse — byłaby wujaszek* (Adalberg, 1889—1894, s. 69); *Якби баба мала вуса, то б дідом була* (Плав'юк, 1946, с. 5); *Коли б нашій попаді та попова борода, то давно б благочинним була* (там само, с. 261).

До того ж у пареміях марковано відмінності в одязі жінок і чоловіків. Зокрема, фартух, сукня, спідниця, плахта, корсет є типовим жіночим одягом, пор.: *Była Kaśka bez* ***fartucha****, jeszcze jej* ***gorset*** *wzięto* (Adalberg, 1889—1894, s. 201); *Choć* ***suknia*** *szara, ale cnota cała* (там само, s. 69); *Głupią kobietę poznasz po* ***spódnicy*** (там само, s. 211); *Познавайте мою матку на місці, що в неї* ***хвартух*** *в тісті* (Номис, 2003, с. 300); *Не везе, як бідній на* ***сукні*** (Пазяк, 2001, с. 150); *Не невістка, так невістчина* ***плахта*** (Номис, 2003, с. 75). У давні часи заміжні жінки ходили з покритою головою, напр.: *Jak mężatka bez czepka, tak sejmik bez zwady, kuso pono wygląda* (Adalberg, 1889—1894, s. 298); *Треба з хусткою ходити* (Панасенко, 2012, с. 299); *Червоного очіпка не брати* (Номис, 2003, с. 220); *Незя волосом світить — надівай очіпка* (там само, с. 231).

Приказки, у яких ішлося про те, що жінки та чоловіки носять невідповідний для їхньої статі одяг, виражають конотацію несхвалення і символізують виконання нетрадиційних соціальних ролей, напр.: *Mąż w spódnicy, a żona w kapocie — djabłu przyczynią w robocie* (Adalberg, 1889—1894, s. 296); *Chłop chodzi w sukni, a baba w galatach* (galatya / gacie — spodnie) (там само, s. 55); *Chłop w spódnicy, a białka w buksach* (там само, s. 56); *Іван носив плахту, а Настя булаву* (Номис, 2003, с. 187).

Є паремії, у яких констатовано, що жінки витрачають багато часу на догляд за собою та прикрашання себе (Olszewska, 2023, s. 113). Різне ставлення чоловіків і жінок до свого зовнішнього вигляду відбито в таких пареміях: *Choć pustki w brzuchu, to kolcyk w uchu* (Adalberg, 1889—1894, s. 684); *Czterech rzeczy najbardziej pragnie białogłowa: gładkości i dostatku, szat, dobrego słowa* (там само, s. 19); *Хоч їдала, не їдала, аби хороше виглядала* (Номис, 2003, с. 230); *Гола, боса, та в вінку* (Панасенко, 2012, с. 298); *Біда ж мені з таким мужом, що не вяже штани гудзом* (Плав'юк, 1946, с. 209); *Жінка буде й тортури зносити, аби лиш себе прикрасити* (там само, с. 125); *Сидить дід на стільці, обуває постільці, а баба молдується, що в чоботи не взується* (Плав'юк, 1996, с. 243).

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЗА РОЗУМОВИМИ ЗДІБНОСТЯМИ

У традиційному суспільстві вважали, що жінки поступаються перед чоловіками за розумовими здібностями. Це засвідчують вирази на зразок *chłopski rozum* і *duchowy ojciec*. У першому представлено чоловіка як особу мудру та розсудливу, а в другому створено образ духовного наставника (Olszewska, 2023, s. 111). На противагу розумним чоловікам жінки часто схарактеризовані як особи немудрі та ірраціональні (там само, s. 114).

Протиставлення представників обох статей за розумовими здібностями засвідчено в таких пареміях: *U białychgłów długie włosy, ale rozum krótki* (Adalberg, 1889—1894, s. 19); *Krótki ma rozum, a zas długie włosy, o białogłowie pospolite głosy* (там само); *Ile białych wron, tyle mądrych żon* (там само, s. 651); *Niewiasta nie ma (nie zna) ni w czym miary* (там само, s. 339); *У жінки довгий волос, а короткий розум* (Плав'юк, 1946, с. 53); *У жінки волос довгий, та ум короткий* (Номис, 2003, с. 187). Проте в багатьох пареміях передано думку, що жінки можуть бути мудрішими за чоловіків, пор.: *Do baby na porady* (Adalberg, 1889—1894, s. 7); *Baba na wszystko znajdzie sposób, radę* (там само); *Cóż by Adam poradził, gdyby Bóg Ewy w raju nie posadził* (там само, s. 1); *Kędy sam głupi, a zaś mądra ona — tam niech mąż zoną, mężem będzie żona* (там само, s. 296); *Kogo akademia, dwór, obóz w rozum nie wypoleruje, tego żona rozumu, dowcipu douczyć powinna* (Wikisłownik, 2023); *Часами варт і в жінки розуму позичати* (Плав'юк, 1946, с. 127); *Поки баби, поти й ради* (Номис, 2003, с. 187).

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЗА ІНТЕРЕСАМИ / ПРЕДМЕТОМ РОЗМОВИ

Значну групу становлять польські та українські паремії на позначення нерозуміння та відмінностей в інтересах / предметі розмови чоловіків і жінок, пор.: *Baba o chrzanie, a dziad o łopianie* (Adalberg, 1889—1894, s. 664); *Baba o igle, dziad o szydle* (там само); *Baba o juszce, a dziad pietruszce* (там само); *Baba o pietruszce, a dziad o rzerzusce* (там само); *Baba o szydle, a dziad o powidle / mydle* (Białek, 2012, s. 8); *Nie mogą się napatrzyć siebie: pan drzwiami, a pani oknem* (Adalberg, 1889—1894, s. 374); *Ja o guzikach, a ona o kamizelce* (там само, s. 168); *Ja mówię o niebie, a ona o chlebie* (там само, s. 332); *Dziad swoje, a baba swoje* (там само, s. 116); *Dziad o chlebie, baba o fijołkach* (там само); *Дiд о хлiбi, а баба о хвiялках* (Номис, 2003, с. 267); *Дiд своє, а баба своє* (Плав'юк, 1996, с. 98). У приказках протиставлено рослини, страви, одяг і його частини, знаряддя праці, абстрактні речі тощо: *chrzan — łopian, igła — szydło, drzwi — okno, juszka — pietruszka, pietruszka — rzerzuska, chleb — fijołki / хліб — фіалкі, guziki — kamizelka, niebo — chleb.* У польській приказці *Ja hyc, ona nic; ja nic, ona hyc* (Adalberg, 1889—1894, s. 680) ідеться про ситуацію, коли люди не чують і не розуміють один одного і/або їхні бажання не збігаються.

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЗА ЕМОЦІЙНІСТЮ І ТЕМПЕРАМЕНТОМ

У пареміях відбито відмінності між чоловіками та жінками за способом вираження емоцій, напр.: *Жінці іще мовчанка ніколи не пошкодила* (Плав'юк, 1946, с. 126). Непорозуміння, дисгармонію передано в приказці *Сердилась баба на діда, а дід того не віда* (Номис, 2003, с. 86). Жіноче мовлення схарактеризовано як більш емоційне порівняно із чоловічим, напр.: *Mężczyźni mówią do rozumu, niewiasty do serca* (Adalberg, 1889—1894, s. 299); *Kobiety rozumem nie przeprzesz* (там само, s. 211). У польських приказках *Baba ma w sobie opałkę ognia na siedmiu chłopów* (там само, s. 6) і *Kręci, jak baba wrzecionem* (там само, s. 241) передано думку, що чоловіки і жінки відрізняються за темпераментом.

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЗА РИСАМИ ХАРАКТЕРУ

Паремії польської та української мов засвідчують протиставлення чоловіків і жінок за такими ознаками:

а) ***комунікабельністю***: жінок зображено як балакучих і пліткарок, пор.: *Jedna baba w mieście więcej narobi hałasu, niżli chłopów dwieście* (Adalberg, 1889—1894, s. 7); *Cud nad cudami: niegadatliwa między niewiastami* (там само, s. 338); *Oprócz kobiet, na kanapie siadają tylko gapie* (там само, s. 197); *Maż żony nigdy nie przegada* (там само, s. 652); *Jemu tak gęba lata, jak gdąnskiej babie* (там само, s. 134); *Два жиди і дві бабі, як прийдуть до міста, то переговорять чоловіків двіста* (Плав'юк, 1946, с. 4); *Де дві баби та три жаби зберуться у місті, не переспорить їх чоловік й двісті* (Номис, 2003, с. 188); *Балакучий, як баба* (Пазяк, 2001, с. 123);

б) ***конфліктністю***: *Snadniej stu mężów, niż dwie zgodzić baby* (Adalberg, 1889—1894, s. 8); *Тисяча мужчин буде жити у згоді разом, та дві жінки не годні похвалитися тим ділом* (Плав'юк, 1946, с. 127);

в) ***наполегливістю / упертістю*** жінок: *Prędzej dziad orzech zgryzie, niż upartą babę przeprze* (Adalberg, 1889—1894, s. 8); *Катерина та Дем'ян посварились за бур'ян: Катерина Дем'яну не попустить бур'яну* (Номис, 2003, с. 256); *Їй кажеш 'овес', а вона каже 'гречка'* (там само, с. 72);

г) ***сором'язливістю***: жінки постали як сором'язливі, пор.: *Wstydliwy by panna*; *Wstydliwy jak mniszka*; *Wstyd panieństwa okrasa* (Adalberg, 1889—1894, s. 615); *Стидливий / соромливий як дівчина* (Пазяк, 2001, с. 212); *Недоторканий, як молодиця* (Плав'юк, 1946, с. 206); *Пошепки муки, аби не чули парубки* (там само, с. 210);

ґ) ***марнотратністю***: жінки менш ощадливі порівняно із чоловіками, пор.: *Żona wyniesie worem, jeśli idzie swym dworem* (Adalberg, 1889—1894, s. 654); *Діди строють, баби гноють* (Номис, 2003, с. 209); *Муж крамар, а жона крамарка: він із двора, а у жінки ярмарка* (там само, с. 188).

Контекстуальними антонімами в пареміях цієї тематичної групи постають такі пари: *korzec — fartuszek, worek — garek / podołek, worki — fartuszki, wrota — furtka; віз — кірчик* (кухоль), *мішок — хвартушок / горшок, лопата —*

ложка, напр.: *Prędzej baba* ***fartuszkiem*** *wyniesie, niż chłop* ***korcem*** *przysporzy* (Adalberg, 1889—1894, s. 664); *Co gospodarz zbierze* ***workiem****, to wywiezie żona* ***garkiem*** (там само, s. 651); *Nie wyniesie chłop* ***workiem****, co kobieta* ***podołkiem*** (там само, s. 211); *Co mąż wniesie* ***workami****, to żona wyniesie* ***fartuszkami*** (там само, s. 296); *Co mąż zwiezie przez wielkie* ***wrota****, zła żona małą* ***furtką*** *wyniesie* (там само); *Чоловік буде возить добро додому* ***возом****, жінка з дому* ***кірчиком*** (Номис, 2003, с. 285); *Чоловік до дому* ***мішком****, а жінка винесе* ***хвартушком*** (Плав'юк, 1996, с. 286); *Не так чоловік* ***мішком****, як жінка* ***горшком*** *рознесуть з дому* (Номис, 2003, с. 222); *Жінка більше викине ложкою, як чоловік принесе* ***лопатою*** (Плав'юк, 1946, с. 125).

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЗА РОЛЛЮ В СІМ'Ї

У традиційному суспільстві чоловіка зображено як голову сім'ї, а жінку — як підпорядковану йому особу (Puda-Blokesz, 2016, s. 208; Мороз, 2021, с. 234), що засвідчено в таких пареміях: *Mąż jest głową, żona członkiem* (Adalberg, 1889—1894, s. 298); *Mąż każdy jest głową białejgłowy* (там само); *Mąż żonie rozkazuje* (там само, s. 296); *Więcej znaczy gospodarza fuknięcie, niż gospodyni puknięcie* (там само, s. 154); *Żenie jako starszy, słudze jako pan, poddanym jako mistrz — zawżdy masz się pokazać, chceszli ich mieć powoli* (там само, s. 654); *Niewieście rządzić nie przystoi* (там само, s. 339); *Papieru do wody, płótna do ognia, żony do swej woli — nie dopuszczaj* (там само, s. 380); *Świni krząkać, a babie przystoi trząść głową* (там само, s. 557); *Жінку люби, та ума не згуби* (Плав'юк, 1996, с. 117); *Жінки мають своє право* (знають свій порядок і роботу) (Номис, 2003, с. 126); *Муж мені закон* (там само, с. 189); *Отоді жінка буде старша, як сорока побіліє* (там само, с. 187).

Дружину в пареміях трактовано як власність чоловіка, як його річ, напр.: *Свою жінку з-під поли можна забрать* (Номис, 2003, с. 285). Приказки *Cybulski, co żonę przegrał* (Adalberg, 1889—1894, s. 74); *Czy ja Malinowski, co żonę w karty przegrał?* (там само, s. 283) засвідчують гру чоловіків в азартні ігри на своїх жінок. У польській приказці *Żona nie ma nic własnego, abo przed mężem skrytego* (там само, s. 654) відбито повний контроль чоловіка над своєю дружиною.

Засобами вербалізації чоловічого домінування слугують антонімні пари *głowa — członek, голова — шия, хвіст — голова*, дієслова *raić, rządzić, rozkazywać, (nie)kłaniać się, podleglegać, sądzić, przewodzić; рядити, (не)кланятися* та ін.: *Źle ten dom* ***rządzi****, gdzie baba* ***sądzi*** (там само, s. 651); *Biada temu domowi, gdzie żona* ***przewodzi*** *mężowi* (там само); ***Rząd*** *niewieści nie czyni czci* (там само, s. 339); *Biada mężowi, biada, który* ***podległ*** *żenie* (там само, s. 296); ***Nie kłaniał się*** *dziad babie, i ja nie będę żabie* (там само, s. 209); ***Не кланявся*** *дід бабі — я не стану жабі* (Номис, 2003, с. 122); *Де* ***хвіст*** *перед веде, там* ***голова*** *ззаду йде* (Плав'юк, 1946, с. 340); *Де жінка* ***рядить****, там чорт сидить* (там само, с. 124).

Для української етнокультури характерне «образне сприймання чуба, чуприни як символу чоловічої краси, гідності, часом із гумористичним нашаруванням» (Кононенко, 2002, с. 42), що відображено й у стійких зво-

ротах *нагріти (погріти) чуба* (виконати важку роботу), *чуба нам'яти* (насварити, побити), *рвати чуба* (впадати у відчай) (там само). Фразеологізми *водити / брати за чуб, добиратися до чуба*, ужиті в українських пареміях, мають значення 'здобувати / здобути владу (над кимось), верховодити', напр.: *Жінка доти люба, доки* ***не візьме за чуба*** (Плав'юк, 1946, с. 125); *Хоч ти і люба, а* ***не добирайся до*** *мого* ***чуба*** (Плав'юк, 1996, с. 162).

Чоловік і жінка в пареміях цієї тематичної групи часто порівнювані зі свійськими тваринами (Мороз, 2021, с. 235), що вербалізують лексичні пари *wół — krowa, віл — корова, pituch — kwoka, kogut — kura, півень — курка*, пор.: *Biada takiej oborze, w której* ***krowa wołem*** *orze* (Adalberg, 1889—1894, s. 345); *Biada temu domowi, gdzie* ***krowa*** *dobada* ***wołowi*** (там само, s. 102); *Biada temu domowi, gdzie dobodzie* ***krowa wołowi*** (там само); *Złe w tym się domu dzieje, gdzie* ***pituch*** *jaja niesie, a* ***kwoka*** *zań pije* (там само); *Zły rząd w tej chacie, gdzie* ***kogut*** *milczy, a* ***kura*** *gdacze* (там само, s. 683); *Горе дворові, де* ***корова*** *розказ* ***волові*** (Номис, 2003, с. 187); *Горе тобі,* ***воле****, коли тебе* ***корова*** *коле* (там само); *Зле там і лихо, де* ***курка*** *кричить, а* ***півень*** *тихо* (Плав'юк, 1946, с. 127).

І в польських, і в українських пареміях засуджено чоловіків, які дозволяють своїм жінкам брати гору над ними, пор.: *Biada mężowi, biada, który podległ żenie* (Adalberg, 1889—1894, s. 296); *Gdzie żona panuje, tam mąż pokorny* (там само, s. 651); *Fartuszka się trzymaj, to świata nie poznasz* (там само, s. 676); *Тримається (жіночої) спідниці* (Плав'юк, 1996, с. 259); *Півень десять курок водить, а чоловік одної жінки не годен* (Плав'юк, 1946, с. 249). У польській приказці *Siedzi u żony na fartuszku* (Adalberg, 1889—1894, s. 652) експліковано ситуацію фінансової залежности чоловіка від жінки. Для символьного позначення жінок у пареміях здебільшого вживають лексем *fartuszek* і *спідниця*.

Насилля щодо жінки у традиційному суспільстві було звичним явищем. Засобами вербалізації фізичного насилля над жінками в польських пареміях слугують дієслова *bić, dobiwać, okaleczać, miąć*, а також лексеми на позначення знарядь побиття *kij, batog*, абстрактний іменник *karność*, пор.: *Babie wątroba gnije, gdy jej mąż nie* ***bije*** (там само, s. 664); *Na upór baby, to i* ***kij*** *słaby* (там само); *Kiedy mąż do dziewiątej skóry* ***dobija****, wtedy dobra żona* (там само, s. 296); *Kot kotkę* ***okaleczył****, kot kotkę będzie leczył* (там само, s. 231); *Amen, amen, kichła baba chrzanem, a dziad ją* ***batogiem****: kichaj, babo, za progiem!* (там само, s. 6); *Niewiasta* ***karności*** *potrzebuje* (там само, s. 339).

В українських пареміях цієї тематичної групи домінує дієслово *бити* та його варіанти *побити* і *набити*, напр.: *Горілку пий та жінку* ***бий*** *— нічого не бійся* (Номис, 2003, с. 240); *За все гаразд, за все добре, що жінка маленька: він* ***поб'є****, полає — вона веселенька* (там само, с. 188); *Що я буду робити! Не хоче Хивря любити: треба їй губу* ***набити*** (там само, с. 166). Зрідка вживаними є дієслово *наказувати* зі значенням 'карати' та іменники на позначення засобів фізичного покарання — *батіг, дрюк* (палиця), напр.: *Наказав мене Бог —* ***наказав*** *чоловік* (там само, с. 189); *Чоловік за* ***батіг****, жінка за пиріг* (там само, с. 188); *Дід бабу* ***дрюком****: йому меду гуком* (багато) (там само, с. 285).

Різні вияви насильства чоловіків над жінками відображають паремії на зразок *Gdy Polak głodny, świszcze, a Rusin żonę bije* (Adalberg, 1889—1894, s. 417);

Лях співає, як їсти хоче, а мужик жінку б'є, а жид борухи відмовляє (Номис, 2003, с. 249); *Жид голоден співає, а хлоп жінку б'є* (Плав'юк, 1946, с. 121).

Лише в деяких пареміях засуджено фізичне насилля чоловіків над жінками, напр.: *Niewiastę zwyciężyć nie męstwo* (Adalberg, 1889—1894, s. 339); *Пий пиво, та не лий, люби жінку, та не бий* (Плав'юк, 1996, с. 202); *Коли жінку почав бити, то й будеш бить, а як не починав, то й не починай* (Номис, 2003, с. 188).

У пареміях польської та української мов засвідчено, що чоловіки також могли бути жертвами насилля з боку жінок, пор.: *Dwa razy żona męża biła: raz, że ogórki łupił, a drugi raz, że jabłek nie łupił* (Adalberg, 1889—1894, s. 651); *Pies babę za spódnicę, a baba męża* (там само, s. 8); *Била жінка чоловіка, пішла позивати: присудили чоловіку ще жінку прохати* (Номис, 2003, с. 187); *Била Хима Євдокима по череву днищем* (там само, с. 257); *Не одна жінка мужа змурувала* (там само, с. 188); *Хоч гріх, хоч два, жінці чоловіка бити — нехай Бог простить* (там само, с. 100); *Як баба била, то й на той світ не встанеш* (там само, с. 187); *Так жінку бив, що сам насилу втік* (там само, с. 118); *Чи то не стид, не публіка — била жінка чоловіка* (Плав'юк, 1946, с. 323); *Я робити добре вмію, піч топлю, руки грію; руки грію плечі пару, не йди, Грицю, бо я вдару* (Номис, 2003, с. 256); *Заробив, як Хома на качалках: одну продав, а дев'ять на плечах баби побили* (Плав'юк, 1996, с. 124).

Чоловіки зазнавали не тільки фізичного, а й морального насилля від жінок і були публічно приниженими, пор.: *Wiele na sobie taki przewodzi, co cierpi żenie, gdy dziwy płodzi* (Adalberg, 1889—1894, s. 653); *Z przodu strzeż się kobiety, z boku unikaj karety, konia z tyłu nie tykaj, a przed głupcem wszędzie zmykaj* (там само, s. 212); *Nie masz na świecie małżonka, na którego by nie krakała żonka* (там само, s. 284); *За городом левада, де зібралися громада і жінка мужа продала за три копи без шага* (Номис, 2003, с. 188); *Ой я свого чоловіка нарядила паном: сорочечка по коліно, підв'язана валом* (там само, с. 256).

У деяких польських та українських пареміях виражено визначальну роль жінки у веденні домашнього господарства, напр.: *Dobra żona — sługa doma* (Adalberg, 1889—1894, s. 651); *Gospodyni dobra trzy węgły domu utrzymuje, a gospodarz czwarty* (там само, s. 154); *Жона держить дім за три угли, а муж за четвертий* (Плав'юк, 1996, с. 117); *Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки кімната* (там само, с. 207); *Жінка за три угли хату держить, а чоловік за один* (УПТП, с. 82). Виконання різної роботи спричинювало й різні критерії оцінювання чоловіків і жінок, напр.: *Ґазду можна пізнати по дворові, а ґаздиню — по коморі* (там само, с. 42).

ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЗА ВИКОНУВАНОЮ РОБОТОЮ

Традиційно жінки виконували фізично легшу роботу, ніж чоловіки, напр.: *Chłop do kielni, baba do patelni* (Białek, 2012, s. 23); *Хліб у пана мужик косить, жінка йому снопи носить, а як прийде додому — діти їсти просять* (Плав'юк, 1996, с. 278). Поділ роботи на «чоловічу» і «жіночу» відбито в пареміях *Gospodarz powinien wiedzieć o polu, o gumnie i stajni; gospodyni powinna wiedzieć*

o kuchni, o śpiżarni i o piwnicy (Adalberg, 1889—1894, s. 154); *Chłop do cepów, baba do kądzieli* (там само, s. 55); *Koń chłopu, kądziel babie, łąka bydłu, a chrap żabie* (там само, s. 221); *Do tego ci, jak chłopu do ziela* (там само, s. 669); *Latem zbiera baba grzyby, a chłop w niedzielę idzie z wędą na ryby* (там само, s. 259); *Пішов дід на гриби, баба на підпеньки, дідові висохли, бабині сиренькі* (Плав'юк, 1946, с. 100); *Не що дівці, як кросна ткать* (Номис, 2003, с. 113).

Першим обов'язком жінки було готування їжі, пор.: *Dobra żona tym się chlubi, że gotuje, co mąż lubi* (Krzyżanowski, 1969, s. 953); *Na św. Piotra Palikopy, baba placek upiecze i pożywi chłopy* (Adalberg, 1889—1894, s. 403); *Жінка голубочка пече млинці з полубочка, а мужик, щоб здоров, більш муки намолов* (Номис, 2003, с. 253); *Жіноча річ — коло припічка* (там само, с. 187). Утручання чоловіка в жіночу роботу засуджували, напр.: *Nie dobrze tam, gdzie mąż żonie w garnki zagląda* (Adalberg, 1889—1894, s. 298).

Отже, у фразеологійно-паремійному матеріалі польської та української мов засвідчено протиставлення осіб чоловічої та жіночої статі за поглядами на створення сім'ї та способом закохування; фізичною силою та витривалістю; зовнішнім виглядом і ставленням до нього; розумовими здібностями; зацікавленнями / предметом розмови; емоційністю і темпераментом; рисами характеру, роллю в сім'ї, виконуваною роботою тощо. І в польських, і в українських пареміях відбито провідну позицію чоловіка в сім'ї, домінанту жінки у веденні домашнього господарства та засуджено чоловіків, які потрапили під владу жінок.

У пареміях обох мов відображено фізичне насилля чоловіків над жінками як звичне явище у традиційному суспільстві.

Протиставлення «чоловічого — жіночого» реалізовано також в опозиціях «батько — мати», «син — дочка», «брат — сестра», «удова — удівець», «зять — невістка», «свекор — свекруха». Перспективу подальшого дослідження польських та українських паремій убачаємо в з'ясуванні особливостей репрезентації названих опозицій.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

УПТП — *Українські прислів'я та приказки.* (1992). Київ: Товариство «Знання України».

ЛІТЕРАТУРА

Васильєва Н.О. (2019). *Гендерна інтерпретація природи: колір, звук, запах (на матеріалі прозових творів української, російської, англійської та французької художньої літератури кінця XIX — першої половини XX ст.)* [дис. ... канд. філол. наук]. Одеса.

Гапєєва І.М. (2018). Жіночі стереотипи в українських пареміях. *Science and Technology of the Present Time: Priority Development Directions of Ukraine and Poland: International Multidisciplinary Conference, 4* (1), 164—167.

Дмитренко М. (ред.), Іваннікова Л., Лозко Г. та ін. (1994). *Українські символи.* Київ: Народознавство.

Ковальчук М.С., Алексєєв В.С. (2019). Мовне вираження гендерних стереотипів в українських фразеологізмах та пареміях. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія, 38* (1), 24—27.

Кононенко В.І. (2002). *Мова. Культура. Стиль.* Київ — Івано-франківськ: Плай.
Космеда Т.А. (наук. ред.), Карпенко Н.А., Осіпова Т.Ф. та ін. (2014). *Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика.* Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди; Дрогобич: Коло.
Лозицька М. (2021). *Лінгвокультурний та прагматичний аспекти гендерно маркованих фразеологізмів сучасної німецької мови* [дис. ... д. філос.]. Луцьк.
Мимченко Н.О. (2013). Категорії ‘фемінність’ і ‘маскулінність’: здобутки та перспективи. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Філологія. Мовознавство, 219* (207), 70—73.
Мороз Т. (2021). Репрезентація родинних цінностей у польських паремійних одиницях із семантично протилежними компонентами. *Poznańskie Studia Slawistyczne, 21*, 227—246. https://doi.org/10.14746/pss.2021.21.12
Номис М. (уклад.). (2003). *Українські приказки, прислів’я і таке інше.* Київ: Либідь.
Пазяк М.М. (уклад.). (2001). *Українські прислів’я, приказки та порівняння з літературних пам’яток.* Київ: Наукова думка.
Панасенко Т.М. (уклад.). (2012). *Українські прислів’я і приказки.* Харків: Товариство «Бібколектор».
Плав’юк В.С. (уклад.). (1946). *Приповідки або українсько-народна філософія.* Том 1. Едмонтон: Альберта.
Плав’юк В.С. (уклад.). (1996). *Українські приповідки.* Том II. Едмонтон: Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків, Альбертський університет Асоціація Українських Піонерів Альберти.
Прудніков А.О. (2019). Гендер у фразеологізмах із загальними іменами. *Закарпатські філологічні студії, 1* (9), 125—129.
Шкіцька І.Ю. (2024). Відображення стереотипних уявлень про жінок у пареміях: польсько-українські паралелі. *Мова: Класичне — Модерне — Постмодерне, 10*, 135—161.
Adalberg S. (1889—1894). *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich.* Warszawa: Druk Emila Skiwskiego. http://surl.li/vgdusu (дата звернення: 28.10.2024).
Białek M. (2012). *Ilustrowany słownik przysłów.* Kraków: Greg.
Jędrzejko E. (1994). Kobieta w przysłowiach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy. Anusiewicz J., Handke K. (red.). *Język a Kultura, 9*, 159—172. Płeć w języku i kulturze. Wrocław.
Karwatowska M., Szpyra-Kozłowska J. (2010). *Lingwistyka płci. Ona i on w jezyku polskim.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
Kiełkiewicz-Janowiak A. (2019). Gender specification of Polish nouns naming people. Language system and public debate arguments. *Slovenščina, 7* (2), 141—170.
Kłusek U. (2007). Tato to nie mama. *Sygnały Troski, 3*, 4—5.
Krawczyk-Tyrpa A. (1999). Atrybuty mężczyzn i kobiet utrwalone w polszczyźnie. A. Adamowski, S. Niebrzegowska (red.), *W zwierciadle języka i kultury* (s. 427—433). Lublin.
Krzyżanowski J. (1969). *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich.* Vol. 1. Warszawa: PIW.
Olszewska A. (2023). Stereotypy płci w stałych wyrażeniach używanych w języku norweskim i polskim (Gender stereotypes in Norwegian and Polish fixed expressions). *Język w Poznaniu, 13—14*, 105—121 [Dysertacje Wydziału Neofilologii UAM w Poznaniu]. Wydawnictwo Ryst.
Przysłowia polskie. (2012). *OLiMP.* http://przyslowia-polskie.pl/ (дата звернення: 15.11.2024).
Puda-Blokesz M. (2016). Jak nie ma w domu chłopa, zgłupieje i Penelopa — męskość i żeńskość w polskiej leksyce i frazeologii o proweniencji mitologicznej. *Socjolingwistyka, XXX*, 207—220.
Wikisłownik. (2023). *Kategoria: Polskie przysłowia.* https://pl.wiktionary.org/wiki (дата звернення: 12.11.2024).

Статтю отримано 22.11.2024

REFERENCES

Adalberg, S. (1889—1894). *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Warszawa: Druk Emila Skiwskiego. Retrieved October 28, 2024 from http://surl.li/vgdusu (in Polish).

Białek, M. (2012). *Ilustrowany słownik przysłów*. Kraków: Greg (in Polish).

Dmytrenko, M. (Ed.), Ivannikova, L., Lozko, H. et al. (1994). *Ukrainian symbols*. Kyiv: Narodoznavstvo (in Ukrainian).

Hapieieva, I.M. (2018). Female stereotypes in Ukrainian proverbs. *Science and Technology of the Present Time: Priority Development Directions of Ukraine and Poland: International Multidisciplinary Conference, 4* (1), 164—167 (in Ukrainian).

Jędrzejko, E. (1994). Kobieta w przysłowiach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy. J. Anusiewicz, K. Handke (Eds.). *Język a Kultura, 9*, 159—172. Płeć w języku i kulturze. Wrocław (in Polish).

Karwatowska, M., & Szpyra-Kozłowska, J. (2010). *Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (in Polish).

Kiełkiewicz-Janowiak, A. (2019). Gender specification of Polish nouns naming people. Language system and public debate arguments. *Slovenščina, 7* (2), 141—170 (in Polish).

Kłusek, U. (2007). Tato to nie mama. *Sygnały Troski, 3*, 4—5 (in Polish).

Kononenko, V.I. (2002). *Language. Culture. Style*. Kyiv — Ivano-Frankivsk: Plai (in Ukrainian).

Kosmeda, T.A. (Ed.), Karpenko, N.A., Osipova, T.F. et. al. (2014). *Gender linguistics in Ukraine: history, theoretical foundations, discursive practice*. Kharkiv: KhNPU im. H.S. Skovorody; Drohobych: Kolo (in Ukrainian).

Kovalchuk, M.S., & Aleksieiev, V.S. (2019). Verbal expression of gender stereotypes in Ukrainian phraseologisms and proverbs. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Philology, 38* (1), 24—27 (in Ukrainian).

Krawczyk-Tyrpa, A. (1999). Atrybuty mężczyzn i kobiet utrwalone w polszczyźnie. A. Adamowski, S. Niebrzegowska (Eds.), *W zwierciadle języka i kultury* (pp. 427—433). Lublin (in Polish).

Krzyżanowski, J. (1969). *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Vol. 1. Warszawa: PIW (in Polish).

Lozytska, M. (2021). *Linguistic and Cultural Aspects of Gender-Marked Phraseological Units in Modern German* [Dis. ... PhD]. Lutsk (in Ukrainian).

Moroz, T. (2021). Representation of family values in Polish paremic units with semantically opposite components. *Poznańskie Studia Slawistyczne, 21*, 227—246. https://doi.org/10.14746/pss.2021.21.12 (in Ukrainian).

Mymchenko, N.O. (2013). The Categories of Femininity and Masculinity: Advances and Prospects. *Research Papers from the Chornomors'kyi National University named after Petro Mohyla. Series: Philology. Linguistics, 219* (207), 70—73 (in Ukrainian).

Nomys, M. (Ed.). (2003). *Ukrainian sayings, proverbs and so on*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Olszewska, A. (2023). Stereotypy płci w stałych wyrażeniach używanych w języku norweskim i polskim (Gender stereotypes in Norwegian and Polish fixed expressions). *Język w Poznaniu, 13—14*, 105—121. Dysertacje Wydziału Neofilologii UAM w Poznaniu. Wydawnictwo Ryst (in Polish).

Panasenko, T.M. (Ed.). (2012). *Ukrainian proverbs and sayings*. Kharkiv: Tovarystvo "Bibkolektor" (in Ukrainian).

Paziak, M.M. (Ed.). (2001). *Ukrainian proverbs, sayings and comparisons from literary sourses*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Plaviuk, V.S. (Ed.). (1946). *Proverbs or Ukrainian folk philosophy*. Vol. 1. Edmonton: Alberta (in Ukrainian).

Plaviuk, V.S. (Ed.). (1996). *Ukrainian proverbs*. Vol. II. Edmonton: Katedra ukrainskoi kultury ta etnohrafii im. Hutsuliakiv, Albertskyi universytet Asotsiatsiia Ukrainskykh Pioneriv Alberty (in Ukrainian).

Prudnikova, A.O. (2019). Gender in Phraseological Units with Common Nouns. *Carpathian Philological Studies, 9* (1), 125—129 (in Ukrainian).

Przysłowia polskie. (2012). *OLiMP*. Retrieved November 15, 2024 from http://przyslowia-polskie.pl/ (in Polish).

Puda-Blokesz, M. (2016). Jak nie ma w domu chłopa, zgłupieje i Penelopa — męskość i żeńskość w polskiej leksyce i frazeologii o proweniencji mitologicznej. *Socjolingwistyka, XXX*, 207—220 (in Polish).

Shkitska, I.Yu. (2024). Reflection of stereotypical views about women in proverbs: Polish-Ukrainian parallels. *Language: Classical — Modern — Postmodern, 10*, 135—161 (in Ukrainian).

Vasylieva, N.O. (2019). *Gendered Interpretation of Nature: Color, Sound, and Smell (Based on Prose Fiction from Ukrainian, Russian, English, and French Literature of the Late 19th and Early 20th Centuries)* [Dis. ... Cand. Philol. Sciences]. Odesa (in Ukrainian).

Wikisłownik. (2023). *Kategoria: Polskie przysłowia*. Retrieved November 12, 2024 from https://pl.wiktionary.org/wiki (in Polish).

Received 22.11.2024

Iryna Shkitska, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Professor of the Department of Information and Sociocultural Activity
West Ukrainian National University
11 Lvivska St., Ternopil 46009, Ukraine
E-mail: i.shkitska@gmail.com
http://orcid.org/0000-0002-0252-8111

THE OPPOSITION OF "MASCULINE — FEMININE" IN POLISH AND UKRAINIAN PROVERBS

This article identifies the opposition between 'masculine' and 'feminine' in Polish and Ukrainian proverbs. Based on the phraseological and paremiological material of the compared languages, the criteria for distinguishing individuals of the male and female sex are defined and characterized. These criteria include perspectives on family planning and ways of falling in love, physical strength and endurance, appearance, and attitude towards it, intellectual abilities, topics of conversation, emotion and temperament, and the nature of the work performed.

Both Polish and Ukrainian proverbs convey an unequivocally positive attitude towards marriage for women, while men's views on marriage, reflected in proverbs and sayings, are contradictory: they contain negative connotations, emphasize the positive aspects of creating a family, or combine polar opinions. The phraseological and paremiological material of both languages reflects changes in the behavior and character of representatives of both sexes after marriage. Changes in young women are represented by a larger number of examples and have a pronounced negative character, in contrast to the positive or insignificant negative changes after the marriage of young men.

The author identifies nominations for denoting individuals of the male and female sex, which constitute oppositions; characterizes the means of their verbalization, and identifies the character traits by which men and women are contrasted in Polish and Ukrainian proverbs: communicativeness, conflict, perseverance/stubbornness, and extravagance. The article shows the leading role of the man in the family, the dominant position of the woman in housekeeping, and the condemnation of men who have fallen under the power of women, as reflected in proverbs and sayings.

Proverbs of both languages reflect physical violence against women in traditional society as a natural phenomenon. The number of Ukrainian examples in which a man is shown as a victim of physical or moral violence on the part of his wife is significantly greater compared to Polish ones.

Keywords: *paremias, proverbs, sayings, Polish, Ukrainian, opposition of 'masculine — feminine', means of verbalization, nominations for men/women.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.069
УДК 811.161.2:374.2:46

І.А. КАЗИМИРОВА, кандидат філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: kazymyrovai@gmail.com
https://orcid.org//0000-00016309-0363

ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЛІНГВОТЕРМІНОГРАФІЇ В ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Кожне покоління наукових дослідників шукає і знаходить
в історії науки відбиття наукових течій свого часу.
Рухаючись уперед, наука не лише творить нове,
але неминуче переоцінює старе, пережите.

В.І. Вернадський

У статті проаналізовано наукові пошуки в царині слов'янської лінгвотермінографії впродовж останнього сторіччя. Констатовано обмежену кількість історичних словників граматичних термінів у славістиці попри численні дослідження з історії лінгвістичного терміна. Визначено теоретиків історичної лінгвотермінографії в Україні, серед яких І.І. Огієнко, Т.В. Баймут і В.В. Німчук. Описано три сучасних осередки слов'янської лінгвотермінографії: у Словенії триває робота над створенням діахронної бази даних лінгвістичних термінів; у Польщі завершують роботу над електронним словником граматичних термінів; в Україні термінологи укладають «Історичний словник лінгвістичних термінів». Наголошено на актуальності таких наукових пошуків у загальнослов'янському контексті.

***Ключові слова**: лінгвістичний термін, історичний словник лінгвістичних термінів, лінгвотермінографія, слов'янське лінгвотермінознавство.*

Історія лінгвістичного терміна неодноразово була об'єктом досліджень на слов'янських теренах, зокрема в українському, польському, чеському, російському, білоруському, болгарському мовознавстві тощо. Праці такого спрямування підготували підґрунтя для діахронної, або історичної, лінгвістичної термінографії.

Цитування: Казимирова І.А. (2025). Досвід і перспективи української історичної лінгвотермінографії в загальнослов'янському контексті. *Українська мова, 1* (93), 69—77. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.069

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

У термінознавстві досі дискутують про те, яким повинен бути історичний словник термінів, — ближчим до тлумачних чи енциклопедичних словників, як добирати джерельну базу, структурувати у словниковій статті різночасовий матеріал, яким періодом обмежити представлення термінів та ще багато інших питань, що їх можна розв'язати лише в конкретних термінографійних проєктах.

Останнім часом набуває поширення думка, що термінологійні словники перебувають на межі між словниками енциклопедичного і лінгвістичного типів. Особливо яскраво межове положення словників спеціальної та термінної лексики між словниками енциклопедичного й лінгвістичного типу увиразнено в історико-термінологійних словниках, які часто містять у словниковій статті інформацію історико-культурного характеру. В історичних словниках спеціальної лексики відбивають історію певної підмови, фіксують динаміку номінаційних процесів у хронологійних межах від відомої чи умовної дати виникнення досліджуваної сфери людської діяльности до початку сучасного періоду її розвитку; у них відображають виразні особливості культурного життя наших предків, а також етапи накопичення наукових знань про матеріальний та духовний світ.

Дослідники виокремлюють два різновиди словників залежно від способу опису мовного матеріалу — словники «еволюції» та словники «стану». У словниках «стану» подають синхронний горизонтальний зріз певного періоду історії мови. А власне діахронними є словники «еволюції», особливості яких описав ще І.І. Огієнко, а значно пізніше (через 6 десятиліть. — *І.К.*) — Л.В. Щерба: «Історичним у повному сенсі цього терміна був би такий словник, де подано було б історію всіх слів протягом визначеного відтинку часу від тієї чи іншої дати чи епохи, причому було б зазначено не лише виникнення нових слів і нових значень, але і їхнє відмирання, а також видозміна» (Щерба, 1974, с. 303) [1]. Отже, історизм в описі мовних фактів передбачає не лише особливий об'єкт (минулий стан мови), а й власне підхід до опису об'єкта: вираження ідеї послідовної та закономірної зміни й розвитку. Ці зауваження стосуються загальномовного діахронного словника, проте вони справедливі й для вимог до історичних термінологійних словників, зокрема словників лінгвістичних термінів.

Отже, в історичному словникові потрібно фіксувати мовні явища в часових змінах, у їхньому русі; у ньому варто продемонструвати процес мовного розвитку в тому чи тому періоді. Звісно, канони цього жанру остаточно не усталені та, імовірно, їх не буде усталено, оскільки в кожного дослідника своє бачення варіантів такого лексикографійного продукту в межах одного типу словника.

Словників, у яких представлено саме еволюцію лінгвістичного терміна, у славістиці небагато. Поза всяким сумнівом, новатором у лінгвістичній термінографії на слов'янських теренах був І.І. Огієнко. Він у праці «Українська граматична термінольоґія. Історичний словник української граматич-

[1] Переклад автора статті.

ної термінольоґії з передмовою про історію розвитку її» (Огієнко, 1908) [2] подав цінні зауваження, що виформовують, зокрема, теорію історичної термінографії. Учений наголошував на важливості вивчення граматичної спадщини; запропонував періодизацію граматичної літератури і, відповідно, граматичної термінології; проаналізував витоки української граматичної термінології та з'ясував впливи слов'янської (російської, польської, німецької, чеської, сербської) термінології на українську граматичну термінологію, а також вплив на неї живої народної мови. Праця І.І. Огієнка збагатила теорію термінознавства, оскільки в ній ідеться про необхідність творення правильно орієнтованих термінів з огляду на їхню внутрішню форму; випрацьовано теоретичні засади створення українських термінів; подано докладну характеристику більшості джерел Словника і граматичної термінології, що її автор дослідив у цих джерелах; підкреслено потребу внормування української граматичної термінології, уніфікації акцентуаційних норм тощо.

Важливо, що саме в цій праці викладено основні засади створення історичного словника українських граматичних термінів. І.І. Огієнко зазначав, що словник має інвентаризаційний характер: «Випускаючи "Історичний словник української граматичної термінольоґії", ми мали на оці зібрати до купи все те по части термінольоґії, що ми знаходимо в рідній граматичній літературі, показати суспільству, на що ми багаті тепер з сього боку, на що вбогі, і тим по змозі сприяти розвиткови нашої граматичної термінольоґії» (там само, с. 39). Терміни у словнику потрібно подавати за хронологією: «В словнику ми розстановлювали вирази так, щоб кожний термін подавав з себе малюнок свого історичного життя; тому ставили їх в хронольоґічному порядкови і внесли до словника чимало термінів давнїх, з пори початку української граматичної літератури, — аби було виднійше, яким шляхом йшов розвиток термінольоґії і як споквола пробивала ся до неї народня течія» (там само). На думку І.І. Огієнка, важливо дотримуватися правописних норм того часу, яким датоване відповідне джерело: «Про історичну ж перспективу ми додержували і того правопису, що ним писано вирази по джерелах; з сього боку словник почасти дає нам історичний малюнок і розвитку нашого правопису» (там само). Об'єктивність передавання термінів, вилучених з описуваних джерел, забезпечувало фіксування тих наголосів, що були в цих джерелах: «Що до наголосу, то ми його подавали здебільшого тоді, коли знаходили його в зазначених джерелах і, звичайно, подавали так, як знаходили» (там само, с. 40). Наведемо кілька статей зі словника І.І. Огієнка.

Благозвучіе. Eufonia. Краснозвучність, *Роспр. Гол.* Благозвучіе, *Пр. гр.* Милозвучність, *П.П., Сл. Парт.* Милий звук, *Ог.* Мылогу́чнисть, згра́йнисть, *Сл. Тимч.* (там само, с. 44).

Букварь. Алфавитарь, *Смотр.* Абетка, *Ужинок р. п., Сл. Шейк., С. Парт., Сл. Піск., Єфименко.* Абэцадло, *Сл. Шейк.* Грама́тка, *Куліш, Сл. Шейк., Ященко, Левченко.* Азбуко́вець, *Сл. Шейк., Сл. Желех.* Бу́кварь, букваа́рь, буквар, *у инших* (там само, с. 44—45).

[2] Тут і далі збережено правопис оригіналу.

Вокализмъ. Vocalismus. Голосівочня, *Верхр.* (там само, с. 45).

Майже через пів століття до проблеми створення історичного словника лінгвістичних термінів звернувся Т.В. Баймут. Припускаємо, що дослідник не знав про працю І.І. Огієнка й ішов у наукових пошуках неторованим шляхом. У його науковому спадку знайдено дві лінгвотермінографійні праці: «Історичний словник української граматичної термінології (автореферат)» (Баймут, 2014а) та «Матеріали до словника граматичної термінології східно-слов'янських мов» [3] («Материалы к словарю грамматической терминологии восточно-славянских языков») (Баймут, 2014б).

Т.В. Баймут уважав укладання історичного словника українських граматичних термінів актуальним завданням мовознавчої науки та зазначав: «Перед упорядником історичного словника граматичної термінології постає низка завдань, без розв'язання яких він не може розпочинати роботи, а саме: 1. про ТИП словника щодо змісту, об'єму і призначення; 2. про ХРОНОЛОГІЧНІ межі охоплюваного словником матеріалу; 3. про ДЖЕРЕЛА; 4. про об'єм та КОМПОЗИЦІЮ кожної словникової статті» (у цитаті збережено авторське написання. — *І.К.*) (Баймут, 2014а, с. 164).

На думку Т.В. Баймута, однаково потрібні два типи словників — словник граматичної термінології східнослов'янських мов і окремо — одномовні словники (української, російської чи білоруської термінології). Такі словники можуть бути двох різновидів щодо об'єму — малі (охоплюватимуть лише елементарну термінологію) і повні; причому відмінність між малим і повним словниками лише в об'ємі реєстру, у змісті та об'ємі словникової статті відмінностей не повинно бути (там само, с. 164—165).

У «Материалах к словарю грамматической терминологии восточнославянских языков» мовознавець подав найуживаніші граматичні терміни в такій послідовності: сучасні терміни російською, українською та білоруською мовами, потім грецькою та латиною для вказівки на походження кальки, далі за хронологією розташовано давні терміни із зазначенням джерела, у якому їх уперше наведено. Українська частина терміна *неозначена форма дієслова* представлена так: НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА. Дієйменник (Тимченко 1897—1899). Інфінітив (Тимч.) (Баймут, 2014б, с. 182).

Визначальним історико-лінгвотермінографійним твором є «Покажчик давніх слов'янських філологічних термінів», уміщений в історіографічному дослідженні давнього східнослов'янського мовознавства «Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.» В.В. Німчука (Німчук, 1985). На підставі аналізу давніх джерел східнослов'янської граматичної думки дослідник виокремив 824 лінгвістичні терміни, подав їх паспортизацію та констатував, що «і в теоретичному, і в кодифікаційному аспектах староукраїнське мовознавство вийшло далеко за межі української культури. Здобутки його стали надбанням усієї слов'янської й європейської лінгвістики» (там само, с. 201).

Важливою подією для розвитку практичної лінгвотермінографії вважаємо опублікування праці «Спроба історичного словника російської лінгвіс-

[3] Збережено авторське написання назви праці. — *І.К.*

тичної термінології» («Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии») у п'ятьох томах М.Г. Булахова, що побачила світ у 2002 р. Це справа життя білоруського мовознавця, яку, на жаль, надруковано малим накладом, і тому про неї майже не знають у славістичних колах. Дослідник представив російську лінгвістичну (частково загальнофілологічну) номенклатуру за найбільш поширеними друкованими працями, які з'явилися упродовж останніх трьох сторіч. До словника також увійшли окремі терміни зі стародруків — східнослов'янських граматик і словників XVI—XVII ст. (Булахов, 2002).

З'ясовуючи історію російських лінгвістичних термінів, М.Г. Булахов часто звертається до тих самих джерел, що й І.І. Огієнко під час вивчення історії українських. Показово, що М.Г. Булахов покликався на праці українських учених XIX—XX ст. — О.О. Потебні, Л.А. Булаховського, М.Я. Брицина та ін.

Проблематика історичної лінгвотермінографії досі є актуальною в слов'янському термінознавстві. Зокрема, над створенням діахронної бази даних граматичних термінів працює мовознавець зі Словенії Мітя Трояр. У статті «Діахронна база даних словенської лінгвістичної термінології» він описав засади створення цієї бази, яка міститиме розширену інформацію про лінгвістичні терміни (унормована письмова форма, засвідчені форми, вимова, синоніми, засвідчені визначення, узагальнене визначення, докладна інформація про концепцію, відомості про граматику та автора граматики, бібліографічні дані). У статті також подано зразок запису терміна *ime* 'іменник' із граматики Валентина Водника «Писемність, чи Граматика для початкової школи (1811)» [Valentin Vodnik «Piſmenoſt ali Gramatika sa Perve Shole» (1811)] (Trojar, 2021). Діахронна база лінгвістичних термінів, на думку автора, постане вихідною точкою дослідження словенської лінгвістичної термінології. Мета її створення — представити розвиток словенської лінгвістичної термінології в діахронній ретроспективі, що дасть змогу продемонструвати недосконалість так званих традиційних, прескриптивних термінологійних словників і створити модель дескриптивного словника, що її можна було б застосувати й до інших дисциплін. Власне база ще не удоступнена. Дослідник використовує електронний ресурс, де розміщені тексти словенських граматик від 1584 р. [4].

Сказане вище можна вважати пролегоменами до укладання історичного словника лінгвістичних термінів. Як бачимо, українські дослідники є першовідкривачами в цій галузі. Незважаючи на значні напрацювання в галузі історичної лінгвотермінографії, і сьогодні актуальним завданням мовознавців постає наукове опрацювання еволюції лінгвістичного терміна, що передбачає з'ясування особливостей концептуалізації та категоризації мовознавчих понять упродовж їхнього розвитку, а також засад укладання сучасного комбінованого діахронного термінологійного словника.

Група дослідників відділу граматики і наукової термінології в межах виконання планової теми від 2021 р. укладає «Історичний словник лінгвіс-

[4] Resourses on Slovenian Grammars: https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/

тичних термінів», а паралельно з нашою групою роботу над таким словником провадять польські мовознавці, зокрема професор Ванда Децик-Жємба з Інституту славістики Варшавського університету з групою дослідників у складі 30 осіб. Така синхронізована в часі робота засвідчує її важливість для слов'янського теоретичного й прикладного термінознавства. Словник, що його укладають польські колеги [5], вирізняється фундаментальністю, об'єктивністю та науковою достовірністю.

Автори словника прагнули зібрати терміни з якомога більшої кількости джерел і створити базу даних, яка б дала змогу простежити історію польської граматичної термінології і продемонструвати контексти її формування в різні періоди. Матеріал, зібраний дослідниками, послугує основою для оцінювання внеску тих чи тих граматистів у кодифікаційну діяльність.

У статті «Історичний словник граматичних термінів онлайн як ресурс для дослідження розвитку польської граматичної термінології» (Słownik historyczny terminów gramatycznych online jako baza materiałowa do badań nad kształtowaniem się polskiej terminologii gramatycznej) (Decyk-Zięba, Stąpor, 2024) подано загальну концепцію словника, засади його створення та структуру власне словникової статті. Вибір джерельної бази визначили такі чинники, як час і місце створення граматики чи словника, автор, окреслення впливу праці, поширеність уживання польської мови в іншомовних текстах, а також пізніші оцінки творів та їхня доступність. Якщо укладання списку граматичних творів XV—XVII ст. не викликало особливих труднощів, то для XVIII і пізніших сторіч це вже було складним завданням, що пов'язано із зацікавленнями до вивчення сучасних мов від XVIII ст. і далі, а від XIX ст. — інтенсивним розвитком польської граматичної літератури. Суспільний попит на підручники польської мови був значним, і лише в XIX ст. їх видано понад 200. У другій половині XIX ст. зародилося наукове мовознавство, було застосовано нові методи дослідження, окреслено напрями досліджень. Усе це зумовлювало зміни в термінології. Станом на 10 липня 2024 р. до джерельної бази входило 122 праці, поділені за такими групами: 1) граматики і словники, написані польською мовою; 2) дво- й тримовні граматики, у яких предметом опису є одна мова з перекладом тексту польською мовою (мовами опису в таких граматиках можуть бути польська й німецька мови та латина); 3) граматики польської мови, написані іншими мовами (латинською, німецькою, французькою, російською, англійською та румунською); 4) граматики іноземних мов (італійської, латинської, російської, французької, англійської, грецької, санскриту та португальської), написані польською мовою.

Оскільки від початку словник заплановано як електронний, структура словникової статті та спосіб презентації гасел не мали тих обмежень, які властиві традиційним (паперовим) словникам.

На сторінці відповідного реєстрового слова відображено основну інформацію про термін: мова, його походження (у разі польських термінів), сучасне визначення, галузь лінгвістичної науки, до якої термін належить

[5] Słownik historyczny terminów gramatycznych online: https://shtg.uw.edu.pl/

сьогодні, та галузі лінгвістичної науки, зазначені авторами граматик (їх можна переглянути, натиснувши на кнопку «Більше»). У кожному розділі подано абревіатуру на позначення конкретної граматики, яку можна розгорнути й перевірити, перейшовши на сторінку граматики, де є список усіх термінів, що трапляються в цьому тексті. На сторінці подано рівнорядні терміни, а також гіпоніми.

У кожній словниковій статті автори зафіксували сучасне визначення (якщо таке є), а також цитати, що ілюструють використання терміна в уривках текстів. У цитатах збережено оригінальне написання. Крім того, у всіх цитатах форму ключового слова виділено зеленим кольором. Цитати розташовані хронологійно, у межах одного джерела, послідовність відображення цитат визначено номером сторінки.

Список усіх граматик, правописів і словників, із яких були вибрані граматичні терміни, можна знайти на сторінці «Джерела». Як і до самих статей записів, тут також додано можливість індексування джерел (за автором, назвою та роком створення).

Історичний словник граматичних термінів в електронному варіанті, безумовно, має іншу структуру порівняно з традиційними друкованими словниками. Деякі рішення (наприклад, немає нумерації статей до багатозначних слів та омонімів) відрізняються від загальноприйнятих у лексикографії і можуть викликати заперечення. Однак використання такої форми словника та відсутність обмежень, притаманних паперовим словникам, дали змогу авторам створити великий за обсягом і різноманітний ресурс граматичних термінів, що побутують у польській мові — колекцію, яку можна постійно поповнювати новими даними.

«Історичний словник лінгвістичних термінів», над яким працюють науковці групи наукової термінології Інституту української мови НАН України, охоплює період від XVI ст. до середини XX ст. і, як і в описаному польському проєкті, ґрунтується на значній джерельній базі — граматиках, словниках, навчальних посібниках та наукових працях цього періоду. До словникової статті входять: вокабула, або реєстрове слово, наведене за енциклопедією «Українська мова» (Українська мова, 2007); сучасна дефініція терміна за цим джерелом; етимологія терміна (за можливості) і зазначення першої фіксації сучасного терміна в нашому матеріалі; формальні варіанти терміна в хронологійній послідовності з їх паспортизацією; семантичний розвиток терміна, тобто історія концептуалізації відповідного термінопоняття; зазначення особливостей категоризації терміноконцепту (якщо матеріал надає таку можливість); розвиток терміна в сучасному мовознавстві.

Не викликає сумніву той факт, що зацікавлення славістів історією лінгвістичного терміна та спроби представити її в історичному словникові свідчать про актуальність цієї проблематики, а тому про її перспективність. Адже історію формування лінгвістичних терміносистем окремих слов'янських мов не можна досліджувати відірвано від історії таких терміносистем мов-сусідів. Лише врахування взаємовпливів цих термінологій, а також увага до культурної та етнічної взаємодії народів країн-сусідів дасть змогу представити

повну картину історичного життя лінгвістичного терміна у словнику. Виконання цієї теми вможливить залучення українського термінознавства до загальнослов'янських досліджень, і, виходячи за межі власне термінології, ставить і частково розв'язує окремі загальнотеоретичні проблеми мовознавства, насамперед пов'язані з розбудовою української національної термінології та її опису в сучасних загальномовних і термінологійних словниках.

ЛІТЕРАТУРА

Баймут Т.В. (2014а). Історичний словник української граматичної термінології (автореферат). *Вибрані наукові праці* (с. 163—172). Ніжин: Аспект-Поліграф.

Баймут Т.В. (2014б). Материалы к словарю грамматической терминологии восточнославянских языков. *Вибрані наукові праці* (с. 173—202). Ніжин: Аспект-Поліграф.

Булахов М.Г. (2002). *Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии: у 5 т.* Том 1: Аббревиатура—Йотованый. Минск: БГПУ.

Німчук В.В. (1985). Покажчик давніх слов'янських філологічних термінів. *Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.* (с. 215—222). Київ: Наукова думка.

Огієнко І. (1908). *Українська граматична термінольоґія: історичний словник української граматичної термінольоґії з передмовою про історію розвитку її.* Київ: Друкарня Першої Київської Друкарської Спілки.

Українська мова. Енциклопедія. (2007). Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.

Щерба Л.В. (1974). Опыт общей теории лексикографии. *Языковая система и речевая деятельность* (с. 265—304). Ленинград: Наука.

Decyk-Zięba W., Stąpor I. (2024). Słownik historyczny terminów gramatycznych online jako baza materiałowa do badań nad kształtowaniem się polskiej terminologii gramatycznej. *Poradnik językowy, 8*, 7—19.

Trojar M. (2021). A Diachronic Database of Slovenian Linguistic Terminology. *Philological Studies, 19* (2), 183—237.

Статтю отримано 16.01.2025

REFERENCES

Baimut, T.V. (2014a). Historical dictionary of Ukrainian grammatical terminology (author's abstract of the thesis). *Selected scientific works* (pp. 163—172). Nizhyn: Aspekt-Polihraf (in Ukrainian).

Baimut, T.V. (2014b). Data for a historical dictionary of East Slavic grammatical terminology. *Selected scientific works* (pp. 173—202). Nizhyn: Aspekt-Polihraf (in Russian).

Bulakhov, M.H. (2002). *Experience of the historical dictionary of Russian linguistic terminology*. Vol. 1: Abbreviation—Iotated. Minsk: BHPU (in Russian).

Decyk-Zięba, W., & Stąpor, I. (2024). Słownik historyczny terminów gramatycznych online jako baza materiałowa do badań nad kształtowaniem się polskiej terminologii gramatycznej. *Poradnik językowy, 8*, 7—19 (in Polish).

Nimchuk, V.V. (1985). An index of ancient Slavic philological terms. *Linguistics in Ukraine in the 14th—17th centuries* (pp. 215—222). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Ohiienko, I.I. (1908). *Historical dictionary of Ukrainian grammatical terminology with a preface about the history of it.* Kyiv: Drukarnia Pershoi Kyivskoi Drukarskoi Spilky (in Ukrainian).

Shcherba, L.V. (1974). Experience in general theory of lexicography. *Language system and speech activity* (pp. 265—304). Leningrad: Nauka (in Russian).

Trojar, M. (2021). A Diachronic Database of Slovenian Linguistic Terminology. *Philological Studies, 19* (2), 183—237.

Ukrainian language: Encyclopedia. (2007). Kyiv: Vyd-vo "Ukrainska entsyklopediia" im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).

Received 16.01.2025

Iryna Kazymyrova, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Grammar and Scientific Terminology
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: kazymyrovai@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6309-0363

EXPERIENCE AND PROSPECTS OF UKRAINIAN HISTORICAL LINGUOTERMINOGRAPHY IN THE PAN-SLAVIC CONTEXT

The article analyses scientific research in the field of Slavic linguistic terminology over the last century. It demonstrates that, despite numerous studies on the history of linguistic terms, there are few historical dictionaries of grammatical terms in Slavic studies. It emphasises that the theory of historical linguistic terminography in Ukraine was initiated by I.I. Ohiienko, and further developed by T.V. Baimut and V.V. Nimchuk.

Presently, there are three centres for such research. In Slovenia, work is underway to establish a diachronic database of linguistic terminology, which will provide a foundation for the investigation of Slovenian linguistic terminology. The objective of its creation is to present the evolution of Slovenian linguistic terminology from a diachronic perspective. This will demonstrate the limitations of traditional, prescriptive, terminological dictionaries. Additionally, it will facilitate the establishment of a model for a descriptive dictionary that can be applied across other disciplines.

Polish linguists are finalising their work on a project to create an electronic dictionary of grammatical terms. The project, entitled Słownik historyczny terminyw gramatycznych online (https://shtg.uw.edu.pl/), is based on a large number of sources and aims to create a database that would allow tracing the history of Polish grammatical terminology and showing the contexts of its formation in different periods.

The Historical Dictionary of Linguistic Terms, a project being developed by researchers of the Scientific Terminology Group of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, covers the period from the sixteenth century to the mid-twentieth century. The dictionary entry includes: a vocabulary or register word; the modern definition of the term according to this source; the etymology of the term (if possible) and the first fixation of the modern term in the material; formal variants of the term in chronological order with their certification; semantic development of the term, i.e. the history of conceptualisation of the relevant term; indication of the peculiarities of categorisation of the terminological concept (if the material provides such an opportunity); development of the term in modern linguistics.

The interest demonstrated by Slavists in the history of linguistic terminology, as evidenced by the efforts to include it in historical dictionaries, underscores the significance of this subject and its future potential. Indeed, the history of the development of linguistic termsystem in individual Slavic languages cannot be studied in isolation from the broader context of such terminology in neighbouring languages. To present a comprehensive account of the historical evolution of a linguistic term within a dictionary, it is essential to consider the reciprocal influences among these terminologies and to acknowledge the cultural and ethnic interactions among the peoples of neighbouring countries It is essential to consider the mutual influences of these terminologies, as well as the cultural and ethnic interaction of the peoples of neighbouring countries, in order to present a complete picture of the historical presence of a linguistic term in a dictionary.

Keywords: *linguistic term, historical dictionary of the linguistic terms, linguistic terminography, Slavic linguistic terminology.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.078
УДК 811.161.2:81'282.36

А.О. КОЛЕСНИКОВ, доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української мови і літератури
Ізмаїльський державний гуманітарний університет
вул. Ріпина, 12, м. Ізмаїл, 68600
E-mail: akolesnykov2015@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-8365-7598

МОРФОЛОГІЙНА ПАРАДИГМА В КОНТЕКСТІ ДІАЛЕКТНОЇ ГРАМАТИКИ

У статті обґрунтовано парадигмологію як складник діалектної граматики для опису системи частин мови, оскільки саме в парадигмі можна узагальнити спостережувані в мовленні словоформи. Запропоновано розв'язання деяких проблем парадигмології на основі діалектного матеріалу: парадигматичної будови категорій, повноти та симетричности парадигм. Парадигматичну будову граматичних категорій уґрунтовано на категорії стану української мови, аргументовано центральне протиставлення активного стану і зворотности, а не активного і пасивного стану. З'ясовано різні аспекти класифікації неповних парадигм числівників у діалектному мовленні, установлено їхню лакунарність та моделі вияву на матеріалі складених числівників.

***Ключові слова**: морфологійна парадигма, діалект, літературний стандарт, граматична категорія, диспропорція парадигм.*

Діалектологія — важлива галузь мовознавства, що вивчає живу розмовну форму загальнонародної мови, на ґрунті якої утворився літературний стандарт, залежний від неї щодо процесів її нормування та буття загалом, оскільки національна мова є живою доти, доки функціонують її діалекти. Але в процесі розвитку лінгвістики в різні періоди і різною мірою значущість діалектології недооцінювали. За радянської доби потребу дослідити діалекти в лінгводидактичній інтерпретації обмежили кількома основними пунктами. По-перше, діалекти визнавали важливим джерелом для вивчення історії мови. По-друге, знання діалектології були складником компетенції вчителя мови середньої школи, особливо під час роботи в умовах діалектного оточення, адже помилки учнів під час вивчення норм

Цитування: Колесников А.О. (2025). Морфологійна парадигма в контексті діалектної граматики. *Українська мова, 1* (93), 78—88. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.078

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

літературного стандарту зумовлені насамперед діалектною основою. Самих же вчителів закликали, використовуючи знання з діалектології, працюючи «над піднесенням культури усної і писемної мови учнів», фактично боротися з діалектами. Так у свідомості кількох поколінь учителів (та їхніх учнів) сформувалася модель сприйняття діалектів як другорядної форми мови щодо літературного стандарту, що її треба викорінювати з мовлення як ідіому просторічного, непрестижного, що обов'язково зникне і поступиться місцем грамотному літературному мовленню. Згодом розвинулося послідовне ототожнення діалектів, особливо південно-східного наріччя, а також півночі та центру України із суржиком, а діалектологія у витлумаченні багатьох філологів перетворилася на науку периферійну щодо тієї лінгвістики, яка вивчає літературний стандарт, на науку, що, окрім своєї історичної цінности, важлива хіба що потребою фіксувати й описувати мовлення людей літнього віку, із завершенням життєвого циклу яких начебто зникнуть і діалекти.

Думки щодо периферійности діалектології сформували підґрунтя для такого її сприйняття в термінології лінгвістики. Традиційними стали термінні словосполучення *літературна мова* (замість літературна форма мови, літературний стандарт) і *діалектна мова* (замість діалектна форма мови) (Матвіяс, 1990, с. 7). Економія мовленнєвих зусиль, що стала, напевно, причиною усталення саме таких термінів з еліптизованим компонентом *форма*, не компенсує їхньої неточности, створюючи умови для формування в пересічній свідомості ототожнення літературної української мови з українською мовою загалом та подальшої нівеляції цінности діалектів. Де в чому діалектологія порівняно з мовознавством, спрямованим на вивчення літературного стандарту, справді, починає відставати, що виявилося в неповному використанні нової прогресивної методології та термінології. Зокрема, у дескрипціях літературного стандарту української мови для називання розділу граматики, що вивчає та описує частини мови, наразі використовують термін *парадигмологія* (Мойсієнко, 2013; Колесников, 2020; Колесников, Делюсто, 2024), обґрунтовуючи це тим, що саме парадигма (морфологійна парадигма) є основним об'єктом цього розділу морфології. У діалектології таку концепцію ще недостатньо апробовано. Але саме в діалектології модель парадигмології спрацьовує повною мірою, адже дослідник збирає конкретні, спостережувані в мовленні словоформи в парадигми, залежно від системи форм і значень яких вибудовує і систему частин мови, а в літературній формі мови він не тільки створює дескрипцію системи, а й моделює приписи, використовуючи парадигму як більш абстрактне гіпотетичне узагальнення словоформ на підставі їхніх асоціативних відношень.

Діалектолог, маючи чіткий об'єкт вивчення, розуміє, що, досліджуючи говірку, діалект, він пізнає мову загалом, національну мову, водночас не ототожнює їх. Такий лінгвіст систематизує спостережувані елементи, моделює систему, намагаючись ухопити справжні закономірності мови, властиві саме їй, не маючи права й змоги вигадати будь-які форми та категорії або перенести модель будови певної категорії, створену для іншої мови й

органічну саме для неї, що нерідко трапляється в разі моделювання літературного стандарту.

Саме спостереження над живим народним мовленням може допомогти обрати з-поміж численних варіантів інтерпретації парадигматичної будови категорії стану в українській мові ті, які відповідають її граматичній структурі, та відкинути створені для інших мов, що не підходять для української, або створити нові моделі її будови.

Категорію стану в українській літературній мові залежно від тлумачення її змісту інтерпретують як двограмемну (актив — пасив) (Вихованець, Городенська, 2004, с. 243—244) чи триграмемну категорію (актив — пасив — зворотний стан) (Жовтобрюх, Кулик, 1972, с. 375) та по-різному кваліфікують статус форм із постфіксом *-ся*, зокрема як форм пасиву, активу та зворотного стану. Автори сучасних концепцій, беручи до уваги спостереження за живим розмовним мовленням, уже відмовилися від визнання центральности форм пасивного стану з постфіксом *-ся* (*Робітники будують дім — Дім будується робітниками; Ми будуєм тракторний завод — Тракторний завод будується нами; Шахтарі добувають вугілля — Вугілля добувається шахтарями*), тоді як конструкції з постфіксом *-ся* подавали в теоретичних курсах і підручниках з української мови (Жовтобрюх, Кулик, 1972, с. 331, 333; Білодід, 1969, с. 405). Вони були майже дослівним перекладом із підручників російської мови. У новітній концепції однією з основних морфологійних форм пасиву визнано форми аналітичних пасивних дієприкметників (Вихованець, Городенська, 2004, с. 287—288).

Категорію стану визначають як таку, що виражає відношення дії до суб'єкта та об'єкта одночасно. Причому беруть до уваги морфологійні форми (дієслів) та синтаксичні форми, що є відбиттям логічної структури «суб'єкт — предикат — об'єкт», базовим, вихідним засобом позначення якої є відповідність суб'єкта підмету, а об'єкта — додатку, предикат у позиції присудка зазнає трансформації морфологійної форми. Такий підхід передбачає інтерпретацію зворотности як, по-перше, окремої грамеми стану, по-друге, периферійного засобу творення форм пасивного стану, і потретє, засобу, що маркує форми, які перебувають поза станом. Тоді стан постає як триграмемна категорія: актив — пасив — зворотний стан.

З іншого боку, зворотні дієслова в межах підходу до стану як засобу суб'єктно-об'єктної деталізації дії можна кваліфікувати і як окремі морфологійні групи в межах лексико-граматичних розрядів неперехідних та безособових дієслів. У такому разі стан постає як двограмемна категорія (актив — пасив), у якій протиставлені лише перехідні дієслова та особові дієслова, тобто такі, що позначають процесуальні ознаки, співвідносні із суб'єктом як джерелом дії, діячем, активним носієм процесуальної ознаки. Тоді зворотність потрібно витлумачувати як формально виражену неперехідність (*одягатися, обійматися, запасатися* тощо) та як формально виражену безособовість (*хочеться, бажається, працюється*), а належність до цих розрядів зумовлює неможливість творення морфолого-синтаксичних граматичних форм пасиву, оскільки неперехідні дієслова позначають процесуальні озна-

ки, які не можуть переходити на прямий об'єкт, що блокує об'єктну деталізацію дії; безособові ж дієслова позначають процесуальні ознаки, не співвідносні із суб'єктом як джерелом дії, що блокує суб'єктну деталізацію дії.

За такого підходу потребує корекції саме визначення категорії стану, адже тоді стан — це не будь-яка суб'єктно-об'єктна деталізація дії, а лише така, яка стосується переміщення актантів (суб'єкта і об'єкта) у протилежні формально-синтаксичні позиції (підмета і прямого додатка) із можливим подальшим усуненням суб'єкта (у такому разі форми на *-но*, *-то* не є пасивним станом), або ж як лише така суб'єктно-об'єктна деталізація дії, що пов'язана з усуненням суб'єкта із синтаксичної конструкції з одночасним перемиканням уваги на об'єкт (у такому разі форми на *-но*, *-то* можна кваліфікувати як пасив), або ж як не суб'єктно-об'єктна деталізація дії, а лише суб'єктна, пов'язана із засобами зниження комунікативного рангу та усунення суб'єкта (форми на *-но*, *-то* є пасивом). В останній деталізації значущість перехідности / неперехідности дієслова як лексико-граматичних розрядів нівелюється, оскільки належність до неперехідних дієслів регулює лише частину форм парадигми — тих, які усувають суб'єкта за рахунок підвищення комунікативного рангу об'єкта, що неможливо для неперехідних дієслів, адже вони не мають об'єкта. Але в такому разі важливою є особовість / безособовість. Згідно з таким підходом до витлумачення категорії стану більшість зворотних дієслів (*зустрічатися, умиватися, кусатися, хвилюватися* тощо) належатимуть до активного стану, але до такого різновиду цієї грамеми, який не утворює корелятів пасивного стану. Лише якісно-характеризаційні зворотні дієслова, що позначають дії, які не мають суб'єкта, але називають ознаку об'єкта як його властивість (*тканина мнеться, нитки рвуться*), не можна зарахувати до активного стану.

Розв'язати цю проблему можна, якщо звернутися до діалектної форми української літературної мови. По-перше, у ній очевидна активність форм із постфіксом *-ся*, що є засобом суб'єктно-об'єктної деталізації дії, тобто реалізації значень категорії стану, але саму цю категорію в багатьох діалектологічних дескрипціях навіть не аналізують. По-друге, у діалектах збережено живий зв'язок цього афікса зі своїм генетичним попередником — зворотним займенником *ся* (сучасна форма — *себе*). Особливо це властиво говорам південно-західного наріччя (АУМ 2, к. 248 [1]; Глібчук, Костів, 2023, с. 94), зокрема буковинським: *си*ᵉ *ˈмити*ᵉ*, с'а ˈмити*ᵉ*, са ˈмити*ᵉ (АУГПБ, к. 155); *то* ***са зˈлушчувало*** *зˈвер'хі / а т'ї пˈр'аді шо* ***са лишило***; *і волоски* ***са стіˈгало***; *ˈпалци миˈні* ***са стиˈрали***, ***са ˈмучили*** *ˈдужи*; *молоˈко* ***си***

[1] Карту складено за відповідями на запитання Програми № 252: «Ми *не сподіˈвалися* чи ми *ся не сподіˈвали*? Не ˈбуду *жеˈнитися* чи не ˈбуду *ся жеˈнити*? Як йоˈму *здаˈється* чи як йоˈму *ся здаˈє*?», а також за відповідями на частини запитань № 226 (жуˈритися), № 227 (пиˈтатися), № 228 (поˈрадився), № 237 (куˈпалося), № 249 (поˈчулося), № 262 (сˈталося), № 323 (одруˈжився), № 460 (жаˈхатися). У записах є ремарки: «старше покоління» — *с'ї женити...* — 246; «старше і середнє покоління» — *с'ї здайə ...* — 259; «конструкція ***ми са (си)*** *нə сподіˈвали* вживається рідше» — 513, 548 (АУМ 2, с. 54).

згорˈтайе *коли ˈбойіт і* ***си полуˈчайе*** *ˈвурда; куˈлеш'а* ***си варила*** *с кукуˈрудзінойі муˈки; молоˈко* ***си скиˈсало*** (БГ, 2006, с. 40—41, 53, 78, 79); гуцульським: *с'і ˈужен'у, сі ўпереˈзати* (Глібчук, Костів, 2023, с. 153); *ми* ***си наˈд'ійали***; *йеˈким* ***си поˈкажеᵘ*** *новий ˈмісіц на ˈнебі; Йек* ***си поˈкажеᵘт*** *новак; І ˈв'і:ти йа* ***с'і верˈтайу***; *Ц'і ўс'і треᵘ* ***с'і ўˈчиᵉли*** *ў Йаˈремч'у ў шˈкол'і; Йа* ***с'і ˈробл'у*** *бˈлиш'ч'еᵘ* (Гуцульщина, 1991, с. 11, 278, 279); лемківським: *ˈДіўка* ***сы муˈсыла*** *выˈшыты прыˈдане; На сˈтіні ˈколо ˈпеца ˈвісіў ˈмисник, де* ***ся склаˈдало*** *ўшыткы гˈрати; Як* ***си поˈдумам****, як ми ˈдобрі ˈжили,* ***ся шануˈвали****, а ˈтепер-зме* ***ся розлеˈтіли****, як ˈтоти пташˈкове* (МСЛГ, с. 96—98); західноподільським: *де* ***с'а*** *ти* ***ˈд'іла*** (Прилипко, 2007, с. 520). У багатьох українських діалектах компонент *ся* (*с'а, с'е, с'і, си, са*) не втратив зв'язку із займенниковими формами, оскільки функціонує з-поміж інших енклітичних форм особових займенників як архаїчного [*ми, мі (мені), ти, ті (тобі), си, сі (собі), мя (мене), тя (тебе), ся (себе), йі, йу (йійі), на ню (на неї)*], так і інноваційного характеру [*го (його), му (йому)*], тому він не злився з дієсловом, не закріпився в постпозиції до нього, і його вживають і у препозиції, і в постпозиції, а також в обох позиціях дистантно від дієслова (*то му с'а не удаˈйе* — 'то йому не вдається', *поˈчуло ми с'а* — 'мені почулося', *йім с'а ˈдуже хоˈт'іло ˈпити* — 'їм дуже хотілося пити', *миˈні си так ˈхочи* — 'мені так хочеться', *суˈсіди с'і шос посваˈрили* — 'сусіди чомусь посварилися', *мойі сі так хуˈтіло верˈнути дуˈдому* — 'мій так хотів повернутися додому'). Дистантність *ся* щодо дієслова реалізована також у формах умовного способу, які більше поширені і навіть трапляються в південнобессарабських говірках буковинсько-подільського типу, пор.: *боˈйав би са* — Мл., *назиˈвав би са* — Рл.2 (Колесников, 2015, с. 411).

Зважаючи на це, зворотність в українській мові — це грамема стану. Пасивний же стан — лише одне з перетворень у межах категорії стану, що яскраво виявлено саме в літературному стандарті, орієнтованому, на відміну від діалектного мовлення, на повноту синтаксичних конструкцій із називанням у процесі пасивізації суб'єкта, яке очевидне через свою радикальність: суб'єкт і об'єкт змінюють синтаксичні позиції на протилежні. Отже, вивчення структури парадигм діалектної форми мови допомагає розв'язати питання парадигматичної будови категорій національної мови.

Однією із центральних проблем парадигмології є повнота парадигм. Парадигми яких слів, морфологійних класів слів є повними, а які — неповними? Неповнота парадигм стосується відсутности форм (чи однієї з варіантних форм), чи значень, чи і того, і того? Який характер неповноти властивий парадигмам: немає форм, неможливість уживання якихось форм чи такі форми можна змоделювати в разі потреби тощо? Від розв'язання останнього запитання залежить, наприклад, визнання чи невизнання однинних іменників як факту української граматики. Їх не визнано, зокрема, у «Граматичному словникові української мови» (ГСУЛМ). І тут, на нашу думку, допоможе звернення до діалектного матеріалу.

Вивчаючи діалекти, лінгвіст не може визнати парадигму того або того морфологійного класу чи окремого слова неповною, як це засвідчено у

прескриптивних граматиках літературного стандарту. Він може лише використати уявлення про повноту чи неповноту парадигм літературного стандарту як гіпотезу. Так, діалектологи, перевіривши гіпотезу про повноту парадигми числівників, дійшли висновку, що в діалектах української мови вона є неповною стосовно форм непрямих відмінків складних і складених, а іноді й простих числівників, але нормативної заборони на форми непрямих відмінків числівників немає. Це інший вияв неповноти, який С.П. Бевзенко сформулював так: «...числівники ... рідко коли відмінюються» (Бевзенко, 1980, с. 118). Пізніше такий вияв неповноти кваліфікували як лакунарність (Делюсто, 2010, с. 13—14).

У південобессарабських говірках, наприклад, фіксуємо як невідмінюваність числівників, реалізацію їх як «числівникових прислівників», так і їхню відмінюваність, пор.: *до|рожче |сорок пйат' руб|л'їў, |коло пйат' |тис'ач, ни|ма |ш'іс'т' штук о|вец'*; *і со|се молоч|ко дн'їў до пйат'* (Тр.); *так |год'їў до пйади|с'ат |буде* (Рл.2); *там до|йарок до т|рич'ат'* (Мн.); *|в'їдир до д|вадцат' йід|не* (Рл.1); *си|д'їў до пйат' ча|соў* (СЦ); *з д|вац'ат' пйат' у |мене з|дач'і не|ма*; *|мала до сто курка|н'їў, до пйат' к|лас'їў, во|на в'їд д|вац'ат' три |годи не йіст м|йасо, до|жили до |вос'емд'ес'ат пйат' год* — Вс. Перевіряння за питальником родового відмінка трикомпонентного складеного числівника *дев'ятсот сорок сім* засвідчило різні моделі його парадигматичної поведінки. Перша засвідчує поширеність незмінюваности всіх його компонентів, напр.: *девйат|сот |сорок с'їм ден'* — Ол.; *дев'йат|сот |сорок с'їм дн'їв* — Пб., Мк., Скр., Гн., Єл., Соф., Пк.2, Вип., Чист., Сем., Вш., Пр.Тат., СЦ, Лим., Мп., НЦ; *девйат|сот |сорок с'ем / с'ем' дн'їв* — Мар., Вол., Шр., Уд., Бл., Віл. Менш поширена друга модель, за якої змінюють один чи два останніх компоненти, пор.: *девйат|сот соро|к* ***с'ї|ми*** *дн'їв* — Вс.; *девйат|сот* ***соро|ка се|ми*** *дн'їв* — Кал., Мл.2, Ск. Найобмеженіша третя модель, згідно з якою відмінюють усі компоненти цього числівника (Пл.). Виявлено також модель відмінювання його перших двох компонентів за незмінюваности останнього (***девйати|сот соро|ка*** *с'ем / с'їм* ***дн'їв***), див. (Колесников, 2015).

Констатуючи тенденцію до незмінюваности числівників у діалектному мовленні, робимо такі висновки щодо граматичної системи української мови загалом [2]. Перший висновок: незмінюваність числівників разом із визначальним присубстантивним функціонуванням числівників в українських діалектах (Делюсто, 2010, с. 14) та літературному стандарті, окрім математичної сфери (Вихованець, Городенська, 2004, с. 182; Колесников, 2020, с. 106), свідчить про службовий статус нумератива як компонента форманта категорії числа іменника (Kuryłowicz, 1936; Вихованець, 1988; Вихованець, Городенська, 2004); другий висновок: граматичні описи потребують ширшого залучення поняття «лакунарність» і терміна *лакунарність*. Це саме той термін, якого не вистачало граматиці української літе-

[2] Щодо цього поділяємо думку І.Г. Матвіяса, що «всі сучасні морфологічні форми української літературної мови базуються на відповідних формах, що вживаються в говорах» (Матвіяс, 2006, с. 65).

ратурної мови для характеристики статусу форм кличного відмінка назв неістот, форм множини деяких власних назв та ін.

Ще одне важливе для парадигмології питання стосується пропорційности (симетричности) парадигм. Пропорційність — це властивість об'єкта мати правильне співвідношення розмірів, частин чого-небудь, а диспропорційність — це властивість об'єкта мати неправильне їх співвідношення. У математиці пропорція — це рівність двох відношень, а пропорційними називають дві взаємно залежні величини, якщо відношення їхніх значень є незмінним. Рівність / нерівність двох відношень у морфологійній парадигмі стосується насамперед відношень між системою форм і системою значень, складником чого є відношення між формами і значеннями кожної окремої грамеми.

Крім різного співвідношення варіантів форм і значень як вияву диспропорції, самостійний різновид явищ цієї категорії становить неповнота системи форм і значень парадигм. Саме відсутність форми або значення, чи і форми, і значення якоїсь однієї грамеми у складі парадигми, як і відсутність цілої часткової парадигми вже свідчить про диспропорцію мовної системної модельованої повної парадигми, але оцінка пропорційности в межах класу слів, яким властива неповнота певного структурного типу, може бути позитивною.

Відповідаючи на запитання, що є типовим у мові: пропорційність парадигм чи їх диспропорція — маємо враховувати те, що мова — це природна система, тому в ній не може бути абсолютної пропорційности. Природа взагалі не прагне пропорційности, як і досконалости в будь-чому. Створені нею матеріальні об'єкти, об'єкти живої матерії та їхні системи, а також системи, які обслуговують такі об'єкти, зокрема й мова, зберігають здатність функціонувати в наявних умовах. Види еволюціонують, змінюючи лише ті ознаки, які заважають їх виживанню, не прагнучи якоїсь досконалости, зокрема й пропорційности.

Закономірно, що й у мові як природній комунікативній системі визнавати типовість пропорційного і атиповість диспропорційного, мабуть, неправильно. Об'єкти, що їх спостерігаємо в мовній системі, як і сама ця система та її підсистеми, будуть пропорційними лише в загальних рисах, тому їхній ретельний аналіз регулярно виявлятиме часткові диспропорції. Для таких фактів типовою є диспропорція, але це лише часткова диспропорція того, що склалося на ґрунті типових і регулярних системних явищ, в основі яких лежить пропорційна модель — з правильними відношеннями взаємозалежних величин. Саме такі «правильні» відношення є системоутворювальними. У структурі морфологійних парадигм правильними відношеннями взаємозалежних величин будуть відношення рівности, відповідности між системою форм і системою значень, і саме такі відношення (як типові для системи) утворюють мовну систему, підтримують її функційність. Але це зовсім не означає, що парадигми словозміни кожного іменника або дієслова чи цілого лексико-граматичного розряду в межах зазначених частин мови, відповідатимуть типовій схемі, радше буде навпаки — і це також типово.

Хибне уявлення у граматиці про типовість пропорційних парадигм і атиповість диспропорційних, на нашу думку, склалося ще й під впливом того, що, пізнаючи граматику, учений моделює саме систему мови, де домінує пропорційне, безвідносно до системи мовлення, де домінує диспропорція. Граматист, визначаючи норми літературного стандарту, має більшу спокусу відірватися від непропорційної мовної реальности порівняно з діалектологом, який описує мовні явища лише з опорою на цю реальність.

Отже, аналіз морфологійної парадигми як окремого об'єкта діалектної граматики, дасть змогу краще описати не лише українські діалекти, а й систему національної мови загалом, адже саме парадигма (а не слово) є основним об'єктом морфології літературного стандарту та діалектної форми української мови, саме в парадигмі дослідник граматики мови узагальнює спостережувані об'єкти — словоформи. Потреба ґрунтувати дескрипції літературного стандарту на описах діалектного мовлення під час пошуку закономірностей граматичної будови української національної мови зумовлена характером взаємозв'язку цих двох її різновидів, а саме тим, що літературний стандарт побудований на діалектному ґрунті й розвивається з орієнтацією на нього. Доцільність застосування такого дослідницького принципу, як бачимо з проаналізованих у статті питань, стосується і виявлення закономірностей структурної будови окремих граматичних категорій, граматики мови загалом, удосконалення граматичної термінології, розв'язання часткових проблем парадигмології, з'ясування парадигматичної будови окремих слів та їхніх морфологійних розрядів (частин мови і лексико-граматичних розрядів як парадигматичних схем у межах частин мови).

Позначення населених пунктів

Вип. — с. Випасне Білгород-Дністровського р-ну
Бл. — с. Благодатне Болградського р-ну
Віл. — с. Вільне Білгород-Дністровського р-ну
Вол. — с. Володимирівка Білгород-Дністровського р-ну
Вс. — с. Височанське Болградського р-ну
Вш. — с. Вишняки Болградського р-ну
Гн. — с. Ганнівка (Височанський старостинський округ) Болградського р-ну
Єл. — с. Єлизаветівка (Веселодолинський старостинський округ) Болградського р-ну
Кал. — с. Каланчак Ізмаїльського р-ну
Лим. — с. Лиман Білгород-Дністровського р-ну
Мар. — с. Маразліївка Білгород-Дністровського р-ну
Мк. — с. Миколаївка Білгород-Дністровського р-ну
Мл. — с. Молдове Білгород-Дністровського р-ну
Мл.2 — с. Малоярославець Другий Болградського р-ну
Мн. — с. Монаші Білгород-Дністровського р-ну
Мп. — с. Мирнопілля Болградського р-ну
НЦ — с. Нова Царичанка Білгород-Дністровського р-ну
Ол. — с. Олександрівка Білгород-Дністровського р-ну

Пб. — с. Прямобалка Болградського р-ну
Пк.2 — с. Петрівка Білгород-Дністровського р-ну
Пл. — с. Плахтіївка Білгород-Дністровського р-ну
Пр.Тат. — с. Приморське Білгород-Дністровського р-ну
Рл.1 — с. Ройлянка (Успенівська сільська громада) Білгород-Дністровського р-ну
Рл.2 — с. Ройлянка (Дивізійська сільська громада) Білгород-Дністровського р-ну
Сем. — с. Семенівка Білгород-Дністровського р-ну
Ск. — с. Старокозаче Білгород-Дністровського р-ну
Скр. — с. Скриванівка Болградського р-ну
Соф. — с. Софіївка Білгород-Дністровського р-ну
СЦ — с. Стара Царичанка Білгород-Дністровського р-ну
Тр. — с. Трапівка Білгород-Дністровського р-ну
Уд. — с. Удобне Білгород-Дністровського р-ну
Чист. — с. Чистоводне Білгород-Дністровського р-ну
Шр. — с. Широке Білгород-Дністровського р-ну

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АУМ — *Атлас української мови*. (1984—2001). Т. 1—3. Київ: Наукова думка.

АУГПБ — Герман К.Ф. (1998). *Атлас українських говірок Північної Буковини: Словозміна, службові слова*. Т. 2. Чернівці: ПРУТ.

БГ — Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. (2006). *Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів*. Чернівці: Рута.

ГСУЛМ — Клименко Н.Ф. (ред.). (2011). *Граматичний словник української літературної мови. Словозміна*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

МСЛГ — Панцьо С. (2009). *Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика)*. Тернопіль: Джура.

ЛІТЕРАТУРА

Бевзенко С.П. (1980). *Українська діалектологія*. Київ: Вища школа.
Білодід І.К. (ред.). (1969). *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. Київ: Наукова думка.
Вихованець І.Р. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наукова думка.
Вихованець І., Городенська К. (2004). *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови*. Київ: Пульсари.
Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. (2017). *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
Глібчук Н., Костів О. (2023). *Українська діалектологія*. Львів: Піраміда.
Делюсто М.С. (2010). *Граматика говірки у світлі тексту* [автореф. дис. ... канд. філол. наук]. Київ. https://surl.li/rzestk (дата звернення: 15.12.2024).
Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. (1972). *Курс сучасної української літературної мови*. Ч. 1. Київ: Вища школа.
Закревська Я. (ред.). (1991). *Гуцульщина. Лінгвістичні етюди*. Київ: Наукова думка.
Колесников А.О. (2015). *Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка*. Ізмаїл: СМИЛ.

Колесников А. (2020). *Парадигмологія української мови: теоретичні питання: навчальний посібник*. Ізмаїл: ІРБІС.
Колесников А., Делюсто М. (2024). *Парадигмологія української мови: іменник: навчальний посібник*. Ізмаїл: ІРБІС.
Матвіяс І.Г. (1990). *Українська мова і її говори*. Київ: Наукова думка.
Матвіяс І.Г. (2006). Діалектна основа словозміни в українській мові. *Мовознавство, 5*, 52—65.
Мойсієнко А.К. (ред.). (2013). *Сучасна українська мова. Морфологія*. Київ: Знання.
Прилипко Н.П. (2007). Подільський говір. *Українська мова: Енциклопедія* (с. 519—520). Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.
Kuryłowicz J. (1936). Derivation lexicale et derivation syntaxique (Contribution à la théorie des parties de discours). *Bulletin de la Société Linguistique de Paris, XXXVII*, 79—92.

Статтю отримано 15.01.2025

REFERENCES

Bevzenko, S.P. (1980). *Ukrainian dialectology*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
Bilodid, I.K. (Ed.). (1969). *Modern Ukrainian literary language. Morphology*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
Deliusto, M.S. (2010). *Grammar of a dialect on the basis of the dialectal text* [Autoref. Dis. Cand. Philol. Science]. Kyiv. Retrieved December 15, 2024 from surl.li/rzestk (in Ukrainian).
Hlibchuk, N., & Kostiv, O. (2023). *Ukrainian dialectology*. Lviv: Piramida (in Ukrainian).
Kolesnykov, A.O. (2015). *Morphology of Ukrainian South Bessarabian dialects: genesis and dynamics*. Izmail: SMYL (in Ukrainian).
Kolesnykov, A. (2020). *Paradigmology of the Ukrainian language: theoretical issues: study guide*. Izmail: IRBIS (in Ukrainian).
Kolesnykov, A., & Deliusto, M. (2024). *Paradigmology of the Ukrainian language: noun: study guide*. Izmail: IRBIS (in Ukrainian).
Kuryłowicz, J. (1936). Derivation lexicale et derivation syntaxique (Contribution à la théorie des parties de discours). *Bulletin de la Société Linguistique de Paris, XXXVII*, 79—92 (in French).
Matviias, I.H. (1990). *The Ukrainian language and its dialects*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
Matviias, I.H. (2006). Dialectal basis of word change in the Ukrainian language. *Movoznavstvo, 5*, 52—65 (in Ukrainian).
Moisiienko, A.K. (Ed.). (2013). *Modern Ukrainian language. Morphology*. Kyiv: Znannia (in Ukrainian).
Prylypko, N.P. (2007). Podillia dialect. *Ukrainian language: Encyclopedia* (pp. 519—520). Kyiv: Vydavnytstvo "Ukrainska entsyklopediia" im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
Vykhovanets, I.R. (1988). *Parts of speech in the semantic and grammatical aspect*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
Vykhovanets, I., & Horodenska, K. (2004). *Theoretical morphology of the Ukrainian language: Academic grammar of the Ukrainian language*. Kyiv: Pulsary (in Ukrainian).
Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., & Sokolova, S.O. (2017). *Grammar of the modern Ukrainian literary language. Morphology*. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
Zakrevska, Ya. (Ed.). (1991). *The Hutsul region. Linguistic sketches*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
Zhovtobriukh, M.A., & Kulyk, B.M. (1972). *A course in the modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Received 15.01.2025

Andrii Kolesnykov, Doctor of Sciences in Philology, Associate Professor,
Head of the Department of Ukrainian Language and Literature
Izmail State University of Humanities
12 Ripyn St., Izmail 68600, Ukraine
E-mail: akolesnykov2015@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-8365-7598

MORPHOLOGICAL PARADIGM IN THE CONTEXT OF DIALECT GRAMMAR

The author argues that dialect grammar, like the grammar of the literary standard, should have a paradigmology as its component describing the system of parts of speech, since it is in the paradigm that the objects observed in speech — word forms — are generalised. Just as a lexicologist models a lexeme from these observed word forms, a grammarian generalises them in a morphological paradigm (word-changing, formative, word-forming) and then, taking into account the connection between grammar and lexicon, models the system of parts of speech. The article proposes solutions to some of the main problems of paradigmology based on dialectal material: the paradigmatic structure of categories, completeness and symmetry of paradigms. The solution to the first problem is demonstrated on the example of the grammatical category of the Ukrainian language, where, among the numerous options for interpreting its paradigmatic structure, the one that best corresponds to its grammatical structure is chosen — with the central opposition of active voice and reflexive verbs, rather than active and passive voice. It is the reflexive verbs that are morphologically marked within the category of the mood that actively function in dialectal speech, while the passive voice, in particular its full syntactic form with the permutation of actants, occurs sporadically. Some aspects of the problem of classification of incomplete paradigms are analysed on the example of the paradigmatics of numerals in dialectal speech — the fact of its lacunarity and various models of its manifestation (on the material of compound numerals) are established. Addressing the issue of proportionality (symmetry) of paradigms in the national Ukrainian language also requires a comparison of the literary standard and dialects, since its literary form appears as an ideal model with mostly complete and symmetrical paradigms in terms of systems of forms and meanings, while colloquial speech, the dialectal form of the language, appears as mostly asymmetrical.

Keywords: *morphological paradigm, dialect, literary standard, grammatical category, paradigm disproportion*.

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.089
УДК 811.161.2'282.4

О.М. БОГОМОЛЕЦЬ-БАРАШ, доктор філософії,
молодший науковий співробітник відділу діалектології
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: bohomolets.barash@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9646-2127

ПОЗАУКРАЇНСЬКИЙ СВІТ В УКРАЇНСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ ПРОСТОРІ: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРОПРІАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті досліджено пропріальну лексику іншомовного походження в діалектній картині світу українців. З'ясовано, що відповідні номінації, часто у складі фразеологізмів, побутують у мовленні носіїв говірок усіх наріч української мови і є вербальними свідченнями контактів українців з іншими народами в різні історичні періоди. Констатовано варіативність, конотованість і дериваційний потенціал екзотопонімів та екзоетнонімів, що продовжує староукраїнську мовну традицію.

***Ключові слова**: концепт, Європа, вербалізація, діалектна картина світу, українські діалекти, пропріальна лексика іншомовного походження.*

Відомо, що діалектне мовлення містить важливу інформацію про ментальність, систему цінностей народу, його історичний досвід та картину світу, вербалізовану в говірках. Діалектну картину світу визначають як різновид «вербальної картини світу, який, відображаючи особливості локального світобачення, репрезентує закарбовані в мові особливості сприйняття духовного та матеріального світів говірконосіями» (Дячук, 2023, с. 2).

В українській діалектній картині світу вже досліджено концепти ВЕРХ / НИЗ (Ястремська, 2021); МАТИ, БАТЬКО, БАТЬКИ, МАТИ БОЖА (Дячук, 2023); регіональну мовну картину світу репрезентовано також у лексикографійному форматі (Голянич, 2018—2022; Дидик-Меуш, 2021 та ін.),

Цитування: Богомолець-Бараш О.М. (2025). Позаукраїнський світ в українському діалектному просторі: погляд крізь призму пропріальної лексики. *Українська мова, 1* (93), 89—106. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.089

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

зокрема крізь призму художньої мови (Ґрещук, 2017—2023); висвітлено лексико-семантичний простір певних діалектних ареалів (Романина, 2018).

Мета дослідження — виявити особливості сприйняття і вербалізації українськими діалектоносіями явищ позаукраїнського світу, що постає в межах концептуальної опозиції СВІЙ — ЧУЖИЙ, яка функціює в культурній категоризації світу та має як психічний, так і соціальний вияви (Bartmiński, 2008, s. 62—64). Інтерпретація «свого» і «чужого», на думку Т.Ф. Семашко, завжди має аксіологічне спрямування, де все «своє» сприймають зазвичай позитивно, а «чуже» — негативно; однак аксіологічність цієї опозиції є відносною і залежить від етичних настанов етносу (Семашко, 2014).

До мовних експлікаторів концептів СВІЙ / ЧУЖИЙ належать назви європейських країн, міст, історичних регіонів (екзотопоніми / екзоойконіми / екзохороніми), народів (екзоетноніми) [1], а також реалій духовної і матеріальної культури Європи, що є вербалізаторами концепту ЄВРОПА — суспільно значущого для українців концепту, який формувався впродовж століть у національній мовній картині світу (Богомолець-Бараш, 2024).

Екзоніми та їхні деривати інтерпретуємо як «експлікатори лінгвокультурного коду», які містять як власне лінгвальну, так і екстралінгвальну інформацію, що дає змогу проаналізувати «когнітивний рівень із проєкцією на імпліцитні та експліцитні підходи до вивчення мовнокультурних явищ» (Котович, 2019). На думку П.Ю. Гриценка, «у “просторі” власної назви (хороніма, ойконіма чи гідроніма) консервуються фонетичні, деякі граматичні особливості, корені й твірні основи, що зумовлює евристичну цінність таких теренових назв» [2]. Як зазначала Л.В. Мовчун, «у процесі концептуального освоєння географічного простору хоронім стає осередком національно маркованих знань про позначуваний об’єкт <...>. Ключове значення при цьому має підпорядкування хороніма макроконцепту “своє” або “чуже”» (Мовчун, 2020, с. 226). Українські власні назви вже мають лексикографійну репрезентацію, про що свідчать словники власних назв, передусім етимологійні, серед яких переважають ті, де зафіксовано ойконіми і гідроніми України [3]; проте, на думку С.О. Вербича, стосовно іншомовних топонімів у сучасній мовленнєвій практиці виникають труднощі, зумовлені браком чітких фонетико-графічних правил їх передавання в українській мові (Вербич, 2024, с. 56). Хоч у діалектних словниках, з огляду на загальні засади їх укла-

---

[1] Іншомовні топоніми чи етноніми в дослідженнях останніх років (Данильчук, 2023; Ващенко, 2023, с. 46—48) називають екзонімами (відповідно, екзотопоніми — іншомовні назви топонімів, а екзоетноніми — іншомовні назви етнонімів), антонімом до яких є ендоніми — від грецьк. enthos — ‘усередині, вдома’ та nomos — ‘ім’я’) — «місцеві назви», назви географічного об’єкта мовою населення, яке проживає в межах цього об’єкта, й відтворені його мовою’ (ЕЕД, с. 96, 99).

[2] Доповідь П.Ю. Гриценка «Простір української мови в минулому і сьогоденні: евристичний і політичний виміри» (05.11.2024): https://surl.li/ukfzbm (дата звернення: 10.11.2024).

[3] Лекція С.О. Вербича «Власні назви в сучасному україномовному просторі: функціонування, дослідження, кодифікація» (28.10.2024): https://surl.li/rlgpfm (дата звернення: 01.11.2024).

дання, пропріальна лексика, а надто іншомовного походження, представлена спорадично, спробуємо встановити якомога ширше коло засобів мовної об'єктивації позаукраїнського світу в різних діалектах української мови.

Контекст уживання власних назв нерідко свідчить про специфіку семантики цілісного виразу, словосполуки, до яких уходить онім. Так, в іронійному фразеологізмі *йак ˈв˙іник над Йеуˈропойу* (зі словами *літати, бігати* тощо 'бути заклопотаним, не мати вільного часу') екзохоронім *Йеуˈропа* позначає глобальний обшир, а у фразеологізмі *йак ў ˈлучших доˈмах Йеуˈропи* (Вікторіна, 2015, с. 538) — слугує взірцем для порівняння. З одного боку, у цьому фразеологізмі вербалізовано традиційне уявлення про Європу як еталон (у сфері матеріальних цінностей), а з іншого, — засвідчено, що Україна не протиставляється Європі, а радше зіставляється як рівна за ознакою матеріального добробуту. Цікаво, що компонент-хоронім тут є варіативним і його можна замінити на європейські та/або українські ойконіми, що зумовлено світобаченням діалектоносіїв, які взорували на інші регіони / міста України / Європи: ◊ *йак у ˈлучших ˈдомах Донˈбаса; йак ў ˈлучших доˈмах Паˈрижа / ˈЛондона і Шепеˈтоўки* (там само, с. 542). Продуктивність цієї фразеологічної моделі підтверджує розширена її «географія», що охоплює також Америку: ◊ *йак ў ˈлучших доˈмах (ресторанах) Паˈрижа (ˈЛондона і Шеˈпˈіˈтоўки / Монˈхетона/ Н'йу-ˈЙорка)* (там само, с. 544).

Оцінне значення екзотопоніма *Гаме́рика* виявляється в народному вислові *так до́бре жию́т, шо і Гаме́рики їм не тре*, зафіксованому в с. Мокрянах (МГ, с. 62) [пор. відтопонімний ад'єктив *гамери́цький* 'американський' (там само)].

Америка в лемківських говірках є маркером далеких чужих країв (відомо, що наприкінці XIX ст. — поч. XX ст. дехто з лемків емігрував до Америки). Екзотопонім *Гамерика* зафіксовано у складі народних висловів: *Йаґ йем ішоў з* ***Гамерикы*** *додому, Стр'їтиў с"а йем з аўстр'їйаком на кон'у* (ССТ, с. 58); *зберати ся як до* ***Гамерикы*** *'дуже довго'* (ФСЛГ, с. 98). Протетичний [г] спостерігаємо і в екзотопонімах *Гита́лія, Гита́лійа* 'Італія' [*Йа буў* ***на Гиталійі*** (СБГ 1, с. 170)] та *Гішпанія* 'Іспанія' (ССТ, с. 63). Останній приклад є ілюстрацією того, що характерне для названого діалектного ареалу явище протези підтримується традицією вживання екзохороніма в українській мові: із середини XVII ст. (збірник «Небо новоє» Й. Ґалятовського) й до початку XX ст. переважав варіант *Гишпанія*, зокрема, зафіксований у «Словарі української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка (Грін. I, с. 284).

Семантика деяких екзотопонімів у діалектному мовленні є розширеною, порівняно з літературною мовою. Так, *Чехія* в бойківських говірках позначає не лише європейську країну, яку населяють чехи, а й село, у якому мешкають чехи-переселенці: *В'їн пошо́в* ***на Че́х'їйу****, і там че́шка одроби́ла...* [хворобу] (СЗГ, с. 606), а *Нимещина* в західнополіських говірках позначає землі, повернуті від Німеччини (після Другої світової війни): *І, зна́чит', ба́т'ка вчепи́лис'а во́їс'ко, бо то по́л'с'ке во́їс'ко ни́би засили́ти* ***Нiméшчину*** (СПГ, с. 102).

Загалом у діалектній картині світу через назви Німеччини в різних лексичних і фонетичних варіантах вербалізовано спогади про німецьку окупа-

цію, про яку пам'ятають і її свідки, і наступні покоління українців. Хоронім *Германія* побутує в середньонаддніпрянських та підляських говірках, пор.: *забрал'и* ***в Ге*рман'ійу****, бе*рут'* ***у Гирман'ійу*** (Мартинова, Щербина, 2022); *Шче йа два́цит' с'о́миї* [рік народження], *то* ***до Ґерма́нійі*** *шче ме́не не забра́л'і, бо два́цит' шо́стиї то вже, зна́чит, бра́л'і* (СПГ, с. 40).

У степових говірках Кіровоградщини про худу людину говорять ◊ *йак з Бухе*н|вал'да* (Вікторіна, 2015, с. 538); іншим прецедентним висловом є |*через* |*Кийіў* ***на Бе*р|лін*** (зі словами *пішов, потеліпався* тощо) (там само, с. 537); схожу структуру має фразеологізм з ойконімом *Рим*: *ў Крим* |***чере*з Рим*** (зі словами *пішов, потеліпався* тощо) — *і ў Крим /* ***і ў Рим*** 'скрізь' (там само, с. 541), хоч у такому разі ойконіми втрачають референтну співвіднесеність, слугуючи засобом для утворення онімної рими.

Привертає увагу ілюстрація вживання лексеми *А́нґлія* (зі значенням топоніма) у «Матеріалах до Словника українських говірок Закарпатської області»: *Ни хот'їў би м жи́ти* ***уў А́нґл'ійі****, ка́жут, шо там йакі́ ў Бо́га дни мра́чно* (СУГЗ, с. 60). Через характерні кліматичні умови (морський туман, який часто вкриває низинні частини островів Великої Британії) Туманний Альбіон видається мешканцям Закарпаття небажаним місцем для проживання.

На прикладі записаного в діалектному мовленні мешканців с. Мокряни екзохороніма *Басара́бія* можна простежити, як зі зміною сигніфікату змінювалися уявлення діалектоносіїв про денотат — позначуваний фрагмент дійсности: *Все повіда́ли наш ді́до Мико́ла про* ***Басара́бію*** *і як там лю́ди жию́т, то представлы́ си діти́ска ду́же до́бре той край. А в шко́лі сьи ви́явило, шо ді́дової* ***Басара́бії*** *давно́-пре́давно нема́, а тре вчи́ти тепе́рка про* ***Молда́вію****. Нам сьи здава́ло, шо їй до* ***Басара́бії*** *— як ві́тийка до не́ба* (МГ, с. 18).

Значущим елементом діалектної картини світу українців є згадки про панівні держави на теренах України, оформлені за моделлю «за + назва держави (ім'я монарха)», у яких просторова (особова) референтність змінюється на часову — епоху панування відповідної держави / монарха.

Як окрему незмінну словосполуку (у функції прислівника) у «Словнику західнополіських говірок» Г.Л. Аркушина подано *за Польши*: 1. За часів, коли територія Західної України входила до складу Польщі (1920—1939), напр.: *Вона́ за́муш ви́шла за По́л'ши, а дру́г'і вже за сав'е́ту.* **2. Давно.** *То* ***за По́л'ши*** *було́, да загуло́.* **3. перен. Добре, гарно.** *Пого́да пошихува́ла на с'іно — йак* ***за По́л'ши*** (СЗГ, с. 173). Наведені приклади засвідчують розширення референції цього топоніма. Як зазначала Н.Д. Коваленко, описуючи вербалізацію понять «давно», «дуже давно» в народній фразеології, «колишнє», «минуле» мислиться як щось краще, порівняно із сучасним, але незворотне, назавжди втрачене. Це демонструють численні приклади лексичної синонімії та полісемії в семантичних групах «колись» і «тепер, зараз» в адвербіальній системі українських говірок (Коваленко, 2021, с. 204—205).

Значущість Польщі в діалектній картині світу українців засвідчує і те, що таку ідентичну мовну одиницю подано у «Словнику говірок центральної Бойківщини», тобто вона відома носіям південно-західного наріччя, для яких *за По́льщі* це: а) час, коли Західна Україна входила до складу Польщі

(1920—1939): *То вам ни* ***за Пóльщі****, що мня ту в шкóлі б'єтé*; б) у далекому минулому, багато років тому, пор.: *Ни памнятáю, бо то бóло* ***за Пóльщі*** (СГЦБ, с. 369).

Оприявненою в діалектах південно-західного наріччя є доба панування Австро-Угорської імперії, яка підпорядковувала терени Галичини, Буковини й Закарпаття. Так, у діалектному мовленні гуцулів згадано часи панування Австро-Угорської імперії: *ˈхочу роᵛскаˈзати маˈлен'ку іcˈтор'йу за сеᵘˈло Поᵛˈповиᵉчі // вуˈно ˈбуло ˈдуже маˈле тоᵛˈто сеᵘˈло // куˈлис" даўˈно йше йак пануˈвала ў нас* ***ˈАўстр'йа / за Аўстˈрʼйскоᵛйі імˈпер'йі*** */ ˈбыли паˈни тут // ˈмали ф'йлˈвароᵛк* (Глібчук, 2005, с. 28). Жителі с. Ковалівки Коломийського району Івано-Франківської области також пам'ятають часи панування Австро-Угорської імперії та Польщі, які позначилися, зокрема, й на матеріальній культурі тогочасного українського села: *Колис ше* ***за Австрії, за Польщі*** *можна було собі купити кілко хочеш файфуро́вих* [‘фарфорових / керамічних’] *тарелів, розмальованих різними квітами. Шкода, шо тепер керамічні фабрики не віпускают таку продукцію* <...> (МСК, с. 558—559).

У «Лексиконі львівському...» подано колоритний фразеологізм *за небіжки Австрії* — 1. ‘за часів Австро-Угорської імперії’; **2. ‘дуже давно’** (ЛЛ, с. 500), де хоронім *Австрія* частково втрачає референтну (локальну) належність до відповідної країни, натомість набуваючи темпорального значення.

Зі значенням ‘давно’, ‘дуже давно’ у лемківських говірках уживають фразеологізм *за Франц Йозефа* (ФСЛГ, с. 240) / *за цисаря Франца Йозефа* (там само, с. 249) / *за Ференц Йожка* (там само, с. 239), тобто референція до певної особи (Франца Йосифа I — імператора Австрійської імперії) символізує час його правління (1848—1916) і є синонімом до моделі «за + назва держави».

Явище народної етимології — «ситуації, коли формально похідна лексема, зберігаючи з іншими гомогенними лексемами зв'язки, одночасно вступає з гетерогенними елементами в нові зв'язки, насамперед мотиваційні; останні можуть виникати на ґрунті звукової подібності / спільності фрагментів структур слів, особливо їх кореневих частин» (Гриценко, 1990, с. 121) — спостерігаємо в назвах відомих європейських столиць. Зокрема, ойконім *Рига* через звукову подібність до дієслова *ригати* вживають із переносним значенням як кінцевий маршрут уявної «мандрівки» (з різними його варіаціями): *ўз'ати білет* ***на Ригу*** */ ˈўстрет'йл ˈВатсона і поˈйіхали* ***ў ˈРигу*** (те саме, що *експˈрес-б'йˈл'ет ў Приˈбалтику*) */ ў* ***ˈРигу*** *ˈчерез ˈХарк'йўс'ку гуˈберн'йу* (Вікторіна 2015, с. 545); також у зіставленні з ойконімом *Прага: поˈйіхати ў ˈРигу / а веᵘрˈнутис'а з* ***ˈПраги*** (там само). Див. фразеологізм у польській мові: *ktoś pojechał do Rygi ‘pot. ktoś zwymiotował; skojarzenie przez podobieństwo fonetyczne do wyrazu* ***rzygać****’* (WSPJ). Із заміною ойконіма ідентичний за структурою фразеологізм набуває нового значення: ◊ *поˈйіхати* ***ў ˈПрагу*** *по халˈву* ‘нічого не робити, байдикувати’ (Вікторіна, 2015, с. 545).

Іншу мотиваційну ознаку — ‘колір (волосся)’ — також актуалізовано через фонетичну подібність (для утворення рими) і співвіднесено з національністю: ◊ *ˈморда ˈрижа* ***із ПаˈрижаˈПарижа*** ‘глузування з людини, яка має рудий колір волосся’ — відповіддю на це є жартівлива фраза *ˈриж'і дороˈгі* ***ў***

Па|риж˙і (там само, с. 544) [4]. На думку дослідників, «стилістична вагомість топоніма» посилюється саме в римовій позиції (Карпенко, 1963, с. 19), а онім у цій позиції здатен виконувати смислотворчі, естетичні чи підтекстові функції (Крупа, 2005, с. 362). Як зазначала Л.В. Мовчун, «за римокомпонентом-онімом стоїть певна інформаційна структура — комплекс знань про позначуваний об'єкт, які можуть бути експліковані через риму» (Мовчун, 2020, с. 226).

У народному мовленні зафіксовані й відомі в Європі гідроніми. Назва однієї з найбільших річок Європи є римокомпонентом фразеологізму *за Дунай* (зі словами *піти*) 'піти назавжди, зникнути без сліду': *Пішол милий* ***за Дунай*** *та о нім не думай. Пошукай сой другого* (ФСЛГ, с. 82) [5]. Вторинною номінацією протоки Ла-Манш можемо вважати відповідний гідронім у жартівливому фразеологізмі (варіацією відомого вислову *пролетіти, як фанера над Парижем*): *проле*^{и}*|т'їти йак на|п˙іл'ник над* ***Ла-|Маншем*** 'зазнати невдачі' (Вікторіна, 2015, с. 541). З назвою великої річки в Західній Європі (Рейн) пов'язана народно-побутова й частково офіційна назва австрійського (австро-угорського) гульдена (флорина), що її вживали на галицьких землях у період їх уходження до складу Австрії (із 1867 — Австро-Угорщини [6]): *ри́нський* [пор. ◊ *пи́ти за ри́нського* 'гучно гуляти, витрачаючи значні кошти' (ЛЛ, с. 660)].

Як свідчить матеріал, серед європейських етнонімів (назв народів) та катойконімів (назв мешканців певної місцевости, співвіднесених із відповідним топонімом/ойконімом/хоронімом) найчастотнішими є назви німців, що зумовлено давніми українсько-німецькими контактами. Закономірно, що найменування німців зафіксовані в різних говорах, особливо часто — у спогадах про німецьку окупацію в часи Другої світової війни.

Найбільше варіантів (фонетичних, словотвірних і лексико-семантичних) цього катойконіма зафіксовано у «Словнику західнополіських говірок» Г.Л. Аркушина: *німец, німка, німота, німчик, німега. Німец* у відповідному діалектному ареалі позначає не лише людину німецької національности, а й метонімійно — Німеччину. Негативної конотації назвам німців надають пейоративні суфікси, за допомогою яких утворено збірний іменник *німота* та *німега* 'людина німецької національності' (СЗГ, с. 348). Навпаки, демінутивний суфікс **-чик** утворює лексему *німчик* 'молодий німець': *Приішло́ два*

---

[4] Прикметно, що й у збірнику М. Номиса засвідчено дві одиниці з ойконімом *Париж*, який у родовому відмінку має варіативне закінчення й римується з іменником *риж* ('рис'): *З рижу не зробиш* ***Парижу****; Вези овес й до* ***Парижа****, а не буде з вівса рижа* (Номис, 1993, с. 118).

[5] Пор. із приказкою, засвідченою у збірнику «Приповістей посполитих» К. Зіновієва: *Za(u)шε(д)ши* ***за Дуна(и)*** *да і додо́му нε дума(и)* (Зиновіїв, 1971, с. 266).

[6] Шуст Р.М. РИНСЬКИЙ, золотий ринський: https://surl.li/qfvnmk (дата звернення: 19.01.2025). Згідно з ЕСУМ VII, *ри́нський* — запозичення з польської мови; п. *reński złoty* «рейнський злотий», *ryński* (власне «монета, чеканена над Рейном») пов'язане з назвою річки Ren (Ryn) «Рейн», що зводиться до двн. Rhīn (ЕСУМ VII). Див. *złoty reński* 'w dawnej Europie: jednostka monetarna w krajach niemieckich i w monarchii austriackiej' (WSPJ).

н'імчики**... Ну **н'імчики**, знайете йак? — молодийі...* (там само). У цих говірках зафіксовано і фемінітив *німка*, що переважно позначає німкеню, а також неговірку скромну дівчину: *Д'ївка повин:а бути **н'імка (там само).

У підляських говірках збережено архаїчну форму етноніма *ніемєц* із дифтонгом [н'i̯єм'ец]. Окрім основного значення 'представник німецького народу', цей етнонім у метонімічному значенні 'німецька армія, німецька влада' у наведених контекстах вербалізує відповідний фрагмент історії України та Польщі: *Потóм **н'i̯єм'ец** одишóв — пришóв сов'ет; Тут, за Бýгом, бил'і **н'ім'ец**, і там Пóл'ича*; зафіксовано й фонетичний варіант [ни́мец]: *...Йак **за ни́мца** же ґазу тóго де купи́ти* [не було] (СПГ, с. 102).

Назви німців трапляються і в бойківсько-наддністрянських говорах південно-західного наріччя, зокрема у спогадах мешканців с. Болехова Івано-Франківської области: *Колонія сі починала там, де ви жили. Перед вами ше Пайч мешкав, **німец*** <...> (СБ, с. 360). Прикметно, що суфікс допомагає розрізняти значення цього катойконіма: якщо *ні́мец* означає буквально 'німець' (ще: *німáк, німóта*), то *німáк* — це 'гітлерівець, фашист' (СБГ I, с. 492), що також свідчить про збереження історичної пам'яті.

У повоєнному часі з'явився популярний вислів *кі́но і ні́мці* 'про щось незвичайне чи несподіване (переважно комічне)' (МГ, с. 123), мотивований кінематографічною репрезентацією німців у Радянському Союзі. На наголошуванні лексеми *кі́но* позначився вплив польської чи німецької мов.

Гіпонімічним лексичним варіантом етноніма *німець* є також *шваб* (від історичної области Німеччини — Швабії) 'німець': *Стара Галійка служила у **швабів**, у жидів* <...>; *Ой піду я тай на **шваби**, як сі **шваби** мают, а **шваби** — лиш по вечери — тай спати лєгают* (Коломийка) (СБ, с. 607). У покутсько-буковинських говірках досі побутують зневажливі назви німців *фр'іц, фашист* (Колєснік, 2018, с. 105).

Назви німців (та похідний прикметник *німецький*) у різних фонетичних варіантах зафіксовано в матеріалах *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу* (далі — ЗЛА) у реакціях на запитання 2764, 2765. Відповідно до кількости обстежених українських населених пунктів записано 132 відповіді на ці запитання. У ЗЛА зафіксовано і найменування болгар, чехів, поляків, сербів та волохів, а також номінації Польщі (запитання 2760—2772).

У спогадах діалектоносіїв із німцями разом фігурують французи: у середньонаддніпрянському говорі — *хранцуз* 'француз': *а в ˈйого ж майсˈтерн'а / виˈл˙ика / магаˈз'ін виˈл˙икий / хаˈз'айка торˈгуйе / сˈк˙іл'ки? / **ч˙оˈтир'і хранˈцузи** буˈл˙о / і три ˈн'імц'і роˈбил˙о* <...> (ССГ, с. 438—439); у східнослобожанському — у тому ж фонетичному варіанті: *п˙іш˙ли до т'ˈйейі ˈт'отки / воˈна розˈказуйе / шо ў нас не" буˈло ні ˈн'імціў / н'ˈікого // а ў Раїгоˈродс'кому там ˈпоўно / і руˈмини ˈкажут' / і **хранˈцузи** / там йе*** (СУСГ, с. 380).

Як зауважувала Л.Я. Колєснік, конотативний відтінок у назвах осіб за етнічними та територіальними ознаками відбиває сталу традицію оцінювати представників інших етносів (Колєснік, 2018, с. 102); спостереження за їхнім життям і побутом зумовлює також і багатозначність етнонімів, використання їх у переносному значенні (там само, с. 107).

Найменування австрійців у різних фонетико-графічних і словотвірних варіантах трапляються в діалектах, зокрема в західнополіських говірках [*австрияка* ‘зневажливо про жителя Австрії’ (СЗГ, с. 1)] і в лемківській говірці с. Тилича. Однак в останній цей екзоетнонім не має відтінку зневажливости: *аўстрийак (аўстрийачка)* ‘австрійці’: *З* ***аўстрийаками*** *зме не могли с"а порозум'іти* (ССТ, с. 17). У покутсько-буковинських говірках *аўстр'ˈйак* означає ‘німець’ (Колєснік, 2018, с. 105).

Часто вживаними на західних теренах України є назви поляків. У покутсько-буковинських говірках зі значенням ‘поляки’ поширені номінації інших етнографійних груп: *ˈбоїки, ˈмазур (ˈмазур).* Негативно конотованими є зневажливі застарілі назви *ˈл'аґур, л'ах* (там само). Етнонім *ляхи* зі значенням ‘прізвисько, яким православні прозивають католиків Підляшшя’ побутує в західнополіських говірках, зокрема підляських: *Вони́ на нас ка́жут кацапи, а ми на на йіх л'а́хи* (СЗГ, с. 296; СПГ, с. 88). Водночас *лях* (також *ляхота*) у бойківських говірках має значення ‘міщанин’ (СБГ I, с. 424).

У покутсько-буковинських говірках, крім прямих найменувань європейців — етнонімів (*молдаˈванин/молдоˈван/молдоˈванка, руˈмун, ˈн'імец, поˈл'ак/ˈпол'ка; аўстˈрійц'ї, латˈв'їка, чех (чах), маˈд'ар* ‘угорець’, *маˈд'арка* ‘угорка’), зафіксовано вторинні (переважно конотовані) номінації, наприклад на позначення румунів уживають також *жанˈдар, посˈтолик* (на думку Л.Я. Колєснік, ця номінація постала внаслідок метафоричного переосмислення лексеми *постоли́*), *циˈгани, ґарґаˈуни* (фонетична модифікація етноніма *ґаґаˈузи*); на позначення молдаван — *мамаˈлижник* (Колєснік, 2018, с. 104) [пор. *басара́б* ‘молдаванин’ (МГ, с. 18)]. Деякі ж назви перейшли до ксеноетнонімів, наприклад *молдаˈван* зі значенням ‘дурень’, *молдаˈванка* — ‘без смаку одягнена жінка’. Крім того, у покутсько-буковинських говірках етноніми функціюють як прізвиська (*Іван Молдаˈван, Таˈмара Молдаˈванка*) (Колєснік, 2018, с. 107).

На позначення англійців у «Матеріалах до Словника українських говірок Закарпатської області» зафіксовано декілька словотвірних варіантів: 1) *а́нґлик* ‘англієць’: *У Н'іме́ч:ин'ї бы́ли й* ***а́нґликы*** *й францу́гы*; 2) *анґлі́єць*; 3) *анґлича́н* ‘англієць’ (жін. *анґлича́нка* ‘англійка’): *Диві́тс'а, л'у́де дôбрі, кум Миха́йло и його́ жона́ Насту́н'а побы́ли два дны ў А́нґл'ійі, уже́ й йакі́ из них* ***анґлича́не***. *На́віт' и свôйу ла́йку забы́ли* (СУГЗ, с. 60).

У закарпатській говірці с. Сокирниця зафіксовано екзоетноніми *анґлича́нин* і *анґлича́нка* (СЗГС, с. 21), а також найменування сусідніх з Україною народів — румунів: ***Руˈмыны*** *уд нас неˈдалеко жиˈвут* (там само, с. 454); ромів із Румунії: ***Воˈлохы*** — *ˈдоста ˈмирні ˈл'уде* (там само, с. 51).

Назви інших народів є частиною діалектної фразеології. Давню історію вживання має зафіксований у «Лексиконі львівському...» фразеологізм *анґлік з Коломиї* з іронійним значенням ‘селюк з амбіціями, який вдає пана’ (ЛЛ, с. 59). Цей фразеологізм має відповідник у польській мові, походження якого докладно проаналізувала А. Пеля в контексті дослідження мовних свідчень багатовікових історико-культурних зв’язків між Польщею та Україною (Пеля, 2024). Зокрема, дослідниця виокремила дві фразеосполуки з

назвами українських міст, друга з яких — застаріла — є висловом *Anglik z Kołomyi* ‘особа, яку безпідставно вважають шляхетною, належною до світського товариства’ (там само, с. 74). З іншого боку, етнонім у цій словосполуці (у польській мові) історично був варіантним, як і компонент-ойконім[7]. Як зазначала Н.Д. Коваленко, компоненти фразеологізмів набувають нових відтінків, особливо, коли йдеться про їхнє функціювання у стійких виразах сучасного територіального мовлення, адже мовна семантика безпосередньо пов’язана з картиною світу інформанта (Коваленко, 2021, с. 204).

Т.О. Морозова зауважувала, що в опозиції «свій / чужий», яка досить яскраво представлена у складі польських прислів’їв та приказок, відбито етнічні стереотипи, що здебільшого виражені протиставленням етноніма *поляк* із представниками інших, переважно сусідніх, національностей (німці, італійці, французи, чехи) як позитивно, так і негативно. З одного боку, паремійні одиниці вказують на вищість і мужність поляків порівняно з іншими національностями (*Co **Polak**, to nie **Niemiec**; **Francuz** skacze, **Niemiec** płacze, **Polak** stoi, wąsy stroi, żadnego kpa się nie boi; Co **Włoch**, to doktor, co **Niemiec**, to kupiec, co **Polak**, to hetman*[8]), а з іншого, — на краще матеріальне становище німецького народу, на відміну від польського (***Niemiec** jest bogaty, a **Polak** biedny*) (Мороз, 2022, с. 10).

У мовній картині світу носіїв говірки с. Мокряни поляки — дуже вперті й непоступливі, що репрезентує компаративний народний вислів *затыи́тий, як по́ляк* (МГ, с. 195).

Пам’ять про ще один значущий фрагмент історії України — події сумнозвісної Полтавської битви — вербалізовано у фразеологізмі *йак швед н˙ід Пол\тавойу* (Вікторіна, 2015, с. 537), який корелює з іронічною приказкою, зафіксованою в XIX ст. у збірнику М. Номиса: *добувся, як Швед під Полтавою* (примітка М. Номиса: програвши справу 1709 р.) (Номис, 1993, № 1796).

Ще один, сучасніший, фразеологізм з іронічним значенням, до складу якого входить етнонім, також уживають у говірках Кіровоградщини: ◊ *молдован і в Африц’ї молдован* ‘якщо людині притаманні якісь риси, то вони проявляються за будь-яких умов’ (Вікторіна, 2015, с. 537).

Найменування угорців в українських говірках є варіативними. У західнополіських говірках зафіксовано етнонім *маджари* ‘угорці, мадяри’: *Кон´а́ то забра́ли ге́ти **маǯа́ри**, н´імци забра́ли* (СЗГ, с. 297), — а в лемківській говірці с. Тилич — *мадяре* ‘угорці’[9] (ССТ, с. 169). Прикметно, що на позначення мадярів, які воювали в роки Другої світової війни на боці фашистів, у говірці с. Залужжя зафіксовано лексему *хортісти*: <...> *н˙ім’ец*

[7] Вислів мотивований побудовою нафтопереробного заводу в Коломиї, що привабило до міста британських фабрикантів. Утім, стверджує А. Пеля, у цій фразеосполуці змінним є як перший компонент-етнонім (у минулому вживали варіант *Francuz* або *Niemec z Kołomyi*), так і другий — оскільки назва міста метафорично позначає будь-яку місцевість у провінції. Інакше кажучи, важливим тут є не конкретний онім, а загалом — оцінна конотація (Пеля, 2024, с. 74).

[8] *Поляк — не німець; Француз скаче, німець плаче, поляк вуса крутить і страху не знає; Італієць — лікар, німець — купець, поляк — гетьман.*

[9] Лексема *мадяри* є нормативною в сучасній літературній мові (див. СУМ IV, с. 593).

бере́ вс'їх мад'а́р / мад'а́р / а йіх назива́л'і ***хорт'їсти / хорт'їсти*** */ вс'і так'н стро́їни мужчи́ни кре́пки* <...> (СГЗ, с. 182).

У деяких говірках південно-західного наріччя, зокрема лемківських та бойківських, а також у західнополіському говорі північного наріччя збережено давню особливість уживання назв європейських народів у значенні відповідних країн, напр.: 1) Німеччини (пор. польск. Niemcy 'Німеччина'): *Б'їжынц'і фт'їкали до* ***Н'імец****. Пришоў з* ***Н'імец*** (ССТ, с. 200); *З* ***Н'імец****'їде, грошики несе* (Онишкевич 1, с. 492); *Тут, за Бу́гом, би́лі* ***н'їм'ец****, і там По́л'ича* (СЗГ, с. 348); 2) Чехії: *Ходили* ***на Чехы*** *през границ'у* (ССТ, с. 340); 3) Угорщини: *Ве́ньґри* 'Угорщина' (МГ, с. 39); *Йаґ йа п'їду* ***на Мад'ар****, Кому ж то йа то пі'рко дам* (нар. п.) (там само, с. 16); *Ой, ви́несено з'ʲі́л'а із* ***Угóр*** *на Под'їл'а.* Зафіксовано й демінутивну форму *Угроньки* (СБГ II, с. 312) [10].

Продуктивним типом вербалізаторів концепту ЄВРОПА є семантичні деривати, мотивовані європейськими онімами чи похідними від них, а також лексикалізовані ад'єктивно-субстантивні словосполуки (далі — АСС) на позначення, зокрема, об'єктів матеріальної культури Європи. П.Ю. Гриценко зазначав, що «ареали поширення елементів матеріальної й духовної культури часто накладаються на ареали мовних фактів або дотичні до них. Усе це свідчить про різноплановість, інтенсивність і тривалість контактів предків носіїв говірок нині віддалених континуумів» (Гриценко, 1990, с. 194).

У говірках південно-західного наріччя назви деяких реалій матеріальної культури мотивовані їхнім іноземним походженням. Так, лексема *А́нґлія* в закарпатських говірках, крім значення відповідної країни, позначає також і 'англійські нитки з м'якої шерсті для в'язання' (СУГЗ, с. 60). Поширеним у цих говірках є діалектизм *анґлійка (анґли́йка, англи́йка, анґлêйка, англе́йка, а́нглейка)* 'хустка з англійської шерсті': *Таку м файну* ***английку*** *виділа у Хусті.* Уживаним є фразеологізм *англе́йка ширіпка* 'гарна дівоча хустка' (там само), відомий також у говірці с. Сокирниця — *анґлийова ширінка* 'те саме, що *анґли́йка*' (СЗГС, с. 21), пор. *анґли́йка* 'хустина з тонкої дорогої вовняної тканини': *Ґс'у* ***анґлийку*** *йа дав'но ку'пила* (там само).

Про поширеність названої реалії свідчать різні словотвірні й фонетичні варіанти наведеного вище діалектизму, а також їхні деривати. *Анґлія́нка (анґлийа́нка)* позначає (шерстяну) хустку: *У нас жо́ны нôс'ат* ***анґлі'йанкы́****; З* ***анґлийано́к*** *ши́йут курагóў дру́жбови; Йак йуй йало́ в* ***анґлийа́нц'і****; Прин'ус ми чулув'ік* ***анґлійанку*** *з робо́ты;* пор. *анґлія́ночка: Шче ма́йу стару́* ***анґл'йа́ночку*** (СУГЗ, с. 60). Вірогідно, англійським походженням тканини мотивовані й інші назви виробів із неї. Ілюстрація вживання *анґлія́ни́к (анґлийани́к,*

[10] «Мовні контакти предків угорців та українців розпочалися в глибоку давнину — тоді, коли угорські племена перебували в наддніпрянських степах» (Німчук, 2014, с. 16). Згадки про угорців засвідчені в «Повісті врем'яних літ» ще від 898 року [йдеться про Угорське урочище; етимологію цього мікроойконіма простежила І.М. Желєзняк (Желєзняк, 2013, с. 145—153)]: *Идоша* ***Угри*** *мимо Києвъ горою, єжє сѧ зоветь нѣгъ Оугорьское...* (там само, с. 17). У ранній українській історії також прославилися два брати-угорці Георгій та Мойсей Угрини (останній — *бысть родом* ***Угринъ***), як засвідчено в Києво-Печерському Патерику (там само, с. 22).

анґлийаник) зі значенням ‘спідниця’ свідчить про якість виробу: *Такый им собі* ***анґлийаник*** *купила, лиш горит. Такый дуже красный, шчо очи т’ собі бере* (там само). Ця лексема також означає ‘шерстяний фартух’: *Молодый купив выд:анищи* ***анґлійаник*** (там само).

Дериватами лексеми *анґлійка* є прикметники *анґлійовий (анґлійовый, анґлийовий, анґлийовый)* та *анґліцький (анґлицкий)*. Уходження АСС із цими ад’єктивами в діалектну картину світу мешканців Закарпатської области ілюструють зразки усної народної творчости, напр.: ***Шірінoчко анґл’ійова****, йак ми с’а паруйеш. Та кажи ми, файный л’уб^{п}ку, шчо зô мнôў рахуйеш?;* ***Шірінoчка анґл’ійова****, а крайечка жôўта, та ото ми л’уб^{п}ко купиў уд Йанкіша з бôўта* (там само, с. 60).

У говірці Болехова зафіксовано прикметник *анґєльскій* ‘англійський’: *Я памітаю, колис була така* ***матерія анґєльска****, файна була. Як-єс си вшив райткі — то були райткі* (СБ, с. 15). А в говірці с. Тилич відома АСС *анґ’ел’ск’ї горошок* ‘пахучий перець’ (ССТ, с. 17), із цим же значенням у с. Мокряни побутує АСС *анґельский перець* (МГ, с. 12).

Мотивовані ознакою походження (англійського) у лемківському й наддністрянському говорах назви взуття: *анґлікы* ‘чоботи зі сталевою пластиною в заднику халяви’ (там само, с. 18; НРС, с. 37); *анґлійки (анґліки)* ‘чоботи із твердою вставкою ззаду’: *Бабця мала якраз такі* ***гарні анґлійки****, але їх вкрали по дорозі, як фамілія втікала до Кракова від москалів* (ЛЛ, с. 59).

Відношення похідности між наведеними вище лексемами можна схематично представити так:

Áнґлія (‘Англія’)	→ анґлік (‘англієць’) / анґличáнин / анґличáнка ‘англійка’	→ анґлікы ‘чоботи’	
Áнґлія (‘англійські нитки з м’якої шерсті для в’язання’)	→ анґлійка (анґлийка, анґлийка, анґлéйка, анґлéйка, áнґлейка) ‘(шерстяна) хустка’ / анґлія́нка (анґлийáнка / анґлія́ночка) / анґлія́ник (анґлийаник / анґлийаник) ‘спідниця’, ‘шерстяний фартух’	→ анґлійóвий, (анґлійóвый, анґлийóвий, анґлийóвый) / анґліцький (анґлицкий) / анґєльскій	анґлійóвка (‘хустка з англійської шерсті’)

Інший виріб угорського походження в бойківських говірках номінує АСС з ад'єктивом *мадзарский* 'угорський' (пор. польск. *madziarski*) — ◊ *мадзарский сирак* 'сіряк із сіро-синього сукна із синьою обшивкою' (СБГ І, с. 425). Зі значенням 'німецький' у Болехові вживають прикметник *шва́бскій* (СБ, с. 607); пор. *шва́пський* 'про біле полотно з магазину': *Стано́к поши́ла з* ***шва́пс'кого полотна́*** (МСПГ, с. 443). На походження сучасної реалії в говірці цього ж села вказує прикметник *німе́цкій* 'німецький': *Ми си купили такій* ***фольсвагєн німецкій****, Джета. Лишен для заводкі зимов він поганий* (СБ, с. 360).

Функційну тотожність повноголосної і неповноголосної форм демонструє прикметник *волоський*, синонімом до якого у «Словнику бойківських говірок» подано його неповноголосну форму *влоский: воло́ський, влоский* (пор. польск. *włoski*) 'італійський' — ◊ *вло́ска ку́ра* 'курка з ногами, покритими пір'ям'; ◊ *влоский оріх* 'грецький горіх' (СБГ І, с. 141). Утім нерозрізнення цих форм спричинює квазіомонімію, адже *волоський* стосується Волощини (Молдови), а *влоский* історично походить від *влохъ* 'італієць' (пор. із польск. *Włoch* 'італієць' < *włoski* 'італійський').

Пам'ять про історичні та культурні контакти України і Польщі вербалізовано й у АСС з ад'єктивом *польський*. Так, у західнополіському говорі *польські* означає, по-перше, 'те, що належить Польщі або полякам': *Ка́ла Софи́йівки були́* ***по́л'с'к'і мо́г'ілкі***; по-друге, — 'старий, давній; такий, що належить до часів, коли Західна Україна входила до складу Польщі (1920—1939)': *І йа була́ в "Прос'вити" — то ше ж* ***по́л'с'ка д'івка***. У значеннях 'добрий, гарний, найкращого ґатунку' (*по́л'с'ка хустка*), 'старанний, дбайливий' [*Його́ ба́т'ко —* ***по́л'с'к'і хаʒ'а́йен*** (СЗГ, с. 422—423)] ад'єктив *польські* розширює свою референтну віднесеність і позначає не походження певного виробу чи національність особи, а характерні для них (позитивні) якості.

У підляських говірках субстантивований прикметник *польські* також означає 'католицький' та/або 'поляк': *В нас і* ***по́л'с'к'і*** *хо́д'ат до*^{у} *це́ркви, хо́д'ат от с те́йі ха́ти мужи́к* ***по́л'с'к'і****; Син то вз'ав* ***по́л'с'ку ж'ʊ́нку****, сино́ва* ***по́л'с'ка*** (СПГ, с. 126).

У темпоральному значенні в лемківських говірках уживають фразеологізм *раз за* ***польскый рік*** *(рускый рік)* 'зрідка відбувається що-небудь' (ФСЛГ, с. 198). Цікаву мотиваційну ознаку має порівняльний фразеологізм *ніс як на* ***польскім вагоні*** *гак* 'хто-небудь має гачкуватий ніс' (там само, с. 158).

Лексикалізованими в цих же говірках є АСС *польські борщ* 'борщ, засмажений внутрішнім салом': *Бо так за По́л'шчи роби́ли — внутрине́ са́ло прито́вче, шчопото́к вки́не муки́, капу́сти. То і йе* ***по́л'с'к'і борщ*** (СЗГ, с. 423).

У говірках центральної Бойківщини зафіксовано АСС, що номінують як вироби польського походження *До́вго-м носи́в* ***по́льський костюм***, так і кліматичні умови, порівнювані з характерними для Польщі — ◊ *по́льські моро́зи* 'зимові дні з дуже низькою температурою': ***У по́льські моро́зи*** *і пса в ста́йню запира́ли* (СГЦБ, с. 369) [пор. *сибі́рний день* 'холодний день' (МСПГ, с. 350)]. Окремим значенням ад'єктива *по́льський* (що зазнав субстантивації) подано 'їстівний гриб із бурою шапкою, жовтувато-зеленуватою зісподу; моховик (Bletus badius Fr.)': *Давно́* ***по́льські*** *ни збира́ли, а типи́рь друт* (там само).

Наведену вище реалію позначають АСС і в північному, і в південно-східному наріччях: ◊ *гриб ˈпол'с'кий* 'пісочник, гриб болетових': *гриˈби б˙іл'і і* ***ˈпол'с'к˙і*** (ССГ, с. 91); *гриб польський* (СЗГ, с. 422).

Субстантивації зазнав і ад'єктив *австрийське* 'лобода; Chenopodium'. Ілюстрація до вживання цього флороніма висвітлює мотиваційну ознаку його утворення: *Либидá в нас* ***австрийс'ке*** *називáйец:а. Австрийáкиˈ йак стойáли, то воно́ остáлос'а* (там само, с. 1).

Прикметник *австрія́цький (австрія́цкий)* у лексиконі мешканців Львова входить до сталих висловів, які відбивають звичаї та моду часів Австро-Угорщини: *<вуса> на цісарсько-королівську* ***австрія́цьку*** *манéру* 'спосіб підстригання та підкручування вусів' [пор. *<вуса> по австрія́цьки* (ЛЛ, с. 178)]; пор. ◊ *австрія́цкє ґадáнє / австрія́цьке говóрення* (там само, с. 216) 'беззмістовна, безсенсовна розмова'.

Поширеною в різних діалектних ареалах є лексема *франца* 'сифіліс' [11], відома в українській мові ще із XVI—XVIII ст. [12]. Народну назву цієї венеричної хвороби зафіксовано в лексичному репертуарі словників переважно південно-західного наріччя, пор.: *франца* 'сифіліс' (ССТ, с. 325; СБГ II, с. 333; МГ, с. 258); *франца (франця)* 'венерична хвороба; сифіліс' (ЛЛ, с. 793). Мотивувальна основа лексеми простежується в мовленні діалектоносіїв, напр.: — *Ти був у* ***Франції?*** *— Ні,* ***франця*** *була в мене* (там само). У буковинськах говірках *франца* має також метонімічне значення 'людина, хвора на сифіліс': *Ця* ***фрáнца*** *нищáсна уже ни однóго заразúла — її давнó трáба судúти* (СБУГ, с. 600).

Виразно негативна конотація цього ксеноніма, імовірно, зумовила розвиток його переносного значення як чогось поганого, лихого, пор.: *фрáнца* 'неприємна людина' (МГ, с. 258); *фрáнца* 'біда, лихо' — ◊ *їкóї фрáнци* 'чому, навіщо': ***Їкої франци*** *ти сі припер? Я тебе не кликала, забирайсі відси*; ◊ *їкóїс фрáнци* 'чогось, чомусь': ***Їкоїс франци*** *сі до мене вчіпила, а я Богу духа не винен* (СБ, с. 607).

Дериватом *франца* є ад'єктив *францовáтый* 'венеричний' — *Час віт чáсу визивáли її на провíрку, бо бóла францовáта* (СГЦБ, с. 489), який так само набув переносного значення [*француватий* 'поганий, важкий, несприятливий (про умови життя, характер людини і т. ін.') (ССТ, с. 325); *францувáтий* 'дурнуватий, дивакуватий' (ЛЛ, с. 793); *францовáтий* 'придуркуватий, непередбачуваний' (МГ, с. 258)] і лексикалізації у відповідних АСС: ◊ *галáсвіта*

---

[11] Згідно з ЕСУМом, *франца* (фонетичний варіант лексеми *пранці*) — запозичення з польської мови; виникнення такої назви можна пояснити, очевидно, тим, що ця хвороба поширювалася в Центральній і Східній Європі найбільшою мірою з Франції, де її появу пов'язують з відкриттям іспанцями Америки, звідки хворобу було завезено й поширено в Європі (насамперед в Іспанії й сусідній Франції) (ЕСУМ IV, с. 555). Пор. із *прáнці*: *Привезли її* [хворобу], *кажуть із Франції / І звуть по-народному — пранці* (СУМ VII, с. 516).

[12] Назви *франца* і *хороба французкая* Г. Дидик-Меуш у дослідженні української медичної лексики XVI—XVIII ст. пропонує тлумачити як ксеноніми, етимологія яких пов'язана з явищем лексичної ксеномотивації, коли уявлення про чужі народи і землі на мовному рівні відображені у виразах, які виникли внаслідок семантичної деривації (зокрема на базі етнонімів) (Дидик-Меуш, 2008, с. 196—197).

францува́та / мо́рда францува́та / ю́зько францува́тий (там само); ◊ *зараза францува́та / маска́ль францува́тий* (СБ, с. 577).

Перифразою до *франца* в говірках Кіровоградщини є АСС *францу́зька боле́знь* 'те саме, що сифіліс' (СЛФК). В ЕСУМі подано російське *францу́зская болезнь* із позначкою *заст.* (ЕСУМ IV, с. 555).

Виразно негативним у подільських говірках є субстантивований прикметник *азія́цький* 'злий, поганий чоловік': *А в'ін / **аз'ійа́ц'кий** / т'іл'ки па́косці'ї ро́бе* (МСПГ, с. 23).

Отже, проаналізований матеріал дає змогу стверджувати, що виявлені назви на позначення явищ позаукраїнського світу є частиною діалектного континууму України, вербалізаторами народних уявлень про інші країни та народи, мовними свідченнями історичної пам'яті українців.

У виявлених діалектних назвах збережені деякі архаїчні риси, відомі ще із XVI—XVIII ст., зокрема фонетичне й словотвірне оформення (*Гішпанія, німєц, німчик, угри, анґєльскій, нємєцкий, швабский*), розширення семантики (назви народів у значенні відповідних країн), стійкі римосполучення в деяких народних висловах (*Парижа — рижа, Дунай — думай*).

Важливу роль в «ословленні» позаукраїнського світу відіграють контексти вживання та конотації відповідних номінацій. Негативно конотованими є ксеноніми (*німота, німега, лях, ляхота, маска́ль францува́тий, франца*); позитивну конотацію мають згадки про Європу як взірець матеріального добробуту (*йак ў ˩лучших до˩мах Йеў˩ропи*) та про Польщу періоду 1920—1939 рр. (*польська хустка, польський хазяїн*).

Значущою частиною діалектної картини світу українців є фразеологізми, у яких відбито ставлення діалектоносіїв до позаукраїнського світу та його мешканців, збережено пам'ять про давнішні часи (*за Польщі, за Австрії*).

Проаналізований матеріал демонструє відкритість української мови до широких контактів з іншими мовами. Водночас виявлені мовні одиниці засвідчують вітальність українських говірок, які не тільки не були зруйновані запозиченнями, а й, навпаки, зазнали розбудови через формальне адаптування іншомовних лексем. Отже, українці зберігають ідентичність в умовах міжмовної та міжкультурної інтерференції, що набуває особливої актуальности в контексті євроінтеграції України.

Перспективи дослідження вбачаємо в поглибленому вивченні пропріальної лексики іншомовного походження, зокрема її дериваційного потенціалу, в українському діалектному просторі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Грін. — Грінченко Б. (упоряд.). (1907—1909). *Словарь української мови: у 4 т.* Том 1. Київ: Видавництво АН УРСР.

ЕЕД — Євтух В.Б. (2012). *Етнічність: енциклопедичний довідник*. Київ: Фенікс. http://surl.li/wauugf (дата звернення: 10.11.2024).

ЕСУМ — *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (1982—2012). Том IV, VII. Київ: Наукова думка.

ЛЛ — Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. (2019). *Лексикон львівський: поважно і на жарт. 4-те вид., змінене і доповнене.* Львів: Видавництво Старого Лева.

МСК — Лесюк М.П. (2024). *Мовна стихія Ковалівки*. Ч. 1. Івано-Франківськ: Нова Зоря.

МГ — Дидик-Меуш Г.М. (2021). *Мокряни. Говірка маминого села. Словник*. Львів: Піраміда.

МСПГ — Гороф'янюк І.В. (упоряд.). (2021). *Матеріали до словника подільського говору*. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ».

НРС — Шило Г. (2008). *Наддністрянський регіональний словник*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

СБ — Гнатишак Ю. (2017). *Слова з Болехова*. О. Сімович, Т. Ястремська, Н. Хобзей (співавт.-лексикографи). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

СБГ — Онишкевич М.Й. (1984). *Словник бойківських говірок: у 2 ч.* Київ: Наукова думка.

СБУГ — Гуйванюк Н.В. (заг. ред.). (2005). *Словник буковинських говірок*. Чернівці: Рута.

СГЗ — Котяш О. (2024). *Словник говірки села Залужжя Дубровицького району Рівненської області*. Житомир: Видавничий дім «Бук-Друк».

СГЦБ — Матіїв М.Д. (2013). *Словник говірок центральної Бойківщини*. Київ — Сімферополь: Ната.

СЗГ — Аркушин Г.Л. (2016). *Словник західнополіських говірок. А—Я*. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня».

СЗГС — Сабадош І.В. (2021). *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ужгород: Ліра.

СЛФК — Вікторіна О.М. (2006). *Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини*. Кіровоград: Центрально-Українське вид-во.

СПГ — Аркушин Г.Л. (2022). *Матеріали до «Словника українських говірок Підляшшя»*. Луцьк: Видавництво «Терен».

ССГ — Мартинова Г., Щербина Т. (2020). *Словник середньонаддніпрянських говірок*. Черкаси: Чабанко Ю.А.

ССТ — Турчин Є.Д. (2011). *Словник села Тилич на Лемківщині*. Львів: Українська академія друкарства.

СУГЗ — Грицак М.А. (2017). *Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області* (вип. 1: А—Б). П.Ю. Гриценко (ред.). Київ: КММ.

СУМ — *Словник української мови: в 11 т.* (1970—1980). Київ: Наукова думка.

СУСГ — Волошинова М.О., Глуховцева К.Д., Лєснова В.В. та ін. (упоряд.). (2021). *Словник українських східнослобожанських говірок*. Київ: Талком.

ФСЛГ — Ступінська Г.Ф., Ступінський В.Я. (ред.), Битківська Я.В. (2013). *Фразеологічний словник лемківських говірок*. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан.

WSPJ — *Wielki słownik języka polskiego*. https://wsjp.pl/ (дата звернення: 12.10.2024).

ЛІТЕРАТУРА

Богомолець-Бараш О.М (2024). *Концепт ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI—XVIII ст.* [дис. ... д. філос.]. Київ.

Ващенко О.О. (2023). Етапи розвитку та сучасний стан чеської топонімії. «Ad orbem per linguas. До світу через мови». *Матеріали Міжнародної науково-практичної відеоконференції «Наративи сучасної України у світовій геополітиці», 18—19 травня 2023 року* (с. 46—48). Київ: Видавничий центр КНЛУ.

Вербич С.О. (2024). Власні назви в сучасному українськомовному просторі: функціонування, дослідження, кодифікація. *Українська мова, 4* (92), 48—65. http://doi.org/10.15407/ukrmova2024.04.048

Вікторіна О.М. (2015). Матеріали до фразеологічного словника Кіровоградщини (фразеологізми, що містять компонент-топонім, частина II). *Діалектологічні студії. Серія: Традиції і новаторство*, 536—549. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Глібчук Н.М. (упоряд.). (2005). *Українські говірки південно-західного наріччя*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

Голянич М.І. (2018—2022). *Мовний портрет села Тюдів. Словник: у 2 т.* Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Гриценко П.Ю. (1990). *Ареальне варіювання лексики*. Київ: Наукова думка.

Ґрещук В.В. (2017—2023). *Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові. Словник: у 2 т.* (Додаток. Онімна лексика). Івано-Франківськ: Місто НВ.

Данильчук Д.В. (2023). Екзотопоніми як джерело мотивації урбанонімів міста Києва. *Вісник науки та освіти, 3* (9), 104—131. https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-3(9)

Дидик-Меуш Г. (2008). *Українська медицина. Історія назв*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Дячук В.Р. (2023). *Моделювання й типологія мовної картини світу носіїв сучасних українських діалектів*. [дис. ... д. філос.]. Київ.

Желєзняк І.М. (2013). *Київський топонімікон*. Київ: Кий.

Зіновіїв К. (1971). *Вірші. Приповісті посполиті*. Київ: Наукова думка.

Карпенко Ю.А. (1963). Стилистические возможности топонимических названий. *Питання стилістики української мови в її взаємозв'язку з іншими слов'янськими мовами: тези доп. міжвузівської наук. конф. 15—19 жовтня 1963 р.* Чернівці.

Коваленко Н. (2021). *Фразеологія в українському діалектному мовленні: монографія*. Кам'янець-Подільський: Рута.

Колєснік Л.Я. (2018). *Варіювання номінацій людини в українських покутсько-буковинських говірках*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Котович В.В. (2019). Астіоніми України, мотивовані відапелятивними антропонімами: матеріали до лінгвокультурологічного словника. *Діалектологічні студії, 12*, 438—465.

Крупа М. (2005). *Лінгвістичний аналіз художнього тексту: посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.* Тернопіль: Підручники і посібники.

Мартинова Г.І., Щербина Т.В. (2022). Прийменникова система середньонаддніпрянських говірок. *Українська мова, 1* (81), 86—102. https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.086

Мовчун Л.В. (2020). *Українська рима в системі мови і в мовній практиці: монографія*. Київ: Фенікс.

Мороз Т.О. (2022). Опозиція «свій / чужий» у семантичній структурі польських паремій. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 57*, Article 2544. https://doi.org/10.11649/sfps.2544

Німчук В.В. (2014). Угорці в Києві та на Київщині (кінець IX — початок XII ст.). *Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Ужгород: Ліра.

Номис М. (упоряд.). (1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ: Наукова думка.

Пеля А. (2024). Власні назви, пов'язані з Україною, у польській сучасній та історичній фразеології. *Українська мова, 2* (90), 69—85. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.069

Романина І.Р. (2018). Лексико-семантичний простір діалектних текстів із Наддністрянщини: номінація духовної культури. *Діалектологічні студії, 11*, 263—273.

Семашко Т. (2014). Межі дихотомії «свій» — «чужий» в аспекті етнічної стереотипізації. *Наукові записки ТНПУ, 2* (24), 237. https://surl.li/clobkj (дата звернення: 14.11.2024).

Ястремська Т. (2021). *Моделювання українського діалектного простору: концепти* ***верх / низ***. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Bartmiński J. (2008). Dom i świat — opozycja i komplementarność. *Postscriptum Polonistyczne, 1* (1), 55—68.

Статтю отримано 23.01.2025

REFERENCES

Bartmiński, J. (2008). Dom i świat — opozycja i komplementarność. *Postscriptum Polonistyczne, 1* (1), 55—68 (in Polish).

Bohomolets-Barash, O.M. (2024). *The concept of EUROPE in the linguistic picture of the world of Ukrainians of the XVI—XVIII centuries* [Dis. ... PhD]. Kyiv (in Ukrainian).

Danylchuk, D.V. (2023). Exotoponyms as a source of motivation for urbanonyms of the city of Kyiv. *Bulletin for Science and Education, 3* (9), 104—131. https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-3(9) (in Ukrainian).

Diachuk, V.R. (2023). *Modeling and typology of the speakers' linguistic world-image of modern Ukrainian dialects* [Dis. ... PhD]. Kyiv (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2008). *Ukrainian medicine. History of names.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Greshchuk, V.V. (2019—2023). *Hutsul dialect vocabulary and phraseology in the Ukrainian artistic language. Dictionary: in 2 vols.* (Appendix. Onymic lexicon). Ivano-Frankivsk: Misto NV (in Ukrainian).

Hlibchuk, N.M. (Ed.). (2005). *Ukrainian dialects of the southwestern dialect.* Lviv: Vydavnychyi tsentr LNU imeni Ivana Franka (in Ukrainian).

Holianych, M.I. (2018—2022). *Language Portrait of Tudiv Village. Dictionary: in 2 vols.* Ivano-Frankivsk: Lileia-NV (in Ukrainian).

Hrytsenko, P.Yu. (1990). *Areal variation of vocabulary.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Karpenko, Yu.A. (1963). Stylistic possibilities of toponymic names. *The Topics of Stylistics of the Ukrainian Language in its Relationship with Other Slavic Languages: Theses of the Supplementary Interuniversity Scientific Conference, October 15—19, 1963.* Chernivtsi (in Ukrainian).

Koliesnik, L.Ya. (2018). *Variation of nominations of human in Ukrainian Pokuttia-Bukovyna dialects.* Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Kotovych, V.V. (2019). Ukrainian astionims motivated by appellation-based anthroponyms: Materials for a linguocultural dictionary. *Dialectological Studies, 12*, 438—465 (in Ukrainian).

Kovalenko, N. (2021). *Phraseology in Ukrainian dialect speech: monograph.* Kamianets-Podilskyi: Ruta (in Ukrainian).

Krupa, M. (2005). *Linguistic analysis of literary text.* Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky (in Ukrainian).

Martynova, H.I., & Shcherbyna, T.V. (2022). A prepositional system of the Middle Dnieper dialects. *Ukrainian language, 1* (81), 86—102. https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.086 (in Ukrainian).

Moroz, T.O. (2022). The Opposition Us—Them in the Semantic Structure of Polish Paroemias. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 57*, Article 2544. https://doi.org/10.11649/sfps.2544 (in Ukrainian).

Movchun, L.V. (2020). *Ukrainian rhyme in the language and language practice system: monograph.* Kyiv: Feniks (in Ukrainian).

Nimchuk, V.V. (2014). Hungarians in Kyiv and Kyiv Region (Late IX — Early XII Centuries). *Ukrainian-Hungarian Interlingual Contacts: Past and Present. Proceedings of the International Scientific Conference.* Uzhhorod: Lira (in Ukrainian).

Nomys, M. (1993). *Ukrainian sayings, proverbs, and so on.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Piela, A. (2024). Ukraine-related proper names in modern and historical Polish phraseology. *Ukrainian language, 2* (90), 69—85. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.069 (in Ukrainian).

Romanyna, I.R. (2018). Lexico-semantic space of dialect texts from the Dniester region: nomination of spiritual culture. *Dialectological Studies, 11*, 263—273 (in Ukrainian).

Semashko, T. (2014). Border of the "own" and "foreign" in terms of ethnic stereotyping. *Scientific Notes of TNPU, 2* (24), 237. Retrieved November 14 2024 from https://surl.li/clobkj (in Ukrainian).

Vashchenko, O.O. (2023). Stages of development and the current state of Czech toponymy. "Ad orbem per linguas. To the world through languages". *Proceedings of the International Scientific and Practical Video Conference "Narratives of Modern Ukraine in World Geopolitics", May 18—19, 2023* (pp. 46—48). Kyiv: Vydavnychyi tsentr KNLU (in Ukrainian).

Verbych, S.O. (2024). Proper names in the modern language space of Ukraine: functioning, research, codification. *Ukrainian language, 4* (92), 48—65. http://doi.org/10.15407/ukrmova2024.04.048 (in Ukrainian).

Viktorina, O.M. (2015). Materials for the Phraseological Dictionary of Kirovohrad Region (Phraseological Units Containing Component-Toponym II). *Dialectological Studies. Traditions and Innovation*, 536—549. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Yastremska, T. (2021). *Modeling of the Ukrainian dialect space: concepts of top/bottom*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Zheliezniak, I.M. (2013). *Kyiv toponymicon*. Kyiv: Kyi (in Ukrainian).

Zinoviiv, K. (1971). *Poems. Proverbs of the Commonwealth*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukrainian).

Received 23.01.2025

Oleksandr Bohomolets-Barash, Doctor of Philosophy,
Junior Researcher in the Department of Dialectology
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: bohomolets.barash@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9646-2127

THE NON-UKRAINIAN WORLD IN THE UKRAINIAN DIALECT SPACE: A VIEW THROUGH THE PRISM OF PROPER NAMES

The article examines the proper names of other countries (mostly European) and their inhabitants in the dialect picture of the world of Ukrainians. The purpose of the study is to trace the peculiarities of Ukrainian dialect speakers' perception of the non-Ukrainian world, which appears within the conceptual opposition of "own" — "alien".

It has been found that the corresponding nominations, often as part of phraseological units, exist in the different dialects of the Ukrainian language and are verbal evidence of Ukrainians' contact with other peoples in various historical periods. It has been established that the nominations of other countries and peoples are characterized by connotation, variability, and potential for formal and semantic derivation, which continues the Old Ukrainian linguistic tradition.

The semantic space of the concept of Europe is made up of the semantic fields "History" (mentions in dialect speech of the Austro-Hungarian Empire and Polish rule in Ukraine, as well as the German occupation in World War II), "Climate" (observations of Ukrainian immigrants over the climatic features of other countries), "Man and society" (typical features of the foreigners' character that formed their ethnic stereotypes), "Diseases" (diseases that came from Europe), "Material culture" (products names of other countries).

The analyzed material demonstrates the openness of the Ukrainian language to wide contacts with other languages. At the same time, the identified linguistic units testify to the vitality of Ukrainian dialects, which were not only not destroyed by borrowings but also underwent development through formal adaptation of borrowed lexemes. Thus, Ukrainians retain their identity in interlingual and intercultural interference conditions, which becomes especially relevant in the context of Ukraine's European integration.

Keywords: *concept, Europe, verbalization, dialect picture of the world, Ukrainian dialects, proper names of foreign origin.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.107
УДК 811.161.2'04

Т.В. СИВОКОЗОВА, кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник відділу історії
української мови та ономастики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tsyvokozova@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6583-9590

МАЛОВІДОМА УКРАЇНСЬКА ПАМ'ЯТКА «РЕШЕТИЛІВСЬКЕ УЧИТЕЛЬНЕ ЄВАНГЕЛІЄ»

У статті досліджено Решетилівське учительне Євангеліє — унікальну рукописну пам'ятку кінця XVII ст., що відображає особливості розвитку староукраїнської мови на території побутування середньонаддніпрянського говору південно-східного наріччя, який відіграв помітну роль у творенні нової української літературної мови. Реконструйовано повну назву рукописної пам'ятки, уточнено час її написання та жанрову належність. З'ясовано структурні особливості й тематику повчань. Установлено особливості використання у структурі проповідей двох різновидів письма — півуставу та скоропису.

***Ключові слова**: староукраїнська мова, пам'ятка української мови, рукопис, учительне Євангеліє, проповідь, скоропис, півустав.*

Для наукових студій з історії мови важливою є інформація про об'єкт дослідження — писемну пам'ятку, її автора чи укладача, умови створення, територію, де її було написано чи надруковано, графічні особливості тексту тощо. Рукописні джерела є цінним матеріалом для вивчення розвитку мовної системи, оскільки в них графічно зафіксовано фонетичні й доволі часто акцентуаційні особливості, лексичний склад, граматичну структуру, а також діалектні риси, а отже, відображено процес унормування та розвитку української мови відповідного часового зрізу. Рукописні учительні Євангелія XVII—XVIII ст., які були поширені на різних теренах України, ознаменували активне входження живої народнорозмовної мови

Цитування: Сивокозова Т.В. (2025). Маловідома українська пам'ятка «Решетилівське учительне Євангеліє». *Українська мова, 1* (93), 107—116. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.107

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

в усі сфери суспільного життя, особливо релігійну. Потреба адаптувати не завжди зрозумілі євангельські й інші тексти церковного вжитку для звичайних людей, пояснити їх рідною мовою стала поштовхом до становлення церковного ораторського мистецтва — проповідь священника зазвучала староукраїнською мовою. Одним із джерел, що відображає еволюцію староукраїнської писемно-літературної мови в конфесійному стилі XVII ст., є Решетилівське учительне Євангеліє. Однак цей рукопис ще недостатньо досліджений і маловідомий. У науковій літературі натрапляємо лише на спорадичні описи цієї книги.

І.І. Огієнко зазначав, що в Україні жива народна мова ввійшла до церковного вжитку з повчаннями, оскільки проповідники XVI—XVII ст. «дуже любили пересипати казані свої уривками з Евангелії, з Псавтиря і інших книг Св. Письма, — і ці уривки вони почали виголошувати, а в друкованих казанях — писати, українською мовою» (Огієнко, 1921, с. 9, 17). Учительне Євангеліє, написане решетилівським священником, професор схарактеризував досить коротко, визначивши автора та повну назву книги (там само, с. 27).

Дослідниця давніх текстів Г.В. Чуба, яка проаналізувала й описала 96 рукописних учительних Євангелій з 1585 р. до кінця XVIII ст., подала розгорнений кодикологічний опис цієї пам'ятки із зазначенням автора, місця створення, розміру аркушів та схарактеризувала оправу, художнє оформлення, зміст тощо (Чуба, 2011, с. 163—165).

Рукописне Решетилівське учительне Євангеліє поряд із стародруками учительних Євангелій Мелетія Смотрицького 1616 р., Кирила Транквіліона-Ставровецького 1619 р. та Петра Могили 1637 р. також було джерелом дослідження в науковій розвідці О.В. Левка, який зосередив увагу лише на аксіологічній опозиції та вербалізації понять «покора (смиренїє)» та «пыха (гор(ъ)дыня)» в українських гомілетичних текстах XVII ст., написаних «простою мовою» (Levko, 2022).

Мета нашого дослідження — з'ясувати лінгвістичні особливості й уточнити деякі кодикологічні характеристики рукописного Решетилівського учительного Євангелія.

Ще зі встановлення у християнській церкві єдиного чину літургії із читанням у певній послідовності книг Нового Завіту були поширені проповіді-бесіди священників із поясненням прочитаних уривків Євангелій. Такі бесіди-тлумачення називали гоміліями (Чепіга, 1995, с. 39). Від Київської Руси й до XVI—XVII ст. серед духовенства особливо популярними стали друковані й рукописні збірники ораторсько-проповідницьких творів, у яких передавали традиції двох середньовічних збірників — «Златоуста» і «Торжественника», призначених для читання та використання під час богослужінь. Поширеними були й інші збірники оригінальних і перекладних ораторських творів, що вміщували переклади «класиків візантійської учительної літератури IV—IX ст.» (Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Єфрема Сиріна, Андрія Критського, Іоанна Дамаскина й інших), а також твори таких проповідників часів Київської Руси, як Феодосій Печерський, митрополит Іларіон, Кирило Туровський, Климент

Смолятич та ін. Ці збірники І.П. Чепіга назвала антологіями ораторсько-проповідницької літератури (там само, с. 39—40). Проте із XVI ст. значної популярности набули збірники проповідей, у яких було одночасно подано пояснення і повчання на євангельські читання, розміщені в певній послідовності відповідно до церковного року. Ці книги називали учительними, або тлумачними, Євангеліями (там само, с. 40). Учительні Євангелія спочатку з'явилися як переклади грецької учительної Євангелії отця Каліста, а проповіді рідною мовою прийшли в Україну в XVI ст. через Польщу із Заходу (Огієнко, 1921, с. 14).

Ареал поширення рукописних учительних Євангелій із кінця XVI ст., за спостереженнями Г.В. Чуби, був незначним, оскільки більшість таких книг побутували переважно в Галицькій і Карпатській Русі: у межах Ясла, Кросна, Сянока, Перемишля, Самбора, Старого Самбора, Сколе, Турки, Жидачева, а також сучасного Закарпаття та Пряшівщини. Причини поширення проповідництва серед православних на цій території — конфесійне розмаїття, а також невисокий рівень освічености місцевого населення і нижчого духовенства. Менш поширеними такі збірники були на Поділлі, Холмщині, Київщині й Полтавщині (Чуба, 2011, с. 23—26).

За спостереженнями І.П. Чепіги, більшість збережених до сьогодні учительних Євангелій XVI ст. написано слов'яноруською мовою із залученням певної кількости народнорозмовних елементів, а потреба перекладу проповідей староукраїнською літературно-писемною мовою з'являлася послідовно з ідеями перекладу канонічних текстів і прагненням удоступнити їх загалові (Чепіга, 1995, с. 41).

Проте в XVII ст. усвідомлення нових викликів і орієнтирів на шляху до обстоювання релігійної ідентичности спричинили зміни в мовній свідомості книжників, а відповідно й появу полемічних текстів і нової проповіді (Ніка, 2012, с. 169). Проповіді поступово стали невід'ємною частиною богослужінь і зазнали певної структурної та стильової модифікації. «Нова модель» повчань була орієнтована на простих вірян, «автор не мусив дбати про мистецьку красу твору, а лише розуміти біблійний текст, знати потреби вірних і словами Святого Письма відповісти на потреби сучасності» (Дидик-Меуш, 2008, с. 131).

На розвиток і усталення жанрових особливостей проповідей мали значний вплив ідеї бароко, а також теорія та практика викладання в Києво-Могилянській колегії. Функціювання оновлених проповідей пов'язують із початком XVII ст., передусім із твором Петра Могили «Кр(с҃)т Хр(с҃)та Сп(с҃)телѧ и кождого чл҃ка на казаню публичномъ» (1632 р.), однак найбільш популярними повчання стали у другій половині XVII ст., особливо у працях І. Галятовського, А. Радивиловського, В. Ясинського (Ніка, 2012, с. 166).

Упродовж XVII ст. проповідь набула ознак барокового стилю, а основні постулати й вимоги до неї сформулював І. Галятовський у першому курсі гомілетики — теоретичному трактаті «Наука, Альбо способъ зложенѧ казанѧ» (1659 р.). Автор визначив ключові принципи побудови проповіді,

її структурні елементи, закцентував на важливості вибору теми повчання (КлР, арк. 513—532 зв.).

До друкованих і рукописних учительних, або тлумачних, Євангелій XVII—XVIII ст. входили канонічні євангельські тексти переважно в перекладах староукраїнською мовою. Загалом учительні Євангелія — це зібрання недільних і святкових бесід-тлумачень (або проповідей, казань, повчань, гомілій), складених староукраїнською мовою і розташованих у певній послідовності безпосередньо за прочитанням уривків зі Святого Письма (Огієнко, 1921, с. 14; Чепіга, 1995, с. 39; Чуба, 2011, с. 5).

Основним завданням укладачів рукописних учительних Євангелій було донесення до вірян, які зазвичай не мали освіти, Євангельського вчення, заповідей Божих і церковних догматів зрозумілою мовою та доступним викладом. Проповіді в таких збірниках містять переказ євангельського сюжету (епізод за епізодом) і пояснення незрозумілих для прихожан фрагментів через трактування біблійного тексту (Чуба, 2011, с. 11).

Зазвичай у рукописних учительних Євангеліях подано інформацію про переписувача й осіб, які продали або придбали книгу для використання в церкві. Зокрема, збережено принаймні два рукописних учительних Євангелія, що мають копію «Ключа разꙋмѣнїѧ» і переписані Романом Величанським (УЄ-1662; УЄ-1664).

Решетилівське учительне Євангеліє є унікальною рукописною пам’яткою староукраїнської мови, у якій відображено стан розвитку мови на території поширення говірок середньонаддніпрянського говору південно-східного наріччя кінця XVII ст., що стали основою української літературної мови. Установити будь-яку лінгвістичну інформацію про цю рукописну книгу можна безпосередньо з оригіналу, який тепер уведено до фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Оправа Євангелія — дві дошки, обтягнуті світлою шкірою, корінець надірваний, збереглися ремінці від двох застібок. Книга складається із 414 аркушів розміром 321×195 мм (тобто 828 сторінок). У рукописі подано дві наскрізні пагінації: 1) буквена нумерація — укладачі рукопису чорнилом пронумерували аркуші; 2) цифрова нумерація аркушів поставлена простим олівцем пізніше, очевидно, коли рукопис зберігали в Київському Софійському соборі. Авторська (буквена) та пізніша (цифрова) пагінації проставлені у верхньому правому крайньому куті аркуша з лицьового боку: буквена нумерація розташована праворуч від обмежувальної лінії тексту, а цифрова — спочатку праворуч від буквеної, а далі над або під нею. Зауважимо, що на деяких сторінках нумерацію порушено, зокрема: після 76 арк. і 108 арк. у буквеній нумерації пропущено по одній позиції, але простим олівцем цифрову нумерацію проставлено послідовно, без пропусків.

На аркушах у середньому 29—32 рядки тексту, написаного півуставом, або 38—40 рядків, написаних скорописом. Півуставом подано титульний аркуш, передмову до читача й переклади староукраїнською мовою уривків з євангельських текстів, що їх виголошували на недільних або святкових

службах. Проповіді, повчання і тлумачення до розділів Євангелія, написані скорописом, становлять основну частину пам'ятки, мова яких — староукраїнська із вкрапленнями церковнослов'янізмів.

Зауважимо, що Решетилівське учительне Євангеліє — це лише умовна назва книги, що її використовують для сучасного та зручнішого означення. Додатковим і беззаперечним доказом уналежнення цієї пам'ятки до учительних (тлумачних) Євангелій як жанру ораторсько-проповідницького письменства є покрайній запис, зроблений одним із можливих укладачів наприкінці аркушів під основним текстом, де подано тогочасну жанрову дефініцію рукопису: *книгꙋ Гл҃лємꙋ Євангєлиє ꙋчитєⷭ҇ное Тоⷭ҇кованоє* (РЄ, арк. 4 зв.).

Це одне з небагатьох учительних Євангелій, часову й ареальну належність якого можна встановити достатньо чітко, оскільки в ньому подано відомості про автора-укладача, дату та місце створення рукопису. Цю інформацію розміщено на перших сторінках тексту, однак не всі позиції однозначні.

Угорі першого титульного аркуша пам'ятки як заголовок подано її назву, що вирізняється особливо урочистим накресленням літер на затемненому фоні. Далі уточнено призначення книги, зазначено її мову, особу укладача й рік створення. Священник зауважив, що цю книгу складено для використання протягом повного церковного року староукраїнською мовою та діалектом, тобто мовою, зрозумілою пересічній людині:

НАꙊКА ХРИСТИꙈАНꙈСКАѦ

Зъ Єⷭ҇ґлїѧ въкоротꙈцѣ ꙁложонаѧ; въ кож'[дꙋю] неделю: и праꙁники Господскїѧ, и Богом[атер]ныѧ; на ꙋвесь цѣлый рокъ. БарꙈꙁо простою мовою и дїѧлектꙈомъ. Ижъ и напростѣⷭ҇шемꙋ человѣковѣ снадно понѧтаѧ... (розділові знаки оригіналу збережено) (там само, арк. 1).

Зазначимо, що кінець першого рядка тексту, де великими літерами виведено назву, механічно пошкоджено — на місці літер папір затерто й обірвано, тому його вже не можна прочитати.

У монографії Г.В. Чуби «Українські рукописні учительні Євангелія» подано кодикологічну характеристику цієї пам'ятки під номером 83: «ЄВАНГЕЛІЄ УЧИТЕЛЬНЕ, 1670 р., Решетилівка, переписувач Симеон Тимофієвич», однак назву рукопису не зазначено (Чуба, 2011, с. 163). Прометаграфувавши текст титульного аркуша, дослідниця реконструювала перший рядок як «Наꙋка христиꙗнѡ[мъ]» (там само).

Як відомо, про цю пам'ятку згадував І.І. Огієнко. За його словами, «до нашого часу зберігся твір 1670 р. решетилівського (на Полтавщині) священика Семена Могили під назвою: "Наука християнская зъ Евангелія въ коротцѣ зложоная, въ кождую неделю и празники Господскія и Богоматерныя, на увесь цѣлый рокъ, барзо простою мовою й діялектомь, ижъ и найпростѣшому человѣкови спадно понятая"» (Огієнко, 1921, с. 27). На початку XX ст. рукопис зберігали в бібліотеці Київського Софійського собору під № 180 (там само).

У заголовку рукопису після частини слова, що її можна прочитати, збережено фрагмент наступної літери, яка за стилем накреслення літер у заголовних частинах кожної нової проповіді більш подібна до літери ***С***.

Зважаючи на це, а також на те, що І.І. Огієнко працював із книгою майже на сто років раніше за сучасних дослідників і мав змогу бачити менш пошкоджений текст титульного аркуша, нам видається правомірною назва «**НАУКА ХРИСТИАНСКАЯ**[**КАЯ**]».

Уклав цю рукописну книгу священник церкви Успіння Пресвятої Богородиці в місті Решетилівці, що на Полтавщині, Семион Тимофійович Могила, хоч у передмові зазначено лише його ім'я та по батькові:

[И]зложилося помощїю Бжїею, и млтвами [Прес]тыя Бца и всѣх стыхъ: многогрѣшнымъ [и] велице недостойным слугою, слугъ христовъ Семїономъ Тимофѣевичемъ: сщникомъ на то ч(а)с Решетиловъским: трак(т)ту Полтав(с)кого сослужителем храму и престола Успенїя Пр(ст): Бц[...] (РЄ, арк. 1).

Прізвище відновлюємо за значно пізнішим написом, поданим наприкінці перших аркушів під основним текстом:

Азъ нижей по(д)писанний прѣзъвите(р) сию // книгу Глглему Євангелие учите(л)ное То(л)кованое // На(й)простѣйшим Дїалекто(м): Працею и учениемъ // блжно(й) па(м)яти ѡ(т)ца моего Семиона Тимофѣевича // книгъ шко(л)ни(х) рѣторики: вла(с)ною Рукою Его виписаное // Подаю у вѣчно(ст) сину моему Іоану Феодоровичу // и синовѣ его Феодору Ивановичу // А Иоану синовѣ моему на то(т) часъ прѣзвитору // Свтомиха(й)ло(в)скому града Решетило(в)ки // Протопопий По(л)тавско(й) за по(л)ковництва Его мл(с)ти // Іоана Черніака за протопопъства // Іосифа Нащинского: и Варую аби онаіа // книга ѡ(т) его ви(ш)писанаго сина моего нѣди // не была ѡ(т) далена нѣ жоною моею а материею // его анѣ иншими дѣ(т)ми мойми аби // ѡ(н) не дознава(л) о сию книгу жа(л)ни(х) ту(р)баци(й) // Що дѣіало(с) в дому сина моего ви(ш)писаннаго // При че(ст)номъ ѡ(т)цу Павлу Ивановичу зіатю моемъ // в року ҂аѱтті ѡктоврия кѳ // Ѳеодо(р) Сумеоновычъ Могила Прѣзвиторъ // Свтоусп(с)ни(с)ки(й) Намѣсникъ Прѣзвитеро(в) Решетило(в)скихъ / Рукою бре(н)ною: [*підпис*] (там само, арк. 4—14).

Як бачимо, дарчий запис зробив 1713 р. син Семиона Тимофійовича Могили Ѳеодо(р) Сумеоновычъ Могила, який зазначив, що цю книгу створив власноруч його батько із книг шкільної риторики.

У тексті фіксуємо різне написання імені Семион / Сумеон упродовж 1670—1713 рр. [*Семїономъ Тимофѣевичемъ, ѡ(т)ца моего Семиона Тимофѣевича, Ѳеодо(р) Сумеоновычъ Могила* (там само, арк. 1, 5 зв., 13 зв.)] та простежуємо його уніфікування на початку XX ст. з ім'ям Семен (Огієнко, 1921, с. 27). Таке варіювання імені відображає неусталеність і розвиток антропонімної номінації протягом сторіч.

На титульному аркуші Семион Тимофійович Могила датував книгу 1670 роком. Проповіді в ній написані кількома почерками, подекуди дуже схожими, однак і кардинально відмінними. Першим почерком укладено титульний аркуш, передмову до читача, недільні промови на весь церковний рік і на свята Господні й Богородичні, у дні вшанування святих (на Різдво Христове, Богоявлення, Благовіщення, Успіння Пресвятої Богородиці, у день Іоана Предтечі, Іллі Пророка, Миколи Чудотворця й інші), що композиційно становлять основну частину книги. Припускаємо, що укладання книги було продовжено, доказом чого є наявність кількох

почерків. Проповіді, написані іншими почерками, могли додати значно пізніше родичі-спадкоємці, яким було передано книгу та які також були священниками. Про це свідчать покрайні дописи-примітки на аркушах 4—14 та 314 зв., зроблені іншим почерком, який повторюється в деяких повчаннях (наприклад, у проповідях про Іоанна Милостивого, Іоанна Златоуста й інших), а також є зразком пізнішої правописної традиції. Тексти, написані неоднаковими почерками, різняться лексико-граматичною організацією, а також стилістично, оскільки були переписані з різних джерел або укладені кількома людьми. Усе це впливає на почасти кардинальну відмінність мовного матеріалу, зокрема його стильову й графічну оформленість, лексичне багатство. Варіантність і зміни в написанні слів відображають неусталеність ортографійної традиції та еволюційні процеси у графічній системі староукраїнської мови на межі XVII—XVIII ст. Тенденції щодо певного спрощення і уніфікування графічного відтворення лексики проникали навіть у такі стійкі до змін церковні мовні форми, жанри.

Отже, основним упорядником цього учительного Євангелія був Семион Тимофійович Могила — священник храму Успіння Пресвятої Богородиці в Решетилівці, що на Полтавщині. Деякі проповіді додавав його син Ѳєѡдоꙑ Сѵмєѡновычъ Могила (пресвітер Святоуспенської церкви, намісник пресвітерів Решетилівських), а можливо, й онук Іѡанъ Фєѡдоровичъ (пресвітер Святомихайлівської церкви міста Решетилівки Полтавської протопопії) та правнук Фєодоръ Ивановичъ.

У зв'язку із цим можемо також уточнити й датування пам'ятки, подане на першій сторінці. 1670 р. ми вважаємо роком створення або роком написання основної частини рукопису, проте до книги додавали проповіді приблизно до першої чверти, а може, до 20—30-х років XVIII ст. Тому рукопис варто датувати 1670 р. — початком XVIII ст.

У Решетилівському учительному Євангелії зібрано та послідовно подано проповіді до щотижневих недільних відправ, Великого посту, Великодня, Вознесіння, Святої Трійці, промови, які пояснюють життя святих та ін. Повчання з уривками Святого Письма пов'язані із церковним роком і найважливішими релігійними святами, а відповідно й службами, що розкривають сутність православ'я, наставляючи вірян на усвідомлення основних догм праведного життя.

Проповіді-тлумачення, зібрані в рукописі, мають чітку структуру, укладач Симеон Тимофійович Могила називав їх «науками». Припускаємо, що священник був ознайомлений із книгами І. Галятовського, який у трактаті «Наука, Альбо способъ зложенѧ казанѧ» проповіді назвав науками (КлР, арк. 513, 520, 525), а цю книгу було надруковано майже на десять років раніше від укладання Решетилівського учительного Євангелія.

На початку кожної проповіді досліджуваного рукопису розміщено невеликий вступ на кілька рядків, написаний більшими літерами, де зазначено, у який день церковного календаря потрібно виголошувати проповідь, і названо, які саме глави і зачала (частини) Євангелія треба читати в цей день, наприклад:

НАУКА В' НЕДЕЛЮ ЛГ'

По сошествїи ст҃го Дх҃а: Єже ест, ѡ мытарѣ, и фарисеи: Єв҃лїє, которое мѣєт быти читано, на служ'бѣ бжо҃й, дня сегодне ш'нѧго: ѿ Лук: Глава: ѝ: Зачало: пѳ (РЄ, арк. 4);

НАУКА НА ВОСКРЕСЕНЇЄ ГСДЯ БГА

и сп҃са нашего Іс Хр҃а; З рожны́х Ав'торов писма ст҃го, Въкоротцѣ Собран'нѧ (там само, арк. 46).

Після такого заголовка подано тлумачення Євангельського тексту, призначеного для прочитання у відповідний день. Це тлумачення поділене на дві частини: перша — переклад Євангельського тексту староукраїнською мовою, але стилізованою, дуже наближеною до церковнослов'янської; друга — пояснення відповідного уривка, власне проповідь, укладена староукраїнською мовою, досить наближеною до розмовної. Інколи Євангельського тексту немає, а після вступної частини відразу подано текст повчання.

У пам'ятці, окрім проповідей, призначених для виголошення на недільні відправи й свята, записано також і житія святих із проповідями-тлумаченнями (наприклад, житіє ст҃го Їѡана Милостиваго патрїархї Алєѯандрийскаго, Іѡасафа Царєвича индийскаго, Марїи Єгипєтской, Марїи Магдєлини, ст҃ой Варвари, Свт҃ого Алєѯѣѧ Чл҃вка Бж҃ого, ст мч҃ника Єѵстафиѧ Плакиди й інших), додано повчання, призначені для виголошення «На прєнєсєний мощєй ст Николаѧ», на «Собор Архагл҃а Михаи[л][a]», «Наука о дєсѧти заповѣд бж҃ій», «Наука о молитвѣ частокротной», «Наука о сакрамєнтѣ покаѧнїѧ», «Наука о мислѧхъ блюзнѣрских», «Наука хорим людєм», «Врачєство дх҃овноє», «Чин блг҃словєнїѧ соли», «Чин бл҃вєнїѧ новой пєщи ко пєчєню хлѣба», «Сказанїє ѡ мирском сѹєтїй», «Казанїє над умєрши́м» та ін.

Проведений аналіз рукопису засвідчує, що Решетилівське учительне Євангеліє, безперечно, є унікальною пам'яткою української мови й безцінним матеріалом для подальших наукових досліджень фонетико-фонологічної, графічної, лексичної та граматичної систем староукраїнської мови. У мовному оформленні цієї пам'ятки зафіксовано етапи розвитку й особливості формування та унормування власне української релігійної термінології, а також проповідницького жанру в конфесійному стилі на шляху до становлення української мовної ідентичности.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

КлР — Галятовський Іоаникій. (1665). *Ключъ разѹмѣнїѧ*. Львів: Друкарня М. Сльозки.

РЄ — *Решетилівське учительне Євангеліє 1670 року, або Наука христиѧнскаѧ зъ Єв҃глїѧ въкоротцѣ зложонаѧ*. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Ф. 312 (Соф.), од. зб. 180 П.

УЄ-1662 — *Євангеліє Учительне*. (1662). Biblioteka Narodowa w Warszawie, 12224 III.

УЄ-1664 — Галятовський Іоаникій. (1664). *Євангеліє Учительне*. Національний музей Львова, 12224 Ркк 265.

ЛІТЕРАТУРА

Дидик-Меуш Г.М. (2008). Закарпатські говіркові риси в мовній тканині неканонічного євангельського тексту XVI ст. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства, 12*, 131—133.

Ніка О.І. (2012). Барокова проповідь XVII ст. і розвиток староукраїнської літературної мови. *Studia Linguistica, 6*, 165—170.

Огієнко І. (ред.). (1921). *Мова українська була вже мовою Церкви. Нариси з історії культурного життя Церкви Української*. Тарнів: Благодійне видавництво «Українська автокефальна церква».

Чепіга І.П. (1995). Учительні Євангелія як жанр ораторсько-проповідницького письменства. *Мовознавство, 6*, 39—46.

Чуба Г.В. (2011). *Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи*. Київ — Львів: Свічадо.

Levko O. (2022). Axiological Opposition of Humility and Pride in the 17th-century Ukrainian Didactic Gospels. *Logos (Lithuania): A Journal of Religion, Philosophy, Comparative Cultural Studies and Art, 111*, 45—55.

Статтю отримано 06.02.2025

REFERENCES

Chepiha, I.P. (1995). Didactic Gospels as the rhetoric and homiletic genre. *Movoznavstvo, 6*, 39—46 (in Ukrainian).

Chuba, H.V. (2011). *Ukrainian written Didactic Gospels. Research, catalog, descriptions.* Kyiv — Lviv: Svichado (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H.M. (2008). Carpathian dialect features in the language of uncanonical Bible text of 16th c. *Modern problems of linguistics and literary studies, 12*, 131—133 (in Ukrainian).

Levko, O. (2022). Axiological Opposition of Humility and Pride in the 17th-century Ukrainian Didactic Gospels. *Logos (Lithuania): A Journal of Religion, Philosophy, Comparative Cultural Studies and Art, 111*, 45—55.

Nika, O.I. (2012). Baroque sermon of 17th c. and the development of the Old Ukrainian standard language. *Studia Linguistica, 6*, 165—170 (in Ukrainian).

Ohiienko, I. (Eds.). (1921). *The Ukrainian language was already the language of the Church*. Tarniv: Blahodiine vydavnytstvo "Ukrainska avtokefalna tserkva" (in Ukrainian).

Received 06.02.2025

Tetiana Syvokozova, Candidate of Philological Sciences, Junior Researcher
in the Department of History of Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tsyvokozova@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6583-9590

LITTLE-KNOWN UKRAINIAN MONUMENT
"RESHETYLIVKA'S DIDACTIC GOSPEL"

The written records of the Ukrainian language are a valuable source for studying the development of the language system of the Middle Ukrainian period. Didactic Gospel of Reshetylivka is analyzed in this article. It is a unique written record that reflects the development of the religious style and the whole language system on the territory of spreading the Middle-Dnieper dialect in the 17th century, which formed the basis of the Ukrainian literary language.

This written book is one of the didactic Gospels, which temporal and areal attribution can be determined quite accurately. It is noticed that this book of sermons is written in simple

language, because the author tried to explain the Gospel texts and Orthodoxy dogmas even to the simplest man. The didactic Gospel is destined for using during the church year.

The author of the article reconstructs the full name of the manuscript, specifies the genre of the book and the time when it was written. The main peculiarities of the development of the sermon genre, the reasons that influenced to their structural and stylistic modification and creating the new model of sermon during the 16th—17th centuries are determined. The area of distribution of the didactic Gospels in this period is also represented. Structural features and subject-matters of the sermons in the manuscript of Reshetylivka, which the author calls sciences, are described. It is established that the book presents two graphic systems — semi-uncial and cursive. The translations of the Gospel chapters were written in Old Ukrainian language by semi-uncial graphical system. But the main part of the book is represented by homilies written in Old Ukrainian language by cursive graphical system. The written didactic Gospel of Reshetylivka is undoubtedly a unique monument of the Ukrainian language and an important source of researching the development of the language system.

Keywords*: Old Ukrainian language, written record of the Ukrainian language, manuscript, didactic Gospel, sermon, cursive, semi-uncial.*

НАУКОВІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

УДК 092+811.161.2

М.В. БІГУСЯК, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018
E-mail: mykhailo.bihusiak@pnu.edu.ua
http://orcid.org/ 0000-0002-6354-4123

«ПРАЦЯ БУЛА ВІНЦЕМ ЙОГО ЩОДЕННОГО БУТТЯ І ЩОДЕННОГО ЧИНУ»: СПОГАД ПРО ВІДОМОГО МОВОЗНАВЦЯ МИКОЛУ ЛЕСЮКА (25.02.1940 – 12.11.2024)

Падолист 2024 року, мабуть, назавжди буде пов'язаний у пам'яті івано-франківців із кончиною справжнього українця-патріота, відомого вченого-лінгвіста, високодуховної і релігійної людини — Миколи Петровича Лесюка. Його життєві дороги не були встелені квітами-перлами. Усі свої здобутки він торував власними зусиллями, знаннями та щоденною невтомною працею, яку поклав на вівтар України. Тому такими влучними, на нашу думку, є слова директора Інституту української мови Національної академії наук України професора П.Ю. Гриценка, що їх обрано для назви статті [1]. Вони цілком можуть слугувати життєвим кредо мовознавця М.П. Лесюка. Наукова постать доктора філологічних наук, професора завідувача кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, заслуженого працівника освіти України, лавреата кількох премій — велична, яскрава та багатогранна. У ній гармонійно поєдналися риси талановитого вченого, викладача вищої школи, вдумливого дослідника, організатора освіти, невтомного тру-

[1] Гриценко П.Ю. (2024). У його душі жив Майдан, з якого зростала й утверджувалася Україна. *Галичина, 49*, 1.

Цитування: Бігусяк М.В. (2025). «Праця була вінцем його щоденного буття і щоденного чину»: спогад про відомого мовознавця Миколу Лесюка (25.02.1940–12.11.2024). *Українська мова, 1* (93), 117—125.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

дівника й активного громадянина. У силовому полі його наукових студій перебуває мова — «найголовніша субстанція, яка робить людину людиною..., є ще й об'єднувальним чинником, за допомогою якого людина впізнає себе, ідентифікує, визнає, поєднує себе з одномовними людьми чи відрізняє себе від іномовних особин» [2]. М.П. Лесюк стверджував: «Українська мова є тією консолідуючою силою, яка протягом століть згуртовувала український народ, давала йому наснагу і живильні імпульси в боротьбі за своє визволення від багатовікового національного і духовного поневолення» (див. прим. 2). Його лінгвістичні дискурси завжди надійно аргументовані мовними фактами, часто репрезентовані креативними смислами.

У науковому доробкові вченого понад 450 наукових і публіцистичних праць. Серед найважливіших можна назвати сім одноосібних монографій та кілька словників: «Доля моєї мови» (2004), «Мовний світ сучасного галицького села» (2008), «Еротизм в українському пісенному фольклорі: лінгвістичний аспект» (2010), «Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині» (2014), «Мова чи язик?» (2017), «Словник мови художніх творів Василя Стефаника (фрагмент — літери Г, Ґ, Д, Е, Є, Ж, З» (2021), «Мовна стихія Ковалівки. Частина перша» (2024) тощо. Крім того, він співавтор колективних монографій: «Василь Стефаник — художник слова» (1996), «Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України» (1999), «Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект» (2006).

У 1982 році під керівництвом професора І.І. Ковалика вчений захистив кандидатську дисертацію «Словотвірні гнізда коренів на позначення руху в сучасній українській мові». Відтоді він намагався щороку надрукувати хоч кілька статей, у яких розвивав прагматичні погляди наукового керівника на словотвір як окрему підсистему мови й розділ теоретичної граматики.

Першу свою книжку М.П. Лесюк видав у співавторстві з Я.Ю. Вакалюк 1993 року у видавництві «Вища школа». Це був посібник для студентів-філологів «Українська мова. Збірник диктантів і вправ», який став підручником нового покоління. Більшість текстів узято з тих джерел, де по-справедливому відбито українську історію, утверджено дух українства, велич і стилістичне багатство рідної мови, тобто книжка була ідейно наснажена. Видавництво «Вища школа» надіслало її двом рецензентам для оцінювання, про що згадував автор: «Оцінки були наскрізь негативні, бо читали книжку дві радянські бабці-професорки, які дихали зовсім іншим,

[2] Кучер Б. (2020). І мови обпалене крило... (Інтерв'ю з Миколою Лесюком). *Лесюк Микола Петрович: бібліографічний покажчик (до 70-річчя від дня народження)* (с. 64). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний ун-т імені Василя Стефаника.

[3] Лесюк М.П. (2020). *Осанна рідному слову: збірник матеріалів з нагоди 80-річчя* (с. 28). Івано-Франківськ: Місто НВ.

ще комуністичним духом. Доводилося мені їхати, відстоювати книжку перед головою міністерської комісії (цим головою був один відомий мовознавець). Після довгих розмов усе-таки він підписав дозвіл до друку. Не знаю, як в інших областях (та й чи взагалі вона потрапила в східні області?), але в Івано-Франківській вона була сприйнята з великим захопленням, прихильно й тепло» [3].

Людина високої культури й дивовижної працелюбности, професор Микола Петрович Лесюк гостро переживав байдуже ставлення можновладців у вже нібито незалежній державі до своєї мови й культури. Це стало спонукою до видання у 2004 році книжки «Доля моєї мови», в окремих нарисах якої висвітлено багаторічну боротьбу за існування української мови, іншомовне засилля, шкідливі впливи на неї сусідніх мов, особливо російської. Автор розкрив антинаукову сутність теорії «праруської єдності» та легенди про «колиску трьох братніх народів». Спираючись на праці авторитетних дослідників, учений дійшов висновку, що українська мова, як і інші слов'янські мови, «бере свій початок безпосередньо у праслов'янської мови, що підтверджують численні мовні факти» [4]. М.П. Лесюк констатував, що мовні проблеми взаємопов'язані з політичними: державна політика щодо цього питання повинна повністю задовольняти інтереси українського народу, тобто титульної нації. Альтернативи тут нема й бути не може.

Життєствердними є висновки цієї монографії, що їх М.П. Лесюк сформулював у таких висловлюваннях: «...існуватиме наша мова вічно або стільки, скільки їй призначено Богом. Як не можна спинити стихії Дніпра-Славутича, як не спинити нестримного бажання нашого народу здобути й утримати вимріяну волю й незалежність, як не скорити волелюбний український дух, так не спинити гордого поступу нашої мови, яка, порвавши всі перешкоди-загати на бурхливих поворотах історії, живе, процвітає і збагачується новими лексичними й фразеологічними перлинами, філігранно відточує свої образно-поетичні й мовностилістичні засоби та можливості» [5]. Про це видання в різних джерелах надруковано дев'ять рецензій. В одній із них львівський професор Любомир Тадейович Сеник зауважував: «Мислячий читач сприйме книжку Миколи Лесюка як тлумачник і порадник у цьому складному, суперечливому світі» [6].

Крім того, книжці та її авторові присвячено кілька передач на радіо «Воскресіння», радіо «Дзвони», на обласному радіо та телеканалі «Вежа», а також інтерв'ю в кількох газетах, зокрема у Всеамериканській україномовній газеті «Віче», що виходить у Чикаго (США). Хоч книжку написано два десятиріччя тому, її основний посил звучить сьогодні як набат у наших складних реаліях буття.

---

[4] Лесюк М.П. (2004). *Доля моєї мови: наук.-популярне видання* (с. 31). Івано-Франківськ: Нова Зоря.

[5] Лесюк М.П. (2004). *Доля моєї мови: наук.-популярне видання* (с. 385). Івано-Франківськ: Нова Зоря.

[6] Сеник Л. (2007). Останній форпост нації. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія, XIII-XIV*, 271. Івано-Франківськ.

Понад пів сотні праць Микола Петрович присвятив дослідженню різнорівневих особливостей діалектів, специфіці функціонування, взаємодії з літературною мовою. Адже «народні говори — це джерельна база, якою живиться й живе літературна мова як інваріант загальнонаціональної мови народу» і тому, на його переконання, «їх вивченню та збереженню необхідно постійно приділяти належну увагу» [7]. Тому такими численними в науковому доробкові професора М.П. Лесюка є праці, присвячені архаїчним говорам, що побутують на території Прикарпаття: гуцульському, покутському, бойківському. Він сам їх систематично записував і до цього спонукав студентів-філологів, наголошуючи, що збереження цілости й недоторканности діалектів є важливою справою для мовознавчої науки. Докладніше про це подано у статті Л.І. Пени «Діалектологічні студії Миколи Лесюка» [8].

Своєрідним життєвим і творчим подвигом покійного є увіковічнення імені і статусу його рідного села Ковалівки, словесної творчости односельчан «на всеслов'янській мапі», за визначенням видатного українського діалектолога нашого часу, професора, директора Інституту української мови НАН України П.Ю. Гриценка. Особливий дар М.П. Лесюка — відчувати та науково інтерпретувати народнорозмовну стихію — реалізовано у двох працях: монографії «Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району)» (2008) та словнику «Мовна стихія Ковалівки. Частина перша» (2024).

Першу працю присвячено незабутнім Мамі й Татові (зберігаємо авторське написання цих слів із великої літери). У вступі автор згадував своє дитинство й шанобливе ставлення до рідної говірки, яке прищеплювали батьки: «В ковалівських родинах, як і в родині автора цих рядків, учили шанувати рідну говірку, любити свій рідний край, свої традиції, звичаї та обряди, не лихословити, співати українських народних, стрілецьких та повстанських пісень, виховували шанобливе ставлення до старших і незнайомих, учили бути людиною серед людей» [9]. Монографія є комплексним дослідженням однієї говірки. Її написано з великою любов'ю і науковим сумлінням. Автор фахово проаналізував систему ковалівського вокалізму й консонантизму, докладно описав звукові зміни в мовленнєвому потоці, зокрема такі явища, як асиміляція, дисиміляція, метатеза, епентеза, дієреза, гіперизми, протеза тощо. Також звернено увагу на морфолого-граматичні, синтаксичні особливості говірки. У книжці подано словник «Із ковалівського лексикону», де зафіксовано ковалівський антропонімікон і топонімікон, офіційні та неофіційні назви осіб. М.П. Лесюк опублікував численні фразеологізми, паремії, пов'язані з іменем Господа Бога, церквою, священнослужителями, побожністю, святами, а та-

[7] Лесюк М.П. (2001). *Гуцульський діалект як складова української національної мови.* Хрестоматія з гуцульщинознавства (с. 33). Косів: Писаний камінь.

[8] Пена Л. (2020). Діалектологічні студії Миколи Лесюка. *До глибини сутности мови: збірник наукових праць на пошану професора Миколи Лесюка* (с. 252—258). Івано-Франківськ: Місто НВ.

[9] Лесюк М.П. (2008). *Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району): монографія* (с. 9). Івано-Франківськ: Нова Зоря.

кож зафіксував клятьби, прокльони. Колоритними є народні прислів'я та приказки, що характеризують людину, її зовнішній вигляд, розум та досвід, фізичні вади. Автор надрукував невеличкі жартівливі оповідки та пригоди, які номінував «Ковалівські придибашки». Окрім цього, у монографії представлено значну кількість діалектних текстів, що демонструють специфіку говіркових явищ, а також мають пізнавальний характер. Особливо цінними є ті, у яких ідеться про трагічні сторінки української історії. Звернімо увагу тільки на їхні назви: «Йак нас в'івозили», «Спогади про сталінські гулаги», «Розтоптане дитинство», «Про післявоєнні роки», «Про войну в Афганістані», «Як то було за совітів». Поряд із цими текстами у виданні представлено цікаві віршовані листи до святого Миколая, давні колядки, батярські співанки, у яких системно простежено ковалівську говірку. Про цю книжку написано низку схвальних відгуків. Зокрема, у рецензії Г.Я. Василевич відзначено: «Вона є цінною і для діалектологів, які досліджують українські говори, і для пересічного, незаангажованого читача; у ній кожен може знайти щось цікаве для себе... Перечитуючи книжку, записані на диктофон тексти, і насмієшся, і наплачешся» [10]. Дослідниця Л.І. Пена наголошувала й на тому, що книжка М.П. Лесюка «...є своєрідною енциклопедією народної мудрості, свідченням синівської любові до материнської мови, намаганням автора пошанувати її величність Мову» [11].

У виданні «Мовна стихія Ковалівки» М.П. Лесюк запропонував словник говірки села Ковалівки Коломийського району Івано-Франківської области, у якому послідовно відбито риси гуцульського й покутського говорів. Тут на 620 сторінках подано лексеми, яких або немає в українській літературній мові, або вони мають відмінні від неї значення та звучання. Специфікою цієї лексикографійної студії є те, що значення слів та їхні ЛСВ проілюстровано живим мовленням корінних мешканців села, переважно зрілого віку, тобто їхнє мовлення, як зазначив автор у передмові, ще не зазнало впливу літературної мови. Наприклад: *«Штрамáк ~ а дуже акуратний хлопець, франт. — Я вже дес згадував, шо в наші клясі був хлопец, котрий мав призвисько Штрамáк. Через то, що він такі направду був штрамаком. Мешта ци черевикі в него були все віпуцувані, сподні, блузка чистенькі, сам мав біле гладенько зачесане волосі, як дес мав с хати віходити, то крутивсі, убзирав себе, довго крутивсі перед дзеркалом. Штрамáк одним словом»* [12]. Далі вміщено гасла *«Штрамацкий, прикм. — чепурний, вишукано одягнений. — То рідко дес є такі хлопці — штрамаки, шо так себе пильнуют, дозирают, як цей, про йкого я казав. Дівчьита більше штримацкі, як хлопці. Але то варто би кожному дивитисі за собов, аби не ходити обірваним і брудним»*. У словникові також зафіксовано

[10] Василевич Г.Я. (2009). Визначна діалектологічна праця. *Прикарпатський вісник НТШ «Слово»*, 286. Івано-Франкіськ: Прикарпатський національний ун-т імені Василя Стефаника.

[11] Пена Л. (2011). «Щоб відчути смак і колорит говірки..., необхідно зануритися в її стихію». Рец. на кн.: Микола Лесюк. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). *Українська мова, 2*, 127.

[12] Лесюк М.П. (2024). *Мовна стихія Ковалівки.* Ч. 1 (с. 606). Івано-Франківськ: Нова Зоря.

форми дієслів: *«Штрамуватисі, -муюсі, -муїсі, -муютці — особливо доглядати себе, прикрашатися, звертати особливу увагу на свій зовнішній вигляд. — То я вже продовжу про того Штрамака. То він, як мав дес іти, то штрамувавсі, убзирав себе з ніг до голови, здував з себе ікіс невидимі пилиночки. Та треба, шоби кожда людина була акуратнов, аби ходила чистов, але це вже було аж занадто»* [13]. Зазначимо, що цю книжку присвячено «Незабутній Ірині Фаріон», яка була для нього істинною патріоткою, борчинею за утвердження державного статусу української мови, оборонницею нашої мови від усіляких принижень та зневаг. Обидві праці рясніють живописними картинами із життя, звичаїв і традицій ковалівчан рідного брата Миколи Петровича — заслуженого художника України Юрія Петровича Лесюка.

Наукові надбання М.П. Лесюка високо оцінив професор П.Ю. Гриценко: «Своїми працями про рідне село Микола Петрович проклав дорогу у вічність: що зафіксоване в його дослідженнях про Ковалівку — це стало мовною пам'яткою, стало нетлінним! Читачі зацікавляться, що це за стихія, яка це Ковалівка і де вона? І кожен сприйме цю інформацію як сигнал до цього мовного острівця-всесвіту. Як інформацію, яка розкриває окрему сторінку українського мовного простору і разом з тим засвідчує нашу потужність і силу, бо ми маємо таку розмаїту, дивовижно багату мову, ми маємо таке народне словотворення, а ще... маємо традицію створення словників народного мовлення» [14]. У передмові до цього видання зазначено, що фразеологізмам, прислів'ям, пареміям буде присвячено другу частину видання, однак, на жаль, цього не сталося.

Є в науковому доробкові лінгвіста М.П. Лесюка цікава й оригінальна праця «Еротизм в українському пісенному фольклорі: лінгвістичний аспект» (2010). Це успішна спроба лінгвістичного аналізу зібраного великого пласта евфемістичної лексики та фраземіки, яку використовують в українських народних піснях та коломийках про кохання, а також у так званих сороміцьких піснях. Досліджено різноманіття евфемістичної субституції табуйованої лексики. Констатовано на тому, що така лексика є експресивною, емоційно зарядженою, має позитивний або негативний аксіологічний заряд, емоційний потенціал. Праця щедро ілюстрована уривками з народних еротичних пісень та коломийок, які яскраво демонструють неохопну мовну палітру пісенного жанру. Наприкінці видання подано «Індекс виявлених евфемізмів» (880 одиниць) та «Словник рідкісних, діалектних слів». Красномовно про цю монографію висловився голова Івано-Франківської обласної спілки письменників літературний критик Є.М. Баран: «Оригінальна, цікава, пізнавальна, дотепна, мудра. А все тому, що Микола Лесюк вміє писати про мову, як рідко хто з дослідників. Крім того, він вміє вибирати тему дослідження — наукову і провокативну» [15].

---

[13] див. прим. 12, с. 607.

[14] Гриценко П.Ю. (2024). У його душі жив Майдан, з якого зростала й утверджувалася Україна. *Галичина, 49*, 4—5.

[15] Баран Є. (2011). Про Миколу Лесюка та його дослідження еротичної лексики в українському пісенному фольклорі. *Вечірній Івано-Франківськ — плюс* (с. 11).

Фундаментальною та актуальною досі є монографія професора М.П. Лесюка «Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині», що її високо оцінила наукова спільнота. Ця монографія і стала основою докторської дисертації, яку він успішно захистив у 2014 році. За написання монографії М.П. Лесюк став лавреатом обласної літературної премії імені Василя Стефаника. Автор тривалий час працював в архівах та бібліотеках Галичини й Польщі, вивчав фактографічні матеріали, щоб оприявнити їх у такому фундаментальному дослідженні. Тернистий шлях розвою української літературної мови в Галичині науковець дослідив упродовж ста років. Він глибоко проаналізував історичні події, соціальні умови, національно-культурні особливості жителів краю, на тлі яких відбувалися процеси становлення та розвитку української літературної мови. Учений зазначав, що саме в Галичині східноукраїнські письменники мали змогу друкувати свої твори в періоди різних царських заборон. Це сприяло тому, що сучасна українська мова ввійшла в життя українців як єдина національна мова. Звернено виняткову увагу на ту роль, яку відіграли у справі мовороз витку (як позитивну, так і негативну) такі відомі особистості, як Є. Желехівський, П.О. Куліш, Б.Д. Грінченко, І.С. Нечуй-Левицький, М.С. Грушевський. У цьому ракурсі висвітлено мовотворчість представників «Руської трійці».

До аналізу цих процесів, про які йдеться, залучено всі перші граматичні праці галицьких авторів (близько двох десятків), проблемні матеріали з перших та пізніших галицьких часописів, що відображали мовні дискусії між поборниками народної української та прихильниками (москвофільської) книжної церковнослов'янської і російської мови. На сторінках монографії вперше досить скрупульозно описано так звану азбучну війну в Галичині, продемонстровано подвижницьку працю галицької інтелігенції, яка відстояла кириличну азбуку. Добре враження справляють також ті розділи дослідження, у яких відбито питання становлення лінгвістичної термінології та правописних норм, схарактеризовано мову тодішніх регіональних часописів, описано лексичний склад та художні особливості творів галицьких письменників, які орієнтувалися на народну українську мову та намагалися утвердити її як мову літератури. У цьому руслі обґрунтованим є відображення внеску греко-католицького духовенства в розвій української літературної мови в Галичині. Проінтерпретовані мовні факти на тлі історичних процесів дали змогу дослідникові зробити висновки про те, що «українська літературна мова на народній основі народжувалась у тяжких і довготривалих муках, і все ж уже з другої половини XIX ст. вона чимраз активніше входила в користування. Підтримана могутнім авторитетом Івана Франка та інших західноукраїнських письменників і вчених, літературна мова Галичини на початок XX ст. уже могла обслуговувати всі сфери народного життя, літератури і науки» [16].

Роздуми про українську мову, її історію, піднесення культури мовокористування ніколи не покидали вченого, що засвідчує перманентна поява

[16] Лесюк М.П. (2014). *Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія* (с. 5). Івано-Франківськ: Місто НВ.

нових видань. Зокрема, у 2017 році вийшла у світ праця «Мова чи язик?». У вступі автор досить зрозуміло пояснив мету та завдання цієї наукової розвідки: «Пропонуємо до Вашої уваги цикл етюдів про українську мову, в яких розглянуто помилки, що трапляються в українському усному та письмовому мовленні. Ці помилки викликані впливом російської мови, який відчутний як в офіційній, так і в побутовій сфері. На жаль, є немало людей, які чи просто зневажають рідну мову, чи байдуже ставляться до неї, мовляв «какая разница», якою мовою спілкуватися» [17]. У книжці читач знайде цінні відомості про засоби створення милозвучности нашої мови, основні морфологійні, орфоепійні помилки, скальковані з російської мови. Особливо цінним є «Словник росіїзмів», якими засмічене мовлення багатьох людей. Книжка була і є популярною серед численних пошанувальників рідного слова як в Україні, так і в діаспорі. У 2017 році її визнано «Книгою року» в Івано-Франківській області в галузі публіцистики. Цього ж року її автор також став лавреатом ІІІ ступеня конкурсу Літературно-наукового фонду імені Воляників-Швабінських у Нью-Йорку.

М.П. Лесюк видав ще й окремий «Словник русизмів у сучасній українській мові (неунормована лексика)» (1993). Він — автор підручника-самовчителя української мови для поляків «Chcę nauczyć się języka ukraińskiego», який має значний попит у Польщі та перевиданий 2011 року з грифом Міністерства освіти і науки України. Під керівництвом професора Лесюка завершено укладання «Словника мови художніх творів Василя Стефаника», який, на жаль, так і не вийшов у світ. У 2021 році опубліковано тільки фрагмент словника — літери Г, Ґ, Д, Е, Є, Ж, З. За твердженням автора, «у словнику розглянуто і пояснено 1484 слова (словникові статті), які об'єднують 8454 слововживання» [18]. Цю працю Миколи Петровича приурочено світлій пам'яті професора Івана Івановича Ковалика, який виношував ідею створення словників мови художніх творів Василя Стефаника та Івана Франка.

У 2004 році М.П. Лесюк переклав монографію професора Варшавського університету Стефана Козака «Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści. Bractwo Cyryla i Metodego», українська назва якої «Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство».

Професор М.П. Лесюк завжди брав активну участь у різноманітних наукових форумах в Україні та за її межами, підтримував тісні фахові контакти з кафедрою слов'янської філології та кафедрою української філології Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні. Зокрема, виступив із доповіддю на ІІІ Всесвітньому діалектологічному та геолінгвістичному конгресі в Любліні 24—28 липня 2000 року.

Микола Петрович мав велику шану та авторитет у колах наукової і викладацької спільноти. Усіх, хто побував на його лекціях чи практичних заняттях, відразу ж захоплювали глибоке знання предмета та висока майстерність

[17] Лесюк М.П. (2017). *Мова чи язик?: наук.-популярне видання* (с. 3). Івано-Франківськ: Місто НВ.

[18] Лесюк М.П. (2021). *Словник мови художніх творів Василя Стефаника (фрагмент — літери Г, Ґ, Д, Е, Є, Ж, З)* (с. 21). Івано-Франківськ: Місто НВ.

викладу матеріалу, розкіш спілкування з ним. Тому численними слухачами, окрім студентства, були вчителі, журналісти, працівники державних установ, просвітяни. Під керівництвом професора М.П. Лесюка захищено шість кандидатських дисертацій, з-поміж яких дві зі спеціальності «польська мова».

Неабиякої поваги заслуговує активна громадянська позиція М.П. Лесюка, який безкорисливо, негаласливо й неустанно намагався повсюдно утверджувати Україну в Україні, боровся за оту «свою хату» зі «своєю правдою, і силою, і волею». Він був співорганізатором обласного Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Від 15 квітня 1989 року й до грудня 2009 року виконував обов'язки заступника голови правління Товариства. Від квітня 1989 року — член Народного руху України. Двічі його обирали депутатом обласної ради першого і третього демократичного скликання, обидва рази очолював комісію з питань освіти, науки, культури та був членом Президії обласної ради.

Якось страшно й незвично говорити про цю світлу людину в минулому часі. Завжди енергійний, приязний, доброзичливий, із тонкими відчуттями і тонким гумором, професіонал і великий українець... Таким залишиться образ Миколи Петровича Лесюка, а пам'ять про нього житиме й у майбутньому.

Статтю отримано 11.12.2024

Mykhailo Bihusiak, Candidate of Sciences in Philology,
Assistante Professor in the Department of Ukrainian Language
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57 Shevchenko St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine
E-mail: mykhailo.bihusiak@pnu.edu.ua
http://orcid.org/ 0000-0002-6354-4123

"WORK WAS THE CROWN OF HIS DAILY BEING AND DAILY ACTS": A MEMOIR ABOUT THE FAMOUS LINGUIST MYKOLA LESYUK (25.02.1940—12.11.2024)

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.162.1'373.21(049.32)

Г.Л. АРКУШИН, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри історії та культури української мови
Волинський національний університет імені Лесі Українки
вул. Винниченка, 30-А, м. Луцьк, 43021
E-mail: hryhor@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-0698-6347

ЯКІ РУКОПИСИ НЕ СТАРІЮТЬ…
(Дещо про *стару* ~ *нову* працю М. Лесева)

Рецензія на книгу: *Michał Łesiów. Nazewnictwo terenowe Lubelszczyzny z ukraińskimi cechami fonetycznymi*

Lublin — Kijów: Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej "Gaudium", 2024

Ще 1975 року Комітет слов'янознавства ПАН запланував видати монографію Михайла Лесева (Лесіва) "Nazewnictwo terenowe Lubelszczyzny z ukraińskimi cechami fonetycznymi" («Мікротопоніми Люблінщини з українськими фонетичними рисами»). Однак і донині нам невідомі причини неопублікування тоді цієї праці, що виконана на високому науковому рівні. Тільки через пів століття монографія побачила світ (Lublin — Kijów, 2024).

Про Михайла Лесева (Лесіва) і його творчість читачі журналу "Українська мова" знають багато, та не все. Ще раз назвемо деякі найважливіші життєві факти цього видатного українського та польського мовознавця. Народився 1928 року на Тернопільщині, після Другої світової війни родина переїхала до Польщі, навчався в Католицькому університеті Любліна, у якому потім викладав, а також працював у Люблінському університеті Марії Кюрі-Склодовської і в університетах світу (м. Гарвард, Міннесота, Білосток — філія Варшавського університету). Викладав церковнослов'янську та українську мови, досліджував діалектологію, ономастику, фольклористику, історію мови та ін. 1962 року захистив кандидатську роботу, 1973 ро-

Цитування: Аркушин Г.Л. (2025). Які рукописи не старіють... (Дещо про *стару* ~ *нову* працю М. Лесева). [Рецензія на книгу: Michał Łesiów. Nazewnictwo terenowe Lubelszczyzny z ukraińskimi cechami fonetycznymi]. *Українська мова, 1* (93), 126—129.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

ку — габілітаційну, з 1983 року — професор. Надрукував понад 800 публікацій, половина з яких стосується української мови та польсько-українських мовних зв'язків. Записував підляське мовлення для «Атласу української мови» (II том).

Такі сухі відомості не можуть повністю розкрити трагізм тодішнього післявоєнного життя і величезний потяг Пана Михайла до наукової діяльности. Ось хоч би такий факт: після університетських лекцій студент Михайло Лесів виїжджав за місто в пошуках якоїсь копиці сіна, де б міг переночувати, щоб наступного дня знову бути на лекціях. Це, напевно, і було перше знайомство майбутнього Вченого з мікротопонімією Люблінщини, що й спонукало пізніше до написання монографії "Nazewnictwo terenowe Lubelszczyzny z ukraińskimi cechami fonetycznymi". Очевидно, цій праці попередувало дослідження "Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny" (1972).

Зауважимо, що джерельна база цієї *старої ~ нової* праці — це понад 4 700 теренових мікроназв, які автор зафіксував переважно від польськомовних жителів, оскільки українців з Люблінського воєводства то "добровільно" відселювали до СРСР, то переселяли, а врешті вивезли на північні та західні землі нової Польщі. І хоч уже без українців, українізми-топоніми ще довго жили, а деякі й донині побутують на цих теренах...

М. Лесів не просто подав список мікротопонімів, а вміло згрупував їх за певними специфічними українськими мовними ознаками, якими відрізняються від польських, пор.:

1) назви з групою TorT у морфемах (*Borodacz, Boroszynyłówki, Choroszcza, Zadorożki, Horodek, Korolicha, Korotkie*);

2) назви з групою TerT у морфемах (*Berezowe, Podbereże, Czerepki, Peredni, Seredni Horb, Żereła*);

3) назви з групою TolT у морфемах (*Obołonie, Bołota, Zabołotie, Hołodnica, Hołowy, Mołodnia, Połosa*);

4) назви з групою TelT у морфемах (*Mołokitne, Żołób*).

У таких порівняннях М. Лесів виявився глибоким знавцем не тільки української мови, а й польської, а основне — праслов'янської, генетично спільної для цих двох мов: "Назви з прасл. **ṛ* у морфемах", "Назви з прасл. **ṛ́* у морфемах", "Назви з прасл. **ḷ* і *ḷ́* у морфемах", "Назви з рефлексами прасл. групи **tj*", "Назви з українськими рефлексами прасл. групи **dj*", "Назви з українськими рефлексами прасл. носової **ǫ*", "Назви з українськими рефлексами прасл. носової **ę*", "Назви з українськими рефлексами прасл. **ъ* та **ь*" та ін. Усе це перерахування подаємо з однією метою: продемонструвати, який докладний аналіз мікротопонімів виконав автор монографії.

О.П. Карпенко справедливо зазначала: «Серед усіх видів власних назв вони (мікротопоніми. — *Г.А.*) найближче стоять до загальних слів, зберігаючи свою мотивованість» (Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. С. 362). Цікаво, що мотивація деяких найменувань із різних навіть віддалених територій може бути однакова, що свідчить про спільність мови, зокрема й словотворення.

Наведемо лише деякі фіксації М. Лесева (Лесіва) з Люблінщини і паралелі до них із Волинського Полісся (за «Словником мікротопонімів та мікрогідронімів північно-західної України». Т. I—II. Луцьк, 2006—2007):

Bahno — Багно, Berezowe — Березове, Berezyny — Березини, Bereźniak — Березняк, Biłaja Krynycia — Біла Криниця, Bir — Бір, Burki — Буркі, Budiak — Будяки, Byzodnia — Безодня, Cehelnia — Цегельня, Czortoryja — Чорториї, Fojina — Хвоїна, Haj — Гай, Hal — Галь, Hać — Гать, Hłynki — Глинки, Hołod — Голод, Hołodnica — Голодниця, Hora — Гора, Horbacz — Горбач, Hrabnyk — Грабник, Hrebla — Гребля, Hrud — Груд, Kowbania — Кувбаня, Kruhła — Кругле, Krynycia — Криниця та багато інших.

До деяких люблінських мікротопонімів відповідниками слугують назви сучасних сіл Волинської области: *Chektary — с. Гектари, Hołowno — смт. Головно, Horodyszcze — с. Городище* (три села із цією назвою), *Horodek — Городок* (три села із цією назвою), *Huszcza — с. Гуща, Kałyniwka — с. Калинівка, Omelno — с. Омельно, Perespa — с. Переспа* та ін.

Ще одна цікава риса мікротопонімів — це наявність антропонімів у їхньому складі, переважно імен та їхніх варіантів, а також прізвищ як давніх власників тих теренів, пор.:

Banaczykowyj Kut (las), *Hrycyjiw Kut, Kateryny Kut, Panasów Kut, Basamanuszczyna, Basikowa Dolina* (pole), *Chomowa Dolina, Fedkowa Góra, Halczyna Góra, Hanusin, Harasina Mórg, Harasiuki, Hawryły* (część wsi), *Hryciowe, Hryć* (bagienko), *Hryćko, Hryćka Góra* (las), *Hryhor* (pole), *Hryhorij* (bagienko), *Iwanowa Składka, Josafat, Józkowy Nahawyci* (pole), *Jurkowa Miedza, Kiryłówka, Kondratiukowe, Marcinówka, Markowicze, Martynikowe, Michalowec, Petryłowski Las, Popsczowa Parośle, Romanów, Safatońko* (pole), *Secochowe Pole, Semenko* (pole), *Serwetut Macitjowski, Serwetut Żdżański, Sopkiw Riw, Za Hrynem* (pole).

І ще одне: читачам цієї монографії стануть зрозумілішими відмінності між українською і польською мовами. А вже на основі українських оригінальних ознак можна простежити, скількома неспільними рисами наша мова відрізняється від російської, заперечуючи єдність цих двох мовних систем. На жаль, ті “прихильники” такої “єдиної мови” не тільки не зможуть прочитати монографію Великого Українця через українську мову, а й тому, що треба знати ще й польську.

* * *

Які ж рукописи не старіють, а отже, і не горять?

Це ті:

• які мають наукову цінність, що не підвладна часу;

• що збережені родиною, яка знає вартість таких праць (ідеться насамперед про дружину Марію Вербовську-Лесів);

• автори яких мають вдячних учнів, як наприклад — Марія Борцюх (саме вона організувала добровільну акцію з переписування машинопису вченого студентами Люблінської україністики, у якій узяли участь понад три десятки студентів);

• як вступна стаття «Михайло Лесів про польсько-українське мовне пограниччя засобами мікротопонімії» (с. 35—59) і її переклад польською (с. 11—33) Павла Юхимовича Гриценка;

• як індекс аналізованих власних назв, укладений співробітниками Інституту української мови НАН України.

Рецензію отримано 07.02.2025

Hryhoryi Arkushyn, Doctor of Philological Sciences, Professor,
Professor of the Department of History and Culture of Ukrainian
Lesya Ukrainka Volyn National University
30-A Vinnichenko St., Lutsk 43021, Ukraine
E-mail: hryhor@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-0698-6347

WHAT MANUSCRIPTS DO NOT GET OLD...
(Something about the *old* ~ a *new* work by M. Lesev)

Review of: Michał Łesiów. *Nazewnictwo terenowe Lubelszczyzny z ukraińskimi cechami fonetycznymi*

Lublin — Kijów: Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej "Gaudium", 2024 (in Polish).

ЗМІСТ

Дослідження

В.М. Барчук
Структура мовної особистости:
психолінгвістичний та етнолінгвістичний аспекти **3**

Р.О. Коца
Історія форми займенника першої особи множини
у слов'янських мовах **24**

А.А. Таран
Вторинні номінації в контексті повномасштабної
війни Росії проти України **43**

І.Ю. Шкіцька
Опозиція «чоловіче — жіноче»
у польських і українських пареміях **52**

І.А. Казимирова
Досвід і перспективи української історичної
лінгвотермінографії в загальнослов'янському контексті **69**

А.О. Колесников
Морфологійна парадигма в контексті
діалектної граматики **78**

О.М. Богомолець-Бараш
Позаукраїнський світ в українському діалектному
просторі: погляд крізь призму пропріальної лексики **89**

Т.В. Сивокозова
Маловідома українська пам'ятка «Решетилівське
учительне Євангеліє» **107**

Наукові постаті українських мовознавців

М.В. Бігусяк
«Праця була вінцем його щоденного буття
і щоденного чину»: спогад про відомого мовознавця
Миколу Лесюка (25.02.1940—12.11.2024) **117**

Огляди та рецензії

Г.Л. Аркушин
Які рукописи не старіють...
(Дещо про *стару ~ нову* працю М. Лесева)
Рецензія на книгу: *Michał Łesiów. Nazewnictwo terenowe Lubelszczyzny z ukraińskimi cechami fonetycznymi.*
Lublin — Kijów: Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej
"Gaudium", 2024 **126**

Інформація!

Шановні передплатники журналу **«Українська мова»**,
повідомляємо, що з 2025 року
змінилися умови передплати нашого видання.
Журнал **«Українська мова»** можна передплатити на сайті
ПА «Укрінформнаука»: http://surl.li/valftd

CONTENTS

Articles

Volodymyr Barchuk
The structure of linguistic personality: psycholinguistic and ethnolinguistic aspects **3**

Ruslana Kotsa
History of the first person plural pronoun form in Slavic languages **24**

Alla Taran
Secondary nominations in the context of Russia's full-scale war against Ukraine **43**

Iryna Shkitska
The opposition of "masculine — feminine" in Polish and Ukrainian proverbs **52**

Iryna Kazymyrova
Experience and prospects of Ukrainian historical linguoterminography in the pan-Slavic context **69**

Andrii Kolesnykov
Morphological paradigm in the context of dialect grammar **78**

Oleksandr Bohomolets-Barash
The Non-ukrainian world in the Ukrainian dialect space: a view through the prism of proper names **89**

Tetiana Syvokozova
Little-known Ukrainian monument "Reshetylivka's Didactic Gospel" **107**

Scientific figures of Ukrainian linguists

Mykhailo Bihusiak
"Work was the crown of his daily being and daily acts": a memoir about the famous linguist Mykola Lesyuk (25.02.1940—12.11.2024) **117**

Surveys and Reviews

Hryhoryi Arkushyn
What manuscripts do not get old...
(Something about the *old* ~ a *new* work by M. Lesev)
Review of: Michał Łesiów. *Nazewnictwo terenowe Lubelszczyzny z ukraińskimi cechami fonetycznymi.* Lublin — Kijów: Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej "Gaudium", 2024 (in Polish) **126**

Information!

Dear subscribers of the **"Ukrainian language"** magazine, we would like to inform you that from 2025, the terms of subscription to our publication have changed. You can subscribe to the magazine **"Ukrainian language"** on the website of SA "Ukrinformnauka": http://surl.li/nkiabu

Вимоги до рукописів

Редакція фахового журналу «Українська мова» приймає до друку оригінальні, раніше не публіковані науково-теоретичні та дослідницькі статті з проблем української мови, рецензії, огляди, матеріали, присвячені видатним мовознавцям чи лінгвістичним форумам.

Публікація статей для авторів — безкоштовна.

Не можна подавати плагіат як оригінальне дослідження. Якщо буде встановлено в надісланій статті плагіат, то її автора позбавлять права публікувати свої дослідження в усіх наступних номерах журналу.

Разом зі статтею на електронну пошту редакції **movajournal@ukr.net** потрібно надіслати підписаний *Ліцензійний договір на використання твору* (бланк угоди див. на сайті журналу).

Аспіранти і здобувачі подають статті з рекомендацією наукового керівника (консультанта) або завідувача відділу.

Текст набирати в редакторі Word for Windows, шрифт Times New Roman, розмір кегля 14 (якщо використано інший шрифт, надіслати його окремим файлом). Міжрядковий інтервал — 1,5 см; ширина всіх берегів — 2 см. Нумерація сторінок наскрізна.
Стаття повинна мати: УДК, прізвище, ім'я, по батькові автора, його посаду, науковий ступінь, учене звання, назву установи, де він працює, її поштову адресу та поштовий індекс, електронну адресу автора, ORCID. Відомості про автора подати українською та англійською мовами.

Назву статті подати українською та англійською мовами.

До рубрики «**Дослідження**» потрібно подати анотацію українською мовою (до 500 знаків) із 5—7 ключовими словами (без методологійних деталей, покликань, абревіатур) та науковий реферат англійською мовою — до 1800 знаків із 7—10 ключовими словами. Обсяг статті (разом зі списками літератури та анотаціями) — до 25 сторінок. Для інших рубрик обсяг матеріалу — 7—10 сторінок, і анотацію до нього не подавати.

Покликання на наукові джерела брати у круглі дужки, зазначаючи прізвище автора, рік видання і сторінку(и), напр.: (Німчук, 2014, с. 23—25), (там само, с. 29); покликання на багатотомове видання подавати так: (СУМ VIII, с. 27—28).

Списки умовних скорочень та літератури (бібліографійний опис оформити відповідно до ДСТУ 8302:2015) подати за алфавітом наприкінці статті, зазначити індекс DOI або покликання на електронну версію статті та дату звернення до сайту.

References оформити за латинським алфавітом відповідно до вимог міжнародного бібліографійного стандарту APA і подати після списку літератури.

Ілюстративний матеріал — це речення, уривки з різностильових текстів та ін., які треба друкувати курсивом, виділяючи напівжирним накресленням потрібне слововживання. Схеми, малюнки, таблиці повинні мати назви, які подавати курсивом. Чіткість карт та світлин — щонайменше 600 dpi.

Спеціальні символи: лапки в українських текстах — « », а в іноземних — “ ”. У тексті обов'язково розмежовувати тире (—), коротке тире (−) і дефіс (-). Між ініціалами не робити відступу, а між ініціалами і прізвищем робити нерозривний відступ, напр.: В.В. Німчук.

Рецензування статей — анонімне. Відхилені статті редколегія не повертає. Позиція автора з деяких питань може не збігатися з позицією редакційної колегії. За об'єктивність інформації, викладеної у статті, та правильність перекладу відповідає її автор.

Докладніше з вимогами до рукописів та правилами оформлення списків літератури можна ознайомитися на сайті журналу за адресою: **ukrmova.iul-nasu.org.ua**